

Madách Könyvtár — Új folyam 108.

XXVII. Madách

Szimpózium

Sorozatszerkesztő: Andor Csaba

Szerkesztette: Máté Zsuzsanna és Varga Emőke

A sorozat eddig megjelent köteteit lásd az utolsó lapokon!

XXVII. Madách Szimpózium

Madách Irodalmi Társaság
Szeged–Balassagyarmat
2020

A XXVII. Madách Szimpózium támogatói voltak: a Balassagyarmati
Önkormányzat és a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula
Pedagógusképző Kara

A könyv megjelenését támogatta

Balassagyarmat Város Önkormányzata
és
Czellér András

© Andor Csaba, Bogoly József Ágoston, Diószegi Szabó Pál,
Cserjés Katalin, Földesdy Gabriella, Képiró Ágnes, Madácsy
Piroska, Máté Zsuzsanna, Székely László

Készült Budapesten, 2020-ban. Felelős kiadó:
Bene Zoltán, műszaki szerkesztő,
borító: Andor Csaba

ISBN 978-615-5462-27-6
ISSN 1219-4042

ELŐSZÓ

A XXVII. Madách Szimpózium tavaszi ülészaka 2019. április 25-én Hódmezővásárhelyen volt, ahol Dr. Miklós Péter vendégei voltak a résztvevők a Tornyai János Múzeumban. Az őszi ülészak alkalmával szeptember 27-én Szegeden találkoztak társaságunk tagjai. Ezúttal ismét egy régebbi helyszínen, ahol már két szimpóziumunk is volt korábban, mégpedig a Boldogasszony sugárút 6-ban, az egykori Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Magyar Irodalom Tanszékének helyén, mely jelenleg a már több mint 90 éves múltra visszatekintő Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar Kartörténeti Gyűjteménye. Itt Dr. Döbör András dékán üdvözölte a résztvevőket, majd az éves közgyűlést követően megkezdődött az ülészak.

Az előadások száma ugyan elmaradt a korábbi években megszokottaktól, a témák azonban változatlanul szerteágazóak voltak, a Madách-kutatás több területére is kiterjedtek.

Tartalom

Bevezetés	9
-----------------	---

I. Filológiai és hermeneutikai tanulmányok a madáchi életműről

Andor Csaba: Madách és Arany levelezésének továbbgondolása	15
Madácsy Piroska: Gondolatok Madách könyvtárában	35
Cserjés Katalin: „A szöveg köldöke” – egy sugárzó, jelentésszerű góc megtalálása – Folytatódó párbeszédben a <i>Tragédiával</i>	47
Máté Zsuzsanna: Az értelmetlen életről – Madách Imre és Hankiss Elemér nyomán	67
Diószegi Szabó Pál: „Megpendült tehát az iparvéd- egyesület eszméje...” Madách Imre védegyleti tárgyú felszólalása (1844. november 19.)	82

II. A Tragédia a társzművészetekben

Földesdy Gabriella: Németh Antal 1937-es <i>Tragédia</i> -rendezése a Nemzeti Színházban	123
Képiró Ágnes: Kass és Madách	137

III. Madách-monográfiákról és szerzőikről

Székely László: Palágyi Menyhért <i>Az ember tragédiája</i> tudományképerő és filozófiai jelentőségéről	153
Máté Zsuzsanna: Palágyi Menyhért művészetelméleti problematikája	173
Bogoly József Ágoston: Adalékok Madách Imre <i>Az ember tragédiája</i> című művének kutatás- történetéhez – Tolnai Vilmos és Barta János	185

Bevezetés

Miként a 2017-es rendezvényünket követően, úgy 2018-ban, a XXVI. Madách Szimpózium után is megjelent Praznovszky Mihálynak egy kötete: „*Tisztelőd s barátod*” címmel és *Arany János levelezése Madách Imrével* alcímmel, amelyet előbb Alsósztrégován, másnap Csesztvén, a későbbiekben pedig más nógrádi településeken is bemutatnak. Szintén 2018-as esemény volt Szalkay Katalin: *A rejtőzködő ember* címmel és *Szontagh Pál élete és kora* alcímmel megjelent monográfiája. (Úgy látszik, megállíthatatlanul terjedő szokás semmitmondó címeket adni a műveknek, s csak az alcímekben elárulni, hogy valójában miről is szólnak. Egy modern könyvtárnak a címek szerinti rendezés helyett helyesebb volna alcímek szerint rendeznie a könyveket.)

Ami 2019-et illeti, január 22-én Győrben nyílt egy újabb kiállítás Szabó József püspök Madách-gyűjteményéből, majd 25-én Salgótarjánban beszéltem a Madách-hagyomány Ápoló Egyesület rendezvényén a Madách-kutatás helyzetéről. Társaságunk történetét röviden ismerttettem a Balassagyarmati Honismereti Híradó 2018-as évkönyve számára is; ez nemrég jelent meg a Madách Imre Városi Könyvtár kiadásában. A megyeszékhelyen, Salgótarjánban jelent meg még 2018-as évszámmal a Madách-díjasokról egy fontos és adatokban gazdag kötet, amelynek szerzője Praznovszky Miklós Ferenc. Csak belső használatra készült, kis példányszámban, így félok, hogy a nagyobb könyvtárakba se jut belőle.

Új fejlemény, hogy nemzetközi tudományos érdeklődés is mutatkozik Madách iránt. Gréczi-Zsoldos Enikő Krakkóban, a Jagelló Egyetemen tartott előadásokat, ahol fel is vették a tananyagba a 2014-ben közös szerkesztésünkben megjelent *Madách Imre levelezését*.

Gácson, Kosztka Tivadar egykori patikája mellett június 21-én emléktábla-avatás volt, Csontváry halálának 100. évfordulója alkalmából. (Az épület felújítás alatt áll; utána kerül majd a helyére az emléktábla.) 22–23-án egy kétnapos kirándulást szervezett Puntigán József, a festő életének és festményeinek néhány fontosabb helyszínén: Kisszebenben, Iglón, a Tátrában (Tar-patak), Selmecbányán.

A színházak időnként műsorra tűzik a *Tragédiát*, bár az előadások színvonala mostanában nem túl meggyőző. Évtizedes gond, hogy sok színész (érthetetlen okból) a hordószónokok stílusát tartja mérvadónak, és úgy gondolja, hogy egy intellektuális műben az érvelés legfőbb retorikai eszköze a kiabálás. Nem tartom valószínűnek, hogy akár a mai retorika könyvek, akár a színészi hatás eszközeiről szóló modern írások alátámasztanák ezt a vélekedést (Zeami mesterről és Sztanyiszlavszkijről nem is szólva), inkább arra gyanakszom, hogy egyszerűen nincs más eszközük azoknak, akikre fontos szerepeket bízunk. S hogy miért nem bízzák akkor másokra? Akik alaposan ismerik a színésztársadalom belső viszonyait, bizonyára tudják a választ. A kívülálló csak értetlenül csodálkozik a lehangoló eredményen: Udvaros Dorottya vagy Eszenyi Enikő sohasem alakította Évát.

A szerepek megsokszorozása nem új dolog: Ricard Salvat emlékezetesen gyenge rendezésében is három Ádám és öt Éva volt. De a három Ádám között akkor még egy igazi tehetség, Sinkovits Imre is szerepelt. A mai Ádámok, Évák és Luciferek közé a jelentős színészek közül senki se tudott bekerülni.

Nemcsak a színészek üvöltözése volt zavaró a Nemzeti Színházban 2018-ban; a rendezői koncepció is ehhez igazodott. A korai 70-es évek E-épületének legendás Omega-koncertjei pianissimóban szóltak a mostani kísérezőzenéhez képest. Aki a színházban brutalitásra, agresszivitásra vágyik, annak csak ajánlani lehet a mostani előadást.

Nem folytatom, hiszen már így is túl sok szót vesztegettem egy olyan előadásra, amely feltételezésem szerint ugyanolyan gyorsan feledésbe merül majd, miként Salvat 1994-es rendezése vagy Szikorái 2002-ben. Aki Madách művét nemcsak olvasni szeretné, de látni is, annak ma is az ajánlható: nézze meg DVD-n Szinetár Miklós 1969-es tévéfilm-változatát, és ne reménykedjék abban, hogy egyhamar hasonló színvonalú előadást láthat.

Szintén 2018-ban mutatta be a Vörösmarty Színház (Székesfehérvár) Madách fő művét, Szikora János rendezésében, amelyről Földesdy Gabriella számolt be a Kláris 2019/3. számában (54–55.). Úgy látszik, a szerepek és a közreműködők megsokszorozása megállíthatatlan divat. (Ma már ritka az olyan film, amelynek végén az alkotók és közreműködők

dők felsorolása öt percnél rövidebb volna.) Furcsa belegondolni, vajon milyen előadás kerekedett volna ki a 60-as években, ha valaki Básti Lajost, Besenyei Ferencet és Sinkovits Imrét kérte volna fel arra, hogy próbáljanak meg közösen megbirkózni Ádám szerepével. Talán azért nem jutott senkinek sem eszébe ez az ötlet, mert ők színészegyéniségek voltak, s ha netán ilyesmire kérték volna fel őket, akkor bizonyára ugyanúgy meglepődtek volna, mintha egy gazdag műgyűjtő azzal az ötlettel állt volna elő száz évvel ezelőtt, hogy Picasso, Kandinszkij és Klee közösen fessen számára egy olajképet.

2019 nyarán Szentendrén, a Ferenczy Múzeumban adta elő a *Tragédiát* a Laboratorium Animae Műhely az Art Capital fesztivál keretében, Sardar Tagirovsky rendezésében. Az előadás különlegessége az volt, hogy rövidítés nélkül, a teljes szöveget vitték színre (dramaturg: Biró Bence és Oláh Tamás).

A budapesti Madách Gimnáziumban november 22-én tartottak megemlékezést az 1954-ben ugyanott diákok által előadott *Tragédiáról*, amelynek egykori szereplői közül többen is részt vettek a rendezvényen. Egy könyvet is bemutatottak, *Máskép(p) a Tragédiáról* címmel, amely az egykori előadás előkészületeiről és megvalósításáról szól, gazdag képanyaggal.

2019-es kiadványaink: *XXVI. Madách Szimpózium* (MK 104.) Madách Imre: *Költemények II.* (MK 105.)

A. Cs.

I. Filológiai és hermeneutikai
tanulmányok a madáchi életműről

Andor Csaba

Madách és Arany levelezésének továbbgondolása

Úgy látszik, nem lehet elég körültekintően és kimerítően elemezni a nagy talányokat, s mint valami szerteágazó bűnügyben, újabb és újabb apró nyomokra van szükség ahhoz, hogy egy-egy feltételezésnél a tévedés kockázatát a minimumra szorítsuk. Praznovszky Mihály új könyve (szeretném remélni, hogy nemcsak engem!) ezúttal is továbbgondolásra készítetett.¹

A nagy kérdés az, hogy Madách milyen módon reflektált Arany első levelére. Szontaghnak lemásolta a levelet, majd azt írta: „Még nem feleltem ’s rendkívül ohajtnék feleletem előtt veled lenni.” Ennek a levélnek a keltezésében szeptember 19-e szerepel, míg az idézett Aranylevélben ott áll az is: „Pest sep 12–1861”. Szontagh tehát, még mielőtt találkozott volna Madáchsal, megállapíthatta, hogy túl sok idő telt el az Arany-levél megírása óta; barátja mégis azt ajánlja, hogy majd vasárnap, vagyis 22-én beszéljék meg az Arany-nak adandó választ. Ezek szerint a feladónak közel két hetet kellene várnia a reflexióra. Ez túl sok idő, hiszen a megválaszolando levél rövid, kérdést nem tartalmaz, így az elnyújtott reakcióidőt semmi sem indokolja.

Közbevetőleg: bár sehol sincs szó levélírásról, elég kézenfekvő az a (soha kétségbe nem vont) feltételezés, hogy Madách Szontaghhoz írt levelében a „feleletem” konkrétan levélben leírt választ jelent, és nyilván Szontagh is így értelmezte a szót. Más kérdés, hogy végül a felelet valóban levél volt-e. Szontaghnak bizonyára az is szemet szúrt, ami fölött Madách a jelek szerint átsiklott: „Miután Kegyed, elútazása előtt, engem föl nem keresett, engedje hogy én látogassam meg e néhány sorral.” Vagyis Arany-nak azért kellett tollat ragadnia, mert a szerző nem kereste őt fel, mielőtt (az országgyűlés berekesztését követően) elhagyta Pestet. Ezek szerint a levél nem egy előzetes megállapodás eredményeként született, hanem azért, mert a műbírálónak nem volt alkalma személyesen véleményt mondani. Azt ugyan nem állítja a levélíró, hogy lett volna valamiféle megállapodás közöttük, azt viszont egyértelműen jelzi, hogy ő (okkal vagy ok nélkül) számított a szerző jelentkezésére.

A boríték címezése: „Tekintetes Madách Imre orsz. gy. képviselő Úrnak, tisztelettel. Balassa-Gyarmath. Az ottani cs. k. postahivatal kéri-tik tovább utasítani, lakására. –” Vajon Arany elveszítette volna a szerző címét? Elvileg ez is elképzelhető, bár akkor nyilván mentegetőzőt volna. Mivel ezt nem tette, sokkal valószínűbb, hogy nem kapta meg Madách-tól a címet, s már csak ezért is várta a jelentkezését: cím hiányában ugyan hová küldhetné el a véleményét?

Nem tudjuk megítélni, hogy a kommunikációs zavarban kinek mekkora szerepe volt, de az valószínűnek látszik, hogy a két fél egyike sem állt a helyzet magaslatán, bár mint látni fogjuk, könnyen lehet, hogy egy külső ok, valamilyen előre nem látható esemény okozta a zavart. Igaza van Praznovszky Mihálynak, amikor a másik lehetőséget latolgatva, valószínűtlennek tartja azt is. „[...] mintha megállapodtak volna, hogy Madách majd elmegy újra a Hárompipa utcába meghallgatni Arany véleményét. Vajon ez konkrét dátum lehetett? Arany megmondta, mely napon jöjjön, addig végez az olvasással? Mert azt nem mondhatta, ha erre jár, bármikor felugorhat a véleményemért – hiszen nem tudhatta, meddig tart majd az olvasás, amíg a mű végére ér, sok programja mellett.”² Valóban: konkrét időpontban már csak azért sem állapodhattak meg, mert akkor egyfelől a szerző bizonyára felkereste volna a bírálót, vagy ha akadályoztatva lett volna, akkor üzen neki, másfelől nem panaszkodott volna utóbb Nagy Ivánnak, hogy milyen sokáig kellett várnia. Vagyis bizonytalan lehetett az újabb találkozás időpontja. De azt se mondhatta Arany, hogy bármikor látogassa meg őt a szerző, mert valóban nem tudhatta, hogy mikor végez az olvasással. Legfeljebb valami ilyesmit mondhatott: „Most sok a teendőm, de látogasson meg egy hónap múlva, addigra talán el tudom olvasni.” Ám még egy ilyen laza megállapodás esetén is biztosak lehetünk benne, hogy Madách nem feledkezett volna meg az újabb látogatásról.

A kommunikációs zavar tehát egyértelmű: Arany arra vár Pesten, hogy Madách majd ismét meglátogassa őt, s akkor elmondhatja a véleményét, Madách meg Arany levelére vár Sztregován, jöllehet Arany nem tudja a címét.

Elgondolkodtató, hogy miután augusztus 25-én Tompának írt levelében elismerően szólt a műről, Arany még mindig nem szánta rá magát

arra, hogy a szerzőnek is írjon. Ez látszólag tapintatlanság, hiszen elsőként mégis csak a szerzőnek illetett volna elküldenie a véleményét. De ezek szerint még mindig arra várt, hogy rövidesen sor kerül a látogatásra, annak ellenére, hogy azt azért sejtette, hogy a képviselő az országgyűlés berekesztését követően hazautazott. Teltek-múltak a napok, a hetek, Madách nem jelentkezett, s Arany csak szeptember 12-én szánta el magát: lesz, ami lesz, ír pár sort a szerzőnek, még úgy is, hogy nem ismeri a címét, s így kénytelen a királyi posta találékonyságára és segítő-készségére hagyatkozni.

Vagy lehetséges, hogy mindannyian megfeledeztünk valamiről? A százszor átgondolt történetet százegyedszer is újra elemezve, néha meglepő eredményre juthatunk, ha beidegződéseinken és előítéleteinken sikerül túllépünk. Nem valamiről, hanem valakiről feledkeztünk meg több mint 150 éven át, valahányszor az eset részleteit tisztázni próbáltuk. A jelenlévő harmadik személyről, Jámbor Pálról. Ő ugyanis, ellentétben Madáchcsal, már régebben ismerte Arany Jánost, ezért is vállalkozott rá, hogy bemutatja neki a *Tragédia* szerzőjét. Másfelől Madáchcsal ekkoriban rendszeresen találkozott, hiszen ő is országgyűlési képviselő volt. Nagyon is logikus lett volna, ha Arany a látogatás végén azt mondja: „Majd szólok Jámbor Palinak, ha elolvastam.” Furcsa, hogy ez a kézenfekvő lehetőség fel sem merült, annak ellenére, hogy Arany ezt írta a szerzőnek: „Rám oly hatást tett először, hogy félretettem a művet s csak Jámbor Pali sürgetésére vettem megint elő.”³ Jámbor Pál tehát (talán a szerző kérésének eleget téve, de ezt nem tudjuk biztosan) sürgette Aranyt, vagyis a Hárompipa utcában tett látogatás után is közvetítői szerepet játszott közöttük. Könnyen elképzelhető, hogy az országgyűlés berekesztését követően ő is elhagyta Pestet, s így Arany is, Madách is hiába kereste őt, vagyis végső soron a közvetítő távozása volt a kommunikációs zavar legfőbb oka. Nem tudjuk, valóban ilyesmiről volt-e szó, ám ha nem akarunk hanyagságot, felületességet vagy figyelmetlenséget feltételezni sem Aranyról, sem Madáchról, akkor ez egy észszerű feloldása a nem is di-, hanem egyenesen polilemmának. Ugyanakkor óvnék attól, hogy Jámbor Pált, aki segíteni igyekezett a felek „egymásra találását”, elmarasztaljuk. Fogalmunk sincs, hogy mit csinált, mi történt vele az országgyűlés feloszlását követő napokban.

Amikor Szontagh Pál megkapta az Arany-levél másolatát, neki bizonyára feltűnt, hogy az első mondat értelmében Arany János Madách látogatására számított, s amikor aztán barátját meglátogatva szembesült a borítékkal, nyilván érdeklődött a szokatlan címezés háttere felől is. Madáchnak magyarázkodnia kellett barátja előtt, el kellett mondania, hogy Arany miért is számított a látogatására, és miért nem ismerte a címét.

Szontagh, elgondolkodva az eseten, megállapíthatta, hogy bár a rövid levélre illő volna rövid köszönettel reflektálni, ez nem fog menni, mert a levélben előbb (vagy utóbb, pl. annak utóiratában) el kell magyarázni, hogy miért is maradt el a pesti látogatás. És ez nem minden! Madách ugyanis nemcsak Arany első mondatán siklott át, de mintha megállt volna számára az idő! Arról persze nem tehetett, hogy épp a levél megérkezésekor nem volt otthon, de miért várt két napot, amíg barátjának elküldte a levél másolatát? Miért nem pattant fel a Gyilkosra (Madách hátalesze volt a 60-as években), s nyargalt egyenesen Horpácsra? Itt az a furcsa kettősség figyelhető meg, hogy Madáchot Arany levele felizgatta ugyan, de mégsem ösztönözte őt sietségre.

Ráadásul három nappal későbbi találkozást javasolt az Aranynak adandó válasz megbeszélésére. Szontagh rájött (ha előbb nem, hát 22-én este, feltéve, hogy aznap, barátja elvárásának megfelelően, valóban meglátogatta őt Alsósztrégován), hogy eltelt 10 nap Arany levele óta, s ha jobban megnézte a borítékot, akkor azt is látta, hogy nem a postán múlt a késlekedés (az utolsó postaállomásra, Nógrádszakálba már 13-án megérkezett). Szükség lenne tehát egy második magyarázatra is az az kapcsolatban, hogy mi tartott ilyen sokáig. A két magyarázat együtt valószínűleg meghaladta volna az érdemi mondandó terjedelmét, és igen furcsa levél kerekedett volna ki belőle. Bizonyára elvitatkoztak egy ideig azon, hogyan is kellene a választ megfogalmazni, de sehogyan se jutottak dűlőre. A „gordiuszi csomót” végül átvágták: elvetették a levélírást, és – feltételezésem szerint – Madách személyesen utazott el Pestre, amivel két legyet ütött egy csapásra. Egyfelől, ha némi késéssel is, de végül megfelelt Arany várakozásának, hiszen felkereste őt, másfelől – a köszönetnyilvánításon túl – sokkal hitelesebben tudta elmondani, hogy valójában mi is történt, mintha levélben magyarázkodott volna.

És most nézzük meg, hogy mi a gond a hagyományos feltételezéssel, amely szerint Madách levélben mondott köszönetet Aranynak, de ez a levele elkallódott. A legfőbb gond az, hogy ebben az esetben nem tudjuk kitölteni levelezésükben az úrt. Mert nemcsak Madách válaszlevele kallódott el, de az is, amit arra Arany válaszolt, mert a következő fennmaradt levél feladója nem Arany, hanem Madách (október 3-a). Márpedig ez egy olyan levél amely sehogyan se kapcsolható az előzményekhez. Elvben két lehetőség van:

1. Arany válaszolt Madách feltételezett, ám elkallódott levelére, de az ő válasza is elkallódott, s ezt követte Madách október 3-ai levele. Ebben az esetben október 3-án valamilyen módon utalnia kellett volna Arany második levelére, de még csak meg sem említette, hogy megkapta azt. Ennyire nem lehetett udvariatlan! Különben is furcsa feltevés, hogy Arany első levelére választ írt, de a másodikra nem hogy nem válaszolt, de még a levél kézhez vételét se nyugtázta.

2. Arany nem válaszolt, pl. azért nem, mert mire válaszolhatott volna, már újabb levél érkezett Madáchtól. Ám az a feltevés, hogy Madách, Arany válaszlevelét meg sem várva, rögtön újabb kéréssel fordult volna hozzá, tehát két levelet írt gyorsan egymásután: előbb megköszönve Arany meleg szavait, majd egy másik levélben újabb művet ajánlva a figyelmébe, elég abszurd feltevés. Nem lehetett ennyire tapintatlan, nem ronthatott „ajtóstul a házba”.

Ha tehát feltételezzük Madách levelét, akkor további furcsaságokat kell feltételeznünk, mert Madách válasza a légvárnak csak az egyik eleme, s akár feltesszük, hogy volt Aranynak arra adott válasza, akár azt tesszük fel, hogy nem volt, egyaránt abszurd feltevésre kényszerülünk az október 3-ai levéllel kapcsolatban, amely nem kapcsolódik Arany első leveléhez, de a feltételezett másodikhoz sem, sőt, nem is jelzi annak kézhez vételét.

Ezzel szemben az én feltevéselem megválaszolja az október 3-ai levél furcsaságát is. Miután a személyes találkozás jól sikerült, Madách úgy ítélte meg, hogy Arany nem fogja túlságosan tolatkodónak tartani, ha egy újabb művel hozakodik elő. Akár magával is vihette volna a *Csák végnapjait*, amikor felkereste Aranyt. Ő maga ad választ arra, hogy miért nem ezt tette: „De amit személyesen alig mernék, azt levél

által mégis teszem, mert a papír nem pirúl.”⁴ Ez egy szükségtelen magyarázkodás, kivéve azt az esetet, ha a címzett így gondolkodhat: „Nemrég itt járt nálam, miért nem hozta el személyesen az újabb drámát, ahelyett, hogy postán küldi?”

Madách válaszlevelének feltételezése mindig is a kezdő sakkozókra jellemző „egylépéses” elgondolás volt, senki se gondolta tovább, hogy mi következik belőle, vajon koherens rendszerré áll-e össze az eseménysor. Épp azért kezdtem el a levél létezésében kételkedni, mert úgy láttam, nem folytatható a sor: Madách október 3-ai levele nem lehet sem Arany szeptember 12-ei levelére válasz, sem a feltételezett válaszlevele utáni újabb levél, akár volt Aranynak október 3-a előtt újabb levele, akár nem volt.

Nem biztos, hogy a megoldás, vagyis Arany személyes megkeresése váratlanul, egyik pillanatról a másikra jutott egyikük eszébe. (A gordiuszi csomót nemcsak ifjonti heveséssel lehet szétvágni, ahogyan Nagy Sándor tette, hanem lassan, megfontoltan ketté is fűrészselhetjük.) Madách egyszer már sikerrel kérte fel Pass András inast a közvetítésre. Az is egy furcsa, már-már udvariatlan gesztus volt. A váci vasútállomáson kellett volna Aranyt várnia, de úgy látszik, valami váratlan és halaszthatatlan teendője akadt, mert maga helyett Pass Andrást küldte el, aki (ki tudja, melyik korabeli metszet alapján) fel is ismerte a vonatról leszálló költőt, és elfuvarozta őt Csesztvére. Most is meg lehetett volna kérni Pass Andrást arra, hogy miután Szontaghgal közösen elkészülnek a „nagy mű”-vel, induljon el Pestre, és adja át személyesen a levelet. Ez gyorsabb, s ami talán fontosabb: udvariasabb, a válasznak nagyobb nyomatékot adó gesztus lett volna, mint a postán történő továbbítás. Lehet, hogy ekkor jutott egyikük eszébe: ha már személyesen (mintegy expressz küldeményként) viszi valaki a választ, akkor nem volna egyszerűbb, ha maga Madách vinné el, s nem levélben, hanem élőszóban?

A lehetőségek teljes számbavétele reménytelen: a két jó barátnak külön-külön is sok lehetőség megfordulhatott a fejében, s egymással beszélgetve, ezek a lehetőségek változatos módokon artikulálódhattak, míg végül eljutottak a legjobb megoldáshoz.

Ha már Arany első levelére ennyi időt és energiát fordítottunk (a többes szám annál is inkább indokolt, mert Praznovszky Mihály csak a közelmúltban két könyvet is szentelt a két költő kapcsolatának⁵), akkor érdemes megnéznünk a teljes levelezésüket is: vajon vannak-e abban további – akár könnyen magyarázható, akár rejtélyesnek tűnő – hiátusok? Az alábbi időrendi táblázatban csak nevük kezdőbetűjével jelöltem a feladót és a címzettet, és indexbe tett szám mutatja, hogy hányadik levelükről van szó, a kapocs pedig azt jelzi, hogy több egymást követő levélnek azonos volt a feladója.

1861. 09. 12.	A ₁ → M	
1861. 10. 03.	M ₁ → A	
1861. 10. 27.	A ₂ → M	
1861. 11. 02.	M ₂ → A	
1861. 11. 05.	A ₃ → M	}
1862. 01. 24.	A ₄ → M	
1862. 02. 13.	A ₅ → M	
1862. 02. 20.	M ₃ → A	
1862. 03. 06.	A ₆ → M	
1862. 03. 07.	M ₄ → A	}
1862. 03. 12.	M ₅ → A	
1862. 07. 22.	M ₆ → A	
1862. 07. 31.	A ₇ → M	}
1862. 08. 29.	A ₈ → M	
1863. 04. 19.	M ₇ → A	}
1864. 03. 14.	M ₈ → A	

Abból indultam ki, hogy ha egy levélre látszólag nem válaszolt a címzett, annak csak három oka lehetett: a) nem volt benne semmi, ami választ kívánt volna, vagy b) egy személyes találkozás tette szükségte-lenné az írásbeli választ, vagy c) elveszett a levél.

Az 1861. november 5-i levélnél első közelítésben csak a két utóbbi lehetőség jöhet szóba. „A famosus 4 sort – melyre egyébiránt rajtam kívül senki sem tett gáncsot – jobb szeretném ha magad javítnád ki. Arra tán emlékezni még: ott van mindjárt a legelején. De hamar kellene,

mert az idő sürget, a nyomda vár. Engem nem visz rá a lélek, hogy gondolat helyett gondolatot állítsak, mely nem a tied; ha azonban nem tenéd, vagy késik, megpróbálom.”⁶ Erre valamit felelnie kellett a szerzőnek. Az biztos, hogy ha írásban felelt, akkor a levelének meg kellett érkeznie Aranyhoz, hiszen az 1862. január 24-i levélben, bár Arany utal a javításaira, arra viszont nem, hogy Madách válaszána elmaradása miatt is kénytelen volt olyasmit javítani, amit szívesebben bízott volna a szerzőre. Marad tehát az a két lehetőség, hogy Arany nál elkallódott a levél, ill. Madách időközben Pestre utazott.

Ebben az esetben is az utóbbi lehetőséget tartom valószínűbbnek. Arany nak mint szerkesztőnek nem volt tanácsos elveszítenie a neki címzett leveleket; néha nem ártott, ha „visszalapozhatott”, mit is írt vagy küldött korábban a levelező partnere. Ráadásul, ha Madách elküldte a javasolt javítást, akkor olvasás után is szüksége volt rá, hogy a módosításokat a kéziratra átvezesse, továbbá azért is, hogy utólagos vita esetén meg tudja mutatni, milyen javítást küldött a szerző. S hogy melyik „famosus” négy sorról van szó? Arany október 27-i levelében idézi a négy-soros részletet, amely egy időre elvette a kedvét a további olvasástól:

Be van fejezve a nagy mű, igen
S úgy összevág minden, hogy azt hiszem
Év milliókig szépen elforog
Mig egy kerékfogát újítani kell.

Madách egyébként annál is inkább megtehetette, hogy időnként Pestre utazzék, mert bár 1861 novemberének elején betegeskedett, de már 12-én javult az állapota, egyébként pedig ezen az őszön (közelebbről nem ismert időpontokban) többször meglátogatta Sréter Miklóst Felsősztrégován és Lutter Jánost Kiskelecsényben.⁷ Ezekre a rövid utakra gyakran magával vitte fiát és unokaöccsét, ezért maradt fenn Balogh Károly emlékiratában, ám a hosszabb utakat (pl. Pestre, Vácra vagy Vanyarcra) többnyire egyedül, esetleg Szontagh Pállal közösen tette meg. Kifejezetten mozgalmas volt tehát az élete, és a tél folyamán szükségképpen mozgalmas is maradt, hiszen két hónappal később a tiszteletpéldányokat kellett szétosztania az ismerősei között.

Arany következő, 1862. január 24-én kelt levelére se találjuk a választ. Pedig ez megint egy olyan levél, amelyre valamilyen módon válaszolni illett. (Mint ahogyan az is érdekes, hogy furcsa módon Arany mentegetőzik azért, mert sokáig hallgatott. Pedig az előző levelet is ő írta, de nem kapott rá választ. *Legalább is levél formájában nem.*) A levélből ugyanis kiderül, hogy már megtörtént a 20 tiszteletpéldány elküldése; Madách nyilván meg is kapta, de akkor miért nem írt pár sort erről a számára is oly fontos eseményről?

Ez különös, de mint látni fogjuk, azért erre is adható észszerű magyarázat. 20 nappal később, február 13-án újabb levelet írt Arany, s abból kiderül, hogy Madách válasza elmaradt. (Ugyanakkor a november 5-ei leveléről nem tett említést.) Madách következő levele, amelyet február 20-án írt, megerősíti, hogy ezúttal valóban két levélre válaszolt, azaz mentegetőzve, hogy közel két hétig otthon se volt, egy hétig pedig a hozzá beszállásolt katonák miatt nem tudott írni.

Nem tudjuk, hogy pontosan mi történt. A tisztek beszállásolásáról is ellentmondások az információink: Majthényi Anna még január 24-én azt írta unokájának: „Valahára el mentek a katonák csütörtökön reggel”, vagyis január 23-án,⁸ más forrásból tudjuk, hogy 19-én érkeztek,⁹ ez tehát még Arany előző levelének kézhezvétele előtt történt. Vagy mégsem? Furcsa módon az életrajzírók kritika nélkül átvették és tényként kezelték a február 20-án írt mentegetőzést. Eszerint egy hét után, két nappal a levélírás előtt távoztak a katonák, vagyis 11-étől 18-áig időztek Sztregován, korábban pedig közel két hétig nem volt otthon Madách. Rövid időn belül kétszer is beszállásoltak volna katonákat a kastélyba? Lehetséges. És hol volt közel két hétig a költő? Ilyen hosszú távollét ritkán fordult elő az életében. Az országgyűlés utáni időkben nem tudunk róla, hogy bárhová is huzamosabban elutazott volna. Hivatalos ügyek (pl. pereskedés) elszólíthatták őt, s ha nem is egyhuzamban, de talán valóban sok idejét elvették, ám egyetlen dokumentumot sem ismerünk ebből az időszakból.

Talán a tiszteletpéldányok szétszétlása tartott sokáig: január 31-én Szentiványi Bogomérnak, február 2-án Károlyiné Huszár Annának dedikált egy-egy példányt. Nyilván sok más ismerősét is meg kellett látogatnia: komáját, Veres Gyulát semmiképp se hagyhatta ki, Csemicz-

ky Edét vagy Lutter Jánost sem, Csesztvére is el kellett mennie az öccséhez (és ha már ott járt, akkor a Majthényiakhoz), Gyarmaton és Losoncon is éltek olyan ismerősei, akikkel legalább olyan szoros kapcsolatban állt, mint Szentiványi Bogomérrel. Mindez valóban igénybe vehette közel két hetét.

Ennek ellenére – gondolhatnánk – néhány sort igazán írhatott volna Aranynak! És itt nem is az a bökkenő, hogy Arany levelének terjedelme (szöges ellentétben az első levéllel, amely rövid volt, és nem tartalmazott kérdést) pár sornál feltétlenül hosszabb választ kívánt, hanem inkább az, hogy ehhez valóban legalább egy teljes és nyugodt napra volt szüksége, amikor semmiféle más teendője nincsen. Arany ugyanis a január 24-i levelében részletezte, hogy mi minden sikerült másképp, mint ahogyan szeretne volna. Megjegyezte azt is: „Nem tudom, mit ítélsz változtatásimról a szövegben”, vagyis elvárta, hogy a szerző tájékoztassa őt, mennyire elégedett a végeredménnyel. Ehhez viszont előtte igen alaposan el kellett olvasnia a teljes szöveget.

Ismét egy kommunikációs zavar: Arany már-már hajlott arra, hogy a hallgatást félreértse, február 13-ai levelében ugyanis azt a lehetőséget latolgatta, hogy Madách esetleg megsértődhetett: talán a javításokkal volt elégedetlen vagy a honoráriumot kevesli, bár az utóbbi lehetőséget nyomban el is vetette: „A mit nem akarok hinni, az, hogy a tiszteletdíj csekély voltán ütköztél volna meg”.

Végül február 20-án megszületik a válasz, amelyben egy harmadik levélre is reflektálnia kellett a szerzőnek. Igaz, azt nem Arany írta, hanem a Kisfaludy Társaság, amely tagjai közé választotta őt. Levelében felkérte Aranyt, hogy legyen ő az, aki bemutatja majd az illusztris társaságban.

Most Arany késlekedik a válasszal, mentegetőzik is március 6-án írt levelében. Madách másnap ír neki, és elküldi a székfoglaló tervezett szövegét, ez azonban nem válaszlevél; igaza van Praznovszky Mihálynak: keresztettkék egymást a leveleik. Hogy miért? Mert 12-én újabb (bár ezúttal csak néhány soros) levelet kénytelen írni, pusztán azért, hogy Arany levelének fő kérdésére válaszoljon, vagyis hogy jelezze: megfelel neki március utolsó csütörtöki napja (27-e), s mivel az időpont már közel volt, azt írta: „Minden egyébről személyesen szólnunk.”

Ezután több mint négy hónapos szünet következett a levelezésükben, majd július 22-én ismét Madách írt. Lehetséges, hogy március 27-én mindent megbeszéltek volna? Biztosan nem. Akkor elveszett volna egy vagy több levél? Lehetséges, bár ennek alig van jelentősége, Madách ugyanis – in medias res – a pesti tartózkodására hivatkozott, s mint a kettejük közti megállapodásra, úgy tért ki Arany közelgő látogatásának részleteire, arra, hogy majd Vácon várja őt valaki, aki (úgy látszik, ebben még nem állapodtak meg) Csesztvére vagy Horpácsra fuvarozza, ahonnan majd együtt utaznak Sztregovára. A „Pesten létem alatt” levélkezdet semmi esetre se vonatkozhat a közel négy hónappal korábbi (március 27-i) találkozára.

Feltételezésem szerint ez lehetett a negyedik alkalom (valamikor március 27. és július 22. között), amikor a két költő találkozott. Az első: amikor 61 nyarán átadta a *Tragédia* kéziratát, a második, amikor Arany első (szeptember 12-i) levelét követően élőlőszóban mondott köszönetet (szeptember 22-e és október 3-a között), a harmadik 1862. március 27-e, majd a későbbiekben, valamikor július 22-e előtt.

Indirekt érv is amellett szól, hogy Madách legalább egyszer, de talán többször is járt Pesten március 27-e és július 22-e között.

Itt ismét kitérőt kell tennem. Az életrajzok hajlamosak Madáchot önző emberként bemutatni. Természetesen indirekt módon; hiszen szó sincs arról, hogy bárki is ilyesmit állított volna róla! Mégis, sokan azt feltételezték, hogy már 1861 tavaszán elvitte a kéziratát Arany Jánosnak. Hiszen ott volt Pesten! Mi más dolga lehetett?! Nem állítom, hogy a kötelességtudat túltengett volna benne (nem kapott református nevelést, amely a korai szocializáció során sokkal nagyobb súlyt helyez a kötelességekre, mint a katolikus nevelés), ám azt is kétlem, hogy csak a saját érdekei irányították volna őt. Nem. Neki 1861 tavaszán az volt a feladata, hogy az ország ügyeinek intézésében vegyen részt, és minden jel szerint ennek igyekezett is maximálisan megfelelni. Utána (de csakis utána!) gondolt arra, hogy ha már Pesten tölt ki tudja, mennyi időt, akkor a saját ügyeit is intézni kezdi.

Nemcsak a képviselőiség járt együtt kötelezettségekkel, hanem a Kisfaludy Társaság is. Furcsa az a felfogás, amely (megint csak indirekt módon, tehát hallgatólagosan) azt feltételezi, hogy Madách megtartotta

a székfoglalóját, zsebre vágta az oklevelet, aztán örökre otthagya a társaságot. Egyelőre semmiféle dokumentumunk sincs azzal kapcsolatban, hogy részt vett volna a társaság későbbi ülésein, de az a feltételezés is önkényes, hogy ennek az elvárásnak sohasem tett eleget.

A legvalószínűbb lehetőségnek tehát azt tartom, hogy valamelyik hónap végi csütörtökön elutazott Pestre, s a társaság ülése előtt vagy után beszélt Arannal is. Ez a legegyszerűbb és legegyszerűbb hipotézis, hiszen ebben az esetben nincs szükség semmiféle előzetes jelzésre az utazással kapcsolatban: biztos lehet benne, hogy Aranyt ott találja majd a Kisfaludy Társaság ülésén. Az április végi (24-i) vagy a május végi (29-i) ülés lehetett az, amelyen jelen volt, mivel július 22-i levelében azt írta: „Én azóta hogy Pesten voltam nagyon prosai dolgokkal voltam elfoglalva, commassátiók s más hasonlók vettek igénybe”; itt az egyetlen ismert dokumentum szerint arról a kihasításról lehet szó, amely Kisfaludy határában történt június 3-án, s amelynek jegyzőkönyvét alá is írta.¹⁰ Ez tehát az utolsó pesti látogatás után történt. A különös az, hogy sem prózai, sem drámai eseményekről nem tudunk ebből az időszakból, az ismert események ugyanis, szinte kivétel nélkül „Madách feje fölött” történtek: különböző lapokban hírlapi cikkek jelentek meg vele, ill. művével kapcsolatban. Arany következő levele alapján az április 24-ét kell valószínűbbnek tartanunk. Július 31-én ugyanis ezt írta: „Amit a tavaszfélen beszélünk együtt, hogy meglátogatlak, s elébb nálad aztán Tompánál hosszabb ideig mulatok: abból, édes barátom, semmi sincs.” A tavaszfél nyilván áprilist jelent (vö.: március = tavasz elő, április = tavasz hó, május = tavasz utó). Áprilisban tehát biztosan volt egy személyes találkozásuk, legfeljebb az lehet kérdéses, hogy valóban 24-én került-e rá sor. Arany legfontosabb közlendője az, hogy augusztus 7-én fog Vácra utazni, ám Madáchcsal csak rövid időt tölthet együtt, mert Balassa János orvos tanácsára Szliácsra kell utaznia.

Ezután Arany látogatása következik (szerintem ez lehetett az ötödik találkozásuk), amelynek körülményeit külön könyv taglalta.¹¹ Utoljára Szliácsról írt levelet augusztus 29-én, vagyis ez Arany utolsó ismert levele, amely Madáchnak szólt.

Úgy tűnik, a közös munka, majd a látogatás elmúltával kifogytak a közös témából, vagy talán találkozásaik tették szükségtelemmé a levele-

zést. (Esetleg több levél is elveszett.) Madách legközelebb csak 1863. április 19-én írt, akkor is szinte fölöslegesen, *Rikmusok* címmel együgyű versparódiát küldve barátjának. (Ugyanezt a paródiát Pajor Istvának is elküldte.) Nem is egészen érthető, miért kellett ezért tollat ragadnia, ám tudnunk kell, hogy a gyerekes csínytevések élete alkonyán sem álltak tőle távol.¹² A mondandó csaknem teljes hiánya különösen a korábbi levelek tükrében szembetűnő. Lehet, hogy az alkalmi pesti utak tették szükségtelemmé a levelezést, de erről egyelőre semmit sem tudunk. Illetve, két út azért biztosnak látszik.

Valamikor 1863. február 12-e előtt Pesten vagy Budán kellett tartózkodnia. Ekkor ugyanis különös levelet kapott: „Tisztelt honfi! / Lisznyai Kálmán utolsó perceit most küzdi; ohajtása még egyszer találkozni önnel. / A haldokló kérését tudatván önnel, maradok / ismeretlen tisztelője / Beniczky Erzsí”. Boríték, címzés nincsen, arra utaló jel sincs, hogy Lisznyai hol tartózkodott, így nincs más lehetőség, fel kell tételeznünk, hogy Madách Pesten vagy Budán volt, és küldönc vitte a levelet hozzá, aki szóban mondta el a részleteket, vagy egyszerűen magával vitte Madáchot. Hogy miért és meddig tartózkodhatott a városban, arról fogalmunk sincs, de valami dolga bizonyára volt, és könnyen lehet, hogy megkereste Arany Jánost is.

Ezt követően 1863. szeptember 28–29-én biztosan Pesten volt Madách, ezt édesanyja leveléből tudjuk, aki rá akarta beszélni őt, hogy keresse fel Balassa János professzort. Azt azonban nem említette, hogy fia betegsége kiújult vagy súlyosbodott volna, így valószínűleg nem volt fekvő beteg. Mivel nem együtt érkeztek, így Imre már korábban is Pesten volt, alkalmasint 24-én a Kisfaludy Társaság ülésén is részt vehetett. De akárhogyan is történt, valami oka ezúttal is volt az utazásának, s ha már Pesten járt, feltehetően megkereste Aranyt is.

A történet itt érdekes fordulatot vesz. Közeledett a tanév kezdete, Kálnay Nándor tanító, akit ennek megfelelően október 1-jétől alkalmazott Madách Károly házitánítóként, előző nap, vagyis szeptember 30-án érkezett Csesztvére. És kikkel találkozott ott? A Pestről együtt érkező Arany Jánossal és Madách Imrével.

Sokan úgy vélték, hogy Kálnay bizonyára rosszul emlékezett, valóban egy évvel korábban került Csesztvére, s akkor találkozott a két

költővel. Ha így lett volna, akkor arra is rosszul kellett emlékeznie, hogyan került oda a két barát, hiszen 1862-ben Arany Pass Andrással érkezett Csesztvére, nem Madáchcsal. Ám főképp azért képtelenség az állítás, mert a tanítókat mindig és mindenütt a tanév kezdetétől alkalmazták, ez pedig akkoriban egységesen október 1-je volt. Kálnay, függetlenül attól, hogy melyik évben érkezett, semmi esetre se augusztus 7-én, amikor semmi keresnivalója se lett volna ott. Az első csesztvei élményét írta le, s ez az volt, hogy két hírességgel találkozott, rögtön érkezése napján. De van egykorú információnk is Kálnay csesztvei felfogadásáról. Majthényi Anna írta 1863. október 4-én: „a Csesztvei fiuk kaptak tanítót az okvetetlen már nagyon szükséges volt igen tisztességes ki nézésű, Bolgárnál két évig tanítot”.¹³

Arany második csesztvei útjával kapcsolatban csak egy ellenvetés tehető: lehetséges, hogy Imre megréfáلتa a tanítót, valakit úgy maszkírozott, mintha Arany János lenne, aztán együtt érkezett vele Csesztvére (vagy csak elbújtak a tanító érkezésekor). Ha 1864-ben saját ruhájába öltöztetve Tucsek János urasági hajdút, húsvétkor megtévesztette a sztregovai nőket, akkor más alkalmakkor és másokkal is hasonló tréfát üzhett; alkalmasint Kálnay Nándorral is. Ez nem is lehetett olyan nehéz, hiszen a fiatal tanító nem biztos, hogy találkozott már Arany Jánossal készült metszettel. Ugyanakkor nehéz elképzelni, hogy utólag se hozták volna a tudomására, hogy megréfáلتák őt. Erre ugyan Imrének nem sok alkalma nyílt már a későbbiekben, de Károly bármikor felvilágosíthatta volna a tanítót. És biztosak lehetünk benne, hogy volt annyira becsületes, hogy ezt legkésőbb 1884-ben meg is tegye. Ekkor ugyanis megjelent Kálnay Nándor első könyve (*Csesztve község története és leírása*), amelyet biztos, hogy Károly ismert, sőt: valószínűleg kapott egy példányt a szerzőtől. Márpedig abban leírta az eseményt. Madách Károly nyilván elmondta volna neki, hogy megréfáلتák őt. Ezt azonban biztosan nem tette, mert akkor nem ismételte volna meg a történetet Kálnay 1910-ben, a *Krónikás évkönyvem* első kötetében.¹⁴

Miután tudjuk, hogy Madách szeptember 29-én Pesten volt, így nem lehetett akadály a annak, hogy másnap Pestről Csesztvére utazzék; Arany hollétéről semmit sem tudunk (a kritikai kiadás nemrég megjelent levelezés kötetében sincs semmiféle utalás ezzel az időszakkal kapcsolatban), így éppenséggel ő is vele tarthatott.

Csak sajnálhatjuk, hogy Arany élete iránt jóformán csak irodalmárok érdeklődtek, így csak véletlenül és szórványosan maradtak fenn olyan információk, amelyek kívül estek a napi munka és alkotás körén. Amit Madáchcsal való kapcsolatáról tudunk, azt jelentős részben a feleségének írt leveleiből tudjuk. Megdöbbenő, mennyire részletesen elmesélte az 1862-es nógrádi látogatását, miközben másoknak semmit sem írt róla, mert tisztában volt vele, hogy a feleségét nem érdekli mindaz, amiről másokkal (férfiakkal) levelezni szokott, a többieket pedig (a férfiakat) nem érdeklik azok a részletek, amelyeket a feleségének leírt. Ez Madách esetében is így volt, s bár az ő környezetében ekkoriban nem volt olyan nő, akivel megoszthatta volna hasonló élményeit, viszont környezetének hölgy tagjai időnként megemlést tettek őt is a leveleikben. Csakis ennek köszönhetjük, hogy egyáltalán tudunk arról, hogy 63 kora őszén Pesten tartózkodott, vagy hogy Kálnay ekkor érkezett Csesztvére. Madách esetében a szerteágazó levéltári kutatások több területen is életrajzi események hosszú sorának feltárásához vezettek (megyei politikai tevékenysége, országgyűlési képviselősége, egyházi eseményeken való részvétele keresztapaként vagy házassági tanúként, birtokügyek, haditörvényszéki pere), míg Arany esetében ilyen kutatásokról alig lehet beszélni, ennek megfelelően máig nem készült minden részletre kiterjedő Arany-életrajz sem.

Ha tehát nem is biztos, azért elég valószínű a második csesztvei út is, a feltevés gyenge pontja csupán az, hogy egyetlen tanú visszaemlékezésén alapul. Ez azonban sok más életrajzi eseményről is elmondható; kevés az olyan eseményleírás, amely bizonyíthatóan legalább két, egymástól független megfigyelő állításaira támaszkodik.

Már csak egy levél van hátra, amelyet Madách írt 1864. március 14-én: egészségi állapotával és elfoglaltságaival magyarázza, hogy nyár előtt aligha fogja látni barátját. Valóban, ekkoriban már sokat betegeskedett, a fő elfoglaltságot talán verseinek temérdek átdolgozása jelentette, de azért sok ideje maradt a szórakozásra is: éppen ebben az évben húsvéti csínytevéséről is maradt fenn anekdota, a ribai (ipolyszögi) majálison is részt vett, júniusban három napig volt Csesztvén, éppenséggel eljuthatott volna Pestre is. Talán valóban el is jutott, de ennek egyelőre semmi nyomát sem sikerült megtalálni.

Annak ellenére, hogy a levelezésük nem ad nyomós okot arra a feltevésre, hogy bármelyik levelük is elkallódott volna, én azért hajlok arra, hogy feltételezzem: Madách – legyen szabad így fogalmaznom – írásbeli üzenetei közül néhány valószínűleg elveszett. Egy írásbeli üzenet persze nem feltétlenül levél, ízlés dolga, hogy mikor minek tekintjük.

Madách olykor írásokat küldött Arany lapjaiba (bár volt rá példa, hogy közvetett úton, Gyulai Pálon keresztül), s ilyenkor nyilván írt mellé néhány sort is a szerkesztőnek. Így amikor 1861 tavaszán elküldte *Az Alföldön* c. versét a Szépirodalmi Figyelőbe, bizonyára ahhoz is mellékelte néhány sort. Arany szerkesztői üzenetben reagált a versre.¹⁵ De mi lett a kézirat sorsa? Ezt nem tudjuk. Csak az biztos, hogy Arany a lapjával kapcsolatos iratok között helyezhette el, még abban az esetben is, ha esetleg a szerkesztőnek írt sorok külön lapon szerepeltek. Mert nem a személyének szóltak, hanem a lapnak, a folyóirat szerkesztőjének. Elméletileg tehát abba a levéltárba kellett (volna) kerülnie Madách versének és üzenetének, ahol a lap megszűnését követően annak iratanyagát le kellett (volna) adni. Érdekes, hogy 1863. november 1-jén Arany egy szerkesztői üzenetben jelezte, hogy régóta nem kapott hírt Madáchtól. Vajon erre miként reflektált az érintett? Levelet írt, amely elveszett? Vagy amúgy is tervbe vette, hogy Pestre utazik? Netán valakivel üzent Aranynak? Nem tudjuk.

Mint ahogyan azt sem, hogy 1864. január végén vagy február elején járt-e Pesten. Praznovszky Mihály részletesen írt arról, hogy Bérczy Károly javaslatára a Kisfaludy Társaság még 1863 októberében felkérte Madáchot előadónak a február 6-i közgyűlésre, amit Madách el is fogadott, de ez, talán Madách betegsége, talán a válasz késése miatt végül elmaradt.¹⁶ Így néhány nappal korábban, a szokásos hóvégi csütörtöki ülésen, január 28-án került sor a *Tündéralom* néhány részletének felolvasására, a február 6-i éves közgyűlésen viszont már csak megemlést tettek a művet. Nem tudjuk, végül részt vett-e valamelyiken a költő. Az biztos, hogy viszonylag sűrűn kellett Pesten járnia, hiszen sok minden van, aminek a levelezésében nem találjuk nyomát. Az említett felkérés, illetve az arra adott válasz is ezek közé tartozik. Mint ahogyan az is biztos, hogy várták őt, s hogy műve felolvasásán szívesen részt vett volna.

Szembetegsége egy felolvasásnál alkalmasint leküzdhetetlen akadályt jelenthetett, de már az utazását nem feltétlenül akadályozta.

Végül visszatérek arra a ritkán figyelembe vett szempontra, hogy Madách másokra is figyelt, nemcsak önmagára. 1862 elején, miután kézhez vette a 20 tiszteletpéldányt, a legfőbb gondot azok szétosztása jelentette. Arra nyilván már jóval korábban rájött, hogy 20 példány semmiképpen sem elegendő. Egyet meg kell tartania magának, hiszen kézirat híján csak abból tud majd kiindulni, amikor elő kell majd készítenie a második kiadást. Egyet-egyét az anyjának, Ité Ninának, a fiúk nevelőjének, széplaki Jancsó Sándornak, Divald Gusztáv plébánosnak, Henrici Ágoston lelkésznek, Bory István régi tiszttartónak (aki ugyan „nyugdíjba” ment már, de Alsósztrégován élt), Philipp Károly új tiszttartónak, továbbá Pass Andrásnak kell adnia, s persze a régi nevelőről, a néhány hónapja Lőcsén tanító Borsody Miklósról se feledkezhetett meg, aki közvetlen környezetében talán a legtöbb segítséget nyújtotta, filozófiai tájékozottságának köszönhetően. Vagyis a példányok fele lényegében a sztrégovaiaké lesz. Aztán (még mindig Nógrádban maradva) ott van Szontagh, Veres Pálné, Veres Gyula, Szentiványi Bogomér, Sréter Miklós, a Forgách grófok, Károlyiné Huszár Anna, Csemiczky Ede, Madách Károly, Matolcsy György. Máris elfogyott a húsz példány, s akkor még nem is számolta nénijét, Huszár Sándorné Madách Annát, „kampányfőnökét” (korteskörútjának szervezőjét), Frenyó Nándort, Frideczky Lajost (azon kevesek egyikét, akik fogsága alatt meglátogatták őt a Vízika-szárnnyában), képviselő- és szobatársát, Komjáthy Anzelmet, vagy szécsényi, losonci, balassagyarmati ismerőseit (Pajor Istvánt, Jeszenszky Danót, az ügyvédjeit).

Rövidesen tapasztalnia kellett azonban, hogy valamit nem vett, mert nem is vehetett érdemben számításba. A *Tragédia* megjelenése ugyanis nagy öröm és nagy bosszúság volt egyszerre. Öröm a szerzőnek és egy szűk elitnek, a Kisfaludy Társaság pártoló tagjainak, és bosszúság a többieknek, akik hiába próbáltak hozzájutni. Vajon hányan lesznek, akik üzennek neki, vagy megkeresik őt, mivel nem pártoló tagok, s így nem remélhetik, hogy elolvashatják majd a könyvet? Ők, miután tapasztalják, hogy a művet sehol sem árúsítják, nem is tehetnek mást, mint hogy a szerzőhöz fordulnak segítségért. (Aigner Lajos az 1861-iki magyaror-

szági könyvészet c. ismertetőjében a könyvészeti leírás után lakonikusan megjegyzi: „Nem árultatik.”)¹⁷ Madách tehát, jóllehet a székfoglaló megtartására utazott Pestre 1862 márciusában, fő feladatának tekinthette, hogy megérdeklődjön: maradt-e még a művéből pár tucat példány, amelyet az érdeklődőknek ajándékozhatna? A töredékes adatokból is jól látható, hogy fontosnak tartotta a példányok eljuttatását ismerőseihez, pedig közvetlen információval csak Sréter Miklós, Veres Pálné, Szontagh Pál, Szentiványi Bogomér és Károlyiné Huszár Anna esetében rendelkezünk, a többi csak legenda, szóbeszéd (pl. Enyvvári Péter szerint széapja, Rákóczy János is kapott egy dedikált példányt). Ennek fő oka az lehet, hogy az ismert szerzők dedikált műveit „hagyományosan” megcsonkították, mivel az első kiadású jelentős munkák értékesek voltak ugyan, ám eladhatóvá általában csak úgy válhattak, ha az ajánlást tartalmazó oldalt (az előszót vagy a címlapot) kitépték, esetleg kivágták belőle a szerző által írt sorokat. Az ilyen rongálást csak azok a példányok úszhatták meg, amelyeket az eredeti tulajdonosok örökösei kínáltak eladásra.

A könyvlopások mértékére jellemző, hogy Madách közel ezer megmaradt könyve között 1913 óta csak egyetlen dedikált kötet van,¹⁸ a másik oldalon pedig: a Palóc Múzeum kiállításáról 1973-ban Kerényi Ferenc ezt írta: „[...] »A civilizátor« című vígjátékához készített eredeti rajza látható. Ugyanitt állítottuk ki »Politikai hitvallomás«-át [...] A Tragédia különböző kiadású és nyelvű példányainak sorában ott látjuk az első kiadást, mégpedig a jóbarát és eszmetárs, Szontagh Pál könyvtárából.”¹⁹ De már 17 évvel később (1990-ben) a múzeum akkori igazgatója az említett három tárgy egyikéről se tudott számot adni (mellesleg: addigra sokkal fontosabb tárgyak is eltűntek a Palóc Múzeumból, pl. a *Lant-virágok* négy versét tartalmazó eredeti kéziratos füzet, továbbá Madách levele édesanyjának 1861-ből; mindkettőt Madách Alice ajándékozta a Palóc Múzeum jogelődjének 1930-ban). Mint ahogyan valamikor 1968 után eltűnt a műnek az a példánya is, amelybe Madách ceruzával beírta a második kiadás változtatásait, amely tehát az életében megjelent utolsó kiadás alapja volt (1968-ban ez még Szabó József püspök tulajdonában volt). (Arany *Tragédia*-példányának sem ismert a leltérlhelye.)

Madách életét már csak azért is mozgalmasabbnak kell gondolnunk, mint ahogyan a korábbiakban általában elképzeltük, mert másképp nagyon sokszor úgy tűnhet, hogy alapvető kérdésekkel nem törődött. A *Tragédia*-példányok beszerzésén és szétosztásán kívül (amiről soha senkinek sem tett levélben említést) ilyen a tervezett *Tragédia*-előadás is. Madách nyilván elolvasta a Koszorú 1863. július 26-i számában a hírt, amely szerint Molnár György be akarta mutatni a művet. Biztos, hogy izgatta őt a lehetőség, hiszen ifjú korától kezdve megvolt benne a szereplési vágy is (Virozsil Antal búcsúztatásától az országgyűlési beszédéig ki tudja, hányszor szerepelt), és ugyancsak ifjú korától a kor csúcsmédiáját, a színházat ostromolta. (Ez élete végéig megmaradt, hiszen az Aranynak elküldött *Csák végnapjait* nem kiadatni szeretne volna, hanem előadatni; nagy különbség!) Nehéz elhinni, hogy egy kézlegyintéssel intézte volna el a dolgot. De még ha így is tett volna, nyilván sokan megkérdezték tőle, hogy mi a véleménye a híradásról, élükön a hírt közreadó Arany Jánossal. Ennek ellenére semmit sem tudunk erről. Minél alaposabban gondoljuk át Madách mindennapjait, annál inkább észre kell vennünk, hogy életének ismert eseményei csak apró morzsák, amelyek úgy viszonyulnak a teljes életéhez, mint a csillagok az galaxisok nagy részét kitöltő csillagközi űrhez.

Jegyzetek

1. „*Tisztelőd s barátod*”. *Arany János levelezése Madách Imrével*, összeállította és írta: PRAZNOVSZKY Mihály, Zöld Kalamáris Bt., Veszprém, 2018.
2. „*Tisztelőd s barátod*”. 24.
3. MK 87. 294.
4. MK 87. 290.
5. PRAZNOVSZKY Mihály, *Madách Arany évei. Madách és Arany irodalmi barátsága*, Magyar Irodalmi Emlékházak Egyesülete, 2017, „*Tisztelőd s barátod*”. *Arany János levelezése Madách Imrével*, összeállította és írta: Praznovszky Mihály, Zöld Kalamáris Bt., Veszprém, 2018.
6. MK 87. 312.
7. MK 45. 525.
8. MK 18. 293.
9. MK 45. 535.
10. MK 45. 556.
11. KOVÁCS Sándor Iván, PRAZNOVSZKY Mihály, *Két költő egy szerén*, Mikszáth Kiadó, Salgótarján, 1991.
12. PALÁGYI Menyhért, *Madách Imre élete és költészete*, Bp., Athenaeum, 1900. 228–229.
13. MK 18. 301.
14. MK 45. 602–603.
15. MK 45. 492.
16. PRAZNOVSZKY Mihály, *Madách Arany évei. Madách és Arany irodalmi barátsága*, Magyar Irodalmi Emlékházak Egyesülete, 2017, „*Tisztelőd s barátod*”. *Arany János levelezése Madách Imrével*, összeállította és írta: Praznovszky Mihály, Zöld Kalamáris Bt., Veszprém, 2018. 67.
17. Magyar Tudományos Értekező 1863. február 1. sz. 99.
18. HUSZÁR Gyula, *Beszélyek*, Pest, 1857.
19. [Kerényi Ferenc,] *Madách emlékek Nógrád megyében: Balassagyarmat, Csesztve, Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága*, Salgótarján, [1973] 5–6.

Madácsy Piroska

Gondolatok Madách könyvtárában

Most, amikor úgy gondoljuk, a könyv elértéktelenedett, és a hagyományos olvasás, levelezés nem divat, induljunk ki Vörösmarty kétségeiből: „Országok rongya, könyvtár a neved... De hát, hol a könyv, mely célhoz vezet?... Ment-e a könyvek által a világ elébb? Ez hát a sors és nincs vég semmiben? Ember vagyunk, a föld s az ég fia...” (1844)¹ A könyvekből az egész emberiség történetét, sorsát élénk vetíti Vörösmarty, víziója a bűnökről, az ártatlanság és bujaság, hamis bírák és zsarnokok, gépek és számok titkairól, örültség és bölcsesség, szabadság és rabság, csillagászat a koldusok között, rabság, gyávaság, hűség, barátság, élet és halál ellentéteiről vagy elválaszthatatlanságáról szól. „Világ és vakság egy hitvány lapon!” – tanulságok a világtörténelemből. *Az ember tragédiája* – egyetlen Vörösmarty rapszóriában, a 19. század közepén. Vagy idézhetjük József Attila sorait a 20. században, 1933-ból: „Akár egy halom hasított fa, / hever egymáson a világ, / szorítja, nyomja, összefogja / egyik dolog a másikat, / s így mindegyik determinált...”² Mert a szellemre az anyag poklai tátognak mindenütt, ezek fölött kell, mint Madách mondja „glóriával általlépnie”. A gondolkodó költők én-világa tárul élénk, ugyanakkor az egyetemes, komplex világlátásra törekvésük. Műveltségük gyökereit levelezésükből, olvasmányaikból tisztábban láthatjuk, közelebb jutunk a megértéshez, de a teljes azonosulás a végtelen befogadáson alapul.

Vörösmartyt és József Attilát idézve, de Madáchra koncentrálni, keressük még mindig hatalmas tudásának titkait. Talán kulcs lehet ehhez levelezése és könyvtára, eddig alig ismert adatokkal, kísérlettel mentalitástörténeti elemzésre, természetesen a teljesség igénye nélkül. Az előadás nem a levelek osztályozására törekszik, például családi vagy hivatalos, elküldött vagy levélfogalmazvány. Inkább a levelekben megfigyelhető érzelmi változásokat, gondolkozásbeli megnyilatkozásokat, ön- és világismeretre vonatkozó személyiségjegyeket vizsgál. Ehhez hívjuk segítségül a könyvtárban található, eddig kevésbé elemzett, főleg francia vonatkozású olvasmányokat. Kérdésünk: a bizonyítottan

olvasott, örökölt vagy saját tulajdonú francia könyvei hogyan formáltak polihisztóriai magatartását, erősítették hitét az emberiség jövőjében, vagy éppen kétségekkel gyengítették.

Szücsi József részletesen vizsgálta Madách könyvtárát, s közöl pontosabb jegyzéket.³ Az ezernyolcvannégy példányszámú kötet teljes egészét természetesen nemcsak Madách Imre gyűjtötte, ez a Madách család érdeme, melynek tagjai mind-mind művelt emberek voltak. Irodalom és tudományszeretők, orvos, jog és törvényismerők. A költő nagypapa, Madách Sándor a protestáns ősök által némileg tönkretett régi vagyont visszaszerezte, kivéve a könyvtárat és a levéltárat. Ehelyett ő maga alapozta meg a ma is ismert gyűjteményt, a 18. század dereka és a 19. század elejének irodalmából. De főleg, a klasszicista gondolkodás szerint latin és görög műveket vásárolt, valamint német és angol irodalmat. Érdekelték a magyar történetírók és a jogi művek. Ugyanakkor lényeges, hogy megvolt gyűjteményében a korabeli felvilágosodott irodalom (Nagy Frigyes és Rousseau németül), valamint hatvanegy kötet szabadkőműves és illuminátus rózsarendi könyv. (Tagja valamelyik budai páholynak.) Mintegy ezer könyve lehetett, melyet örökölték Madách Imre szülei, sőt új könyveket vásároltak, gazdasági és pedagógia, történeti és szépirodalmi műveket. Majthényi Anna franciás műveltség nyomán, több Napóleonnal szóló, illetve századfordulós francia munkát gyűjt össze. Teljes Molière vagy Fénélon, La Fontaine, Voltaire, Mme de Genlis, Mme de Sévigné, Marmontel stb. művek. De vásárolt magyar irodalmi alkotásokat is – Kisfaludy Károly, Dugonics, vagy Fáy András, Horváth Lázár tollából. Egészében kétszázötven kötetre tehetők idősebb Madách Imre szerzett könyvei. Így Madách igen gazdag, sokoldalú könyvtárt örökölt, melyet azonban tovább gazdagított. Szücsi József szerint, százkilencvenkét kötetről tudjuk biztosan, hogy a költő szerzeményei. Túlnyomólag a legjobb szépirodalmi munkák: Arany, Bajza, Dajka, Kisfaludy, Kölcsey, Szigligeti, Vörösmarty művei, a német irodalomból Börne, Goethe, Schiller, a francia irodalomból Hugo, Lesage, Staël munkái, az angol irodalomból német fordításban Byron és Shakespeare. A szépirodalom mellett megvásárolta Feuerbach, Lamennais, La Rochefoucauld, Montesquieu filozófiai és államtudományi, Gibbon és Shütz világtörténeti, Gelpke, Humboldt, Reban termé-

szettudományi műveit, Szemere Bertalan, Gorove István útleírását. Könyveinek jegyzékét már 1852 körül elkészítették, valószínűleg még Madách fogsága idején, de halála után Madách Aladár válogatása ad támpontot számunkra. A Nemzeti Múzeum könyvtárába hétszáztizenkét kötet került, majd Morvay Győző feljegyzései alapján még ötszázhetvenkét könyvről van tudomásunk.⁴ Így összesen ezernyolcvannégy könyvet ismerünk. Szücsi megjegyzi, a könyvtár ezeröttszáz kötetnél nem lehetett nagyobb. (Ebből azonban sok elveszett.) Nézzük most még a számokat, a fentiekből magyar nyelvű volt száztizennyolc, német hétszáznegyvenegy, francia száztizenöt, latin hatvankilenc. Lényeges, hogy a magyar irodalmat hatvanegy, a németet háromszázötvenhét, a franciát nyolcvanhat, az angolt százhat, a latint hatvannégy, a görögöt tizenkettő, az arabot tizennyolc képviselte, de igen sok történelmi (százötven), politikai, teológiai, filozófiai, természettudományi, szabadkőműves tárgyú könyv van. A számok önmagukért beszélnek: a német nyelvű anyag, természetesen a legnagyobb, hiszen minden német nyelven történt, és a kiadók is németek voltak, de figyelemreméltó más európai nyugati nyelvek jelenléte – angol, francia, és még fontosabb a magyar nyelvű könyvek térhódítása a legjobb magyar írók tollából. Ugyanakkor széleskörű érdeklődést árul el a történelmi, természettudományi, filozófiai, teológiai, szabadkőműves művek beszerzése. A vásároltakat, saját tulajdonát a költő nevével jelezte, vagy fia Madách Aladár tulajdonította a kötetet apjának. Madáchnak így az örökölt könyvtáron kívül önálló könyvtára is volt. Miután több nyelven – latinul, ógörögül, németül tudott, majd franciául, olaszul és angolul eredetiben is olvassa könyveit.

Vizsgáljuk meg most részletesen, melyek voltak ezek a főleg francia művek, de ne felejtjük el a teljes ismereti háttért. Madách levelezése, Andor Csaba és Gréczi-Zsoldos Enikő gyűjteménye nyomán, sok adalékkal szolgál, de természetesen nem árul el mindent. Francia könyveit is eredetiben akarta olvasni, latin tudása ezt megkönnyítette számára. 1837 októberében kér először francia szótárt és olvasókönyvet édesanyjától, de már 1828-tól jegyzett első leveleiben franciául írja családi jókívánságait, édesapjának, édesanyjának, nővérének.⁵ Sőt, a levél címe is sokszor franciás: Madame Anne de Madách née de Majthényi,

vagy barátját, Lónyay Menyhértet is Monsieur Melchior-nak címezi. Nem szeret Pesten jogot tanulni, számára az igazi haza a sztrigovai kastély. Itt egészségileg is jobban érzi magát, elevenebb itt minden, mint a külvilágban, virítóbb a rét, melynek csermelyes közepén egynéhány falu emelkedik... „Az ezernyi madár énekétől visszhangzó erdő kellemesebb... E vad, csendes magány, mely másnak nem tudom, de nekem kimondhatatlan bájt foglal magában, hazám, kedves lakóhelyem...”⁶ Igazi szentimentális helyzetkép, à la Lamartine, természet, magány, álmodozás, majd vágyódás és szerelem. A barátság is szentimentális, távol a szeretett barátoktól csak a magány fájdalma erősödik. Egyedüli vigasztalás a versek írása, amely azonban nem könnyű. Rousseau-t idézi, Byront, Scottot és a franciákat olvassa, de konklúziója, Ciceroval okoskodva: ami a szívünkben meg van írva, azt nem kell könyvekből tanulni. Persze, gyakran rácăfol erre, hisz Vörösmarty epigrammát citál és Eötvös Józseffel érzelmeskedik: „Én az emberiség fájának vagyok egy levele, mely véle le sorvad.”⁷ Verseit nem akarja senkinek megmutatni, de újra olvas mindent, ami rendelkezésére állt. Szülei könyvtárában remek francia anyagot kap: Molière 13 kötetben, Corneille drámái, Marmontel, La Fontaine erkölcsi meséi, Perrault meséi, Madame de Genlis pedagógiai írásai, majd a felvilágosodott írók művei, Voltaire, Rousseau németül, Napóleonról és a francia, angol történelemlről szóló írások. Lesage: *Gil Blas* című kalandregényét azonban Madách vásárolta, és Montesquieu két kötetét is kéri 1840-ben. Montesquieu-től a szórakoztató *Lettres persanes* (Perzsa leveleket) francia nyelven olvassa. Ez az utaztató levélregény Európában és Párizsban játszódik. Két perzsa fiatalember látszólag a korabeli szokásokról, külsőségekről mesél, valójában Montesquieu komoly bírálatot mond a világ igazságtalanságairól, a jogtalanságokról, az emberi erényekről és a bűnökről, Keletről és Nyugatról, szellemes, filozofikus stílusban. Montesquieu bölcsessége később is jelen lesz Madách gondolkodásában.⁸ 1837-ben még arról is hírt kaptunk, hogy Madách, nagyon okosan, megrendeli az *Athenaeumot*, amelyből megtanulhatja a magyar literatúrát, ugyanakkor a főszerkesztő Vörösmartynak köszönhetően felfigyel Victor Hugora. Kedvenc könyve lesz a *Cromwell*, 1836-os kiadása kerül tulajdonába. Már 1839-es leveleiben jelzi barátjának, verseit rendezge-

ti és a *Lantvirágok* című kötetének mottója franciául így hangzik: „Que le livre lui soit dédié, comme l’auteur lui est dévoué.” Victor Hugo. („Annyira legyen e könyv önnek ajánlva, amennyire a szerző az ön híve.”) És ez nem véletlen, Hugótól, a *Cromwell*ből kölcsönzi ezt a mottót. Érdekes, hogy éppen Victor Hugo e korai drámája nyűgözi le. A főhős, Oliver Cromwell, a lordkancellár sorsa nem mindennapi: angol hadvezér és államférfi. Neki és a puritánoknak köszönhető a rövid életű angol köztársaság, a királyság bukása és I. Károly, angol király kivégzése. Ám a hatalom zsarnokká teszi, leigazza Skóciát és Írországot, majd katonai diktatúrát vezet be, központi hatalommal rendelkező államot kíván létrehozni, de népe ellene fordul. Maláriában bekövetkező halála után, árulónak bélyegzik, feje 20 évig lóg a westminsteri apátság előtti póznán. A művet olvasó költő bizonyára megjegyzi: a hatalomvágy veszélyes, előbb-utóbb zsarnokká tesz. A bukás elkerülhetetlen, a nép manipulálható. Madách lírai versei még inkább szentimentálisak, szerelem és természet, csendesesen visszafojtott bú, de a negyvenes évektől a romantikus hitvallás erősödése lesz jellemző. A lét problémái, szabadság, egyenlőség, haza, nemzeti függetlenség, majd a költemények az emberiség, a világtörténelem alapproblémáit vetik fel. Leveleiben egyre filozofikusabb hangvételű. A 17. századi francia filozófusok közül La Rochefoucauld kiábrándult bölcsessége köti le. Ő is egy hercegi származású lázadó, a királyi hatalom és a bíborosok ellen katonai felkelésben vesz részt. Végül azonban magánéletében aforizmákat ír, közmondásszerű maximákat. Gondolatok egy gondolkodó költő számára. Művének mottója: „Erényeink többnyire álcázott bűnök.” Az embereket az önzés és a becsvágy hajtja, érdek és szenvedély mozgat mindent. Talán, mint Molière, le akarja tépni az álarcot a lélekről is. Madách Molière-t már 1807-ben olvasta, élvezte figuráit, humorát. La Rochefoucauld-tól élesebb megfigyelést, élettapasztalatot, valamint tömörebb stílust tanul. Mindent el lehet mondani egyetlen szellemesen szikrázó mondatban.⁹

Vajon milyen könyveket olvasott, vagy vásárolt még? Defoe: *La vie et les aventures, Surprenantes de Robinson Crusoe*, 1–2. kötet, Amsterdam, 1760. Hugo Victor: *Ruy Blas*, Leipzig, 1838. Ez is egyik kedvenc drámája. A szerelemtől szólva, többé nem szentimentális, hosszabb le-

veleiben, kietlen és borzasztó érzéseiről szól, melyek most „vészerhelte fergetegeket”. Mindent el akar mondani, karaktere úgy érzi, fellengzős, indulatos, és ébredő vonzalma egy nőhöz egyre fájdalmasabb: „Nem alhatom, nem örülhetek, nem búsulhatok, beszélhetek, gondolkodhatok” – a szerelemtől rosszul van. Már nem zárkózott, magányban visszaforduló a természethez, ahol boldog, most vad, drámai vallomások a levelei.¹⁰ A táj is megváltozik, sebes folyású folyam partján áll a fellelgvár, Csák magasztos fellelgvára, tornyának csonka rémárnya. Sas-szemű ősbajnokok, bátor hősök tettei kísértének és „most romba vesztgel az erény, a vitézség, hon, szerelem szent emlékei”. Ugyanakkor Kölcsey versét idézi: „őseinek – saslakára, / Szédeleg, ha olykor fölpillant.” Természetesen, Vörösmarty ismerete is bizonyított, a *Két szomszédvár* drámai hatása. Lírai versek helyett, majd a drámai műfaj felé vonzódik. Filozofikus kérdések, az idő múlása és az élet értelme vetődik fel benne. Annyi küzdelemnek – éljük-e örömet? Tenni, küzdeni, győzni vágy az ember, égre tör, és mindenütt ezer akadály tornyosul elébe... „S nyugalmat lel-e a mindennapi kenyerét kereső pór, vagy várja teljesültét vágyának egy új életszakasztól? Oh, mely élet szak hát, melyre teremtetnénk? melyre törekszünk? mely az élet rendeltetése?”¹¹ E sorok *Az ember tragédiájának* kérdései, melyek tehát kezdettől fogva megvoltak Madách lelkében, talán betegségének és magányának köszönhetően. Ugyanakkor, hazaszeretete és aggodalma a honért csak erősödik. Sajnálja, hogy nemcsak pénzünk megy túl határainkon, gazdagítja az úgyis gazdag külföldöt, de a haza legbecesebb, legtiszteltebb hőlgyei is árván hagyják a hont. (Ez is Vörösmarty hatás az epigrammákból és az ódákból).

1841 októberétől Pesten tartózkodik, jogi tanulmányokból vizsgázik. Salavin francia mesternél vett ki szobát, franciául beszélnek, gyakorolja a nyelvet, amit igen szeret. Társasága, Európa sorsát, a gyárak, a népek, a haza jövőjét vitatja e nyelven, jó hangulatban. Bálba járnak, élük a pesti jurátusok vidám életét. 1843. március 1-jén újra visszatér birtokára, hivatalba készül. Egyre erőteljesebben jelentkezik felelősség-érzete, aggódik a szabadelvűség és a honérzet hanyatlásáért, valamint a megyei választások visszaéléseiért. A pártharcok komikus paródiája igazságérzetét zavarja. Egyetemi tanulmányait sikeresen befejezte, bol-

dognak kellene lennie, hogy újra otthon van. De nem találja önmagát, sok mindent látott és tapasztalt, főleg olvasott, a fővárosi életet ugyan igazából nem szerette, de most Alsósztrégován sem leli hazáját. 1843-ban vármegyei, tiszteletbeli aljegyző lesz, de vajon a politikai pályae-életcélja? Szontagh Pállal, a megye alszolgabírójával, akit már valószínűleg Pesten megismert, Nógrád megye negyedévenként megtartott gyűlésein, Balassagyarmaton találkozik. Szontagh Pál elválaszthatatlan jó barátja lesz, neki írja legérdekesebb és legbensőségebb leveleit.¹² Elújságolja, hogy bálba is jár, de a nők jellemével foglalkozva Victor Hugo-t idézi: „Őket többnyire az jellemzi, hogy semmi jellemük nincs”. És még hozzáteszi, hogy ezt csak a lányokra tartja igaznak, akik ha főkötőt tesznek a fejükre – szenteség helyett, valódi arcukat mutatják. Íme, a nőkről már ekkor sem nyilatkozott hízelgően Madách!¹³ Szontagh-nak nyughatatlan szelleme testi gyógyításáról is ír, s közben megjegyzi, elolvasta a *Mystères de Paris* első kötetét, bizonyára Eugène Sue-től. A „Párizs rejtelméi”-t franciául elemzi, könyvtárában megtalálható az 1841-ben megjelent 11 kötetes kiadás. A romantikus regény jellemformálása dicséretes, de a cselekmény túlbonyolított. Újra Sztrégováról ír keserű levelet, börtön az élete, mert vágyait, reményeit nem tudja beváltani. A rezignáció ugyanabból a forrásból ered, mint az optimizmus, a világ ellentétekből áll. „Sorsomban nincs kedvemre semmi, az Isten teremtésében és törvényeiben, az emberi intézményekben csak zsarnokságot, hóbortot, bünt, zavart látok, és mind ehhez két gyöngye kar, korlátolt értelem!” Mennydörögni akar, mindent kikiáltani, az elégedetlenség a síron túl is követi. „Az élet rövid – ha van örök lét, akkor éppen rövid határűdő a halál, ha nincs annál rosszabb. Tizenkét férfi közt, egy tucat gazember ül. Feleségeink fiai szerelmet hazudnak, ha lányokat ölelve, erszényükért nyúlnak még. Az emberek szabadságról énekelnek, s a basszust láncokkal zörgentedik melléje”. E levelekből érezhetjük, hogy kevésbé személyes, intim a hangvétel, inkább ironikus, másokat, talán a világ folyását, és az ember sorsát is elének vetítő, perspektivikusabb stílusú Madách. Önmagát is kívülről figyeli – „Olyan vagyok, mint az üres pohár – elveszett belőlem a lélek, az erő és most csak néhány homokszemet hordok sírmelegemhez”. Betegsége okozza-e világfájdalmát, vagy a több hetes, láthatóan haszontalan gyógygymód, hangulata szarkasztikus és kritikus.

1844 február–márciusi levelei adják hírül először barátjának, hogy szerelmes lett Fráter Erzsikébe, de ettől még nem boldog. Szentimentális álomképeit felejteni szándékozik, míg a megyegyűléseken zavarja a világot felszólalásaival, ugyanakkor a csesztvei nyírben magány övezi. Olvasás és írás otthon, de a köztelherviselésre felszólítás a hivatalban. Próbálja könnyedén, tréfálkozva, öniróniával kezelni betegségét – gyógygymódnak majd az olasz nyelv tanulását szánja. (Megjegyzendő a nyelvtanulás vágya, hiszen nem utazott külföldre, számára ez egy lehetőség – mindent elolvasni, eredeti nyelven is, és ezzel kinyílik számára a világ, gondolatban bejárhatja).¹⁴ Olvasmányai, könyvei nyilván hatással vannak rá, különösen Lamennais (Félicité Robert de), akitől három könyvet vásárolt: a *Livre du peuple* (Paris, 1838), a *Le pays et le gouvernement* (Bruxelles, 1840), a *De la religion* (Bruxelles, 1840). Ugyanakkor valószínűleg elolvasta a *Paroles d'un croyant*-t, az *Athenaeumból* felfigyelve erre a tiltott könyvre. Lamennais politikai szabadelvűséget hirdet, az ész nevében tagadja a tekintély elvét, a királyokat, a pápát, nem tiszteli a hatalmat, ugyanakkor hirdeti az emberek egyesülését, testvériségét, önzés helyett szeretetet és szolidaritást képzel el. Madách bizonyára olvassa Alfred de Vigny verseit, vagy Balzacot, Lamartine-től pedig a *girondiak történetét*. De könyvtárából ezek a művek hiányoznak. 1845-ben a kritika hazájának szól: a sárba ragadt utakról, a kivilágítatlan városokról, a tompa elméjű urakról, akik cifra szónoklataikban a szabadságról és a bátorságról papolnak, de közben betörik a fejüket. A magyar eldorádóban ökrök vontatják a gyorskocsit, a nép elhagyatott és neveletlen, demoralizált, szó sincs a hangoztatott népképviseléről, vagy az örökváltságról. 1845 – ez az év sorsforduló, 1845. július 20-án, Csécsén megházasodik, és elveszi Fráter Erzsikét. A mézes hetek alatt a levelek barátjához gyérülnek, csak 1847. augusztus 12-én ír egy verses levelet, mondhatjuk episztolát Szontagh Pálnak. „Mikor leszünk ismét együtt Pál barátom?” Shakespeare-t emlegeti (aki szintén kedvenc drámaírója), bölcsességről és hóbortról, az emberi képmutatásról csipkelődő, szeretetteljes hangon, akár Petőfi, tréfálkozik legkedvesebb lelke barátjával.¹⁵ Minden rendben van, tehát? Dehogy! Európa forrong, a világ zűrzavaros, miért lenne hát béke Madách szívében. A vármegyei gyűlések viharosak, béka-

egér harcnak tűnnek, de valódi drámát sejtetnek. Vajon a francia forradalom útjára fogunk lépni és vérontás következik; a kísértet-látomások nyomán ítélet-nap jöhet. A költő betegsége, gyengesége miatt nem mehet sehová, de aggódik hazája sorsáért. A *Hamletet* olvassa újra és újra.¹⁶ „De mit tudok én írni ezen a parlagon tengődő, juh, és marhanyájánál alig egyebet láttató, homoki legelő alakú, régen elvénült czoppal hadonázó, bunkokraticus megyei élet nyomorúságos állapotának mivoltjából”. (1848. február 2.)¹⁷ Érzi, különös események történnek, a választások, bukások-nyerések után az ingerültség nő és nem szűnik. Az eseményeket betegsége miatt kívülről szemléli, de talán még mélyebben átéli. Új dolgok születnek: vasút, gőzhajó, börgyár, iparosodás – Széchenyi *Hiteljét* olvassa saját könyvtárában. Külön könyvtárában foglal helyet Timon: *De la centralisation*, Paris, 1842; Timon: *Livre des orateurs*, Paris, 1844; Vertot: *Histoire des révolutions*, Brunschweig, 1799; Gibbon történetíró németül írt könyve 1837-ből (Leipzig); Burke: *A francia forradalom története* (Wien, 1794). Szokása, hogy olvasmányaiból minden eszmét, gondolatot, eseményt papírszeletkékre jegyez, legyen az ókori klasszikus, filozofikus, felvilágosodott 18. századi, vagy 19. századi modern romantikus. Ezeket gyűjti, újra olvassa, rendszerezi, majd később következtet. Megállapítja: a forradalmak sajnos, általában elbuknak. Centralista, mint Eötvös József. Szontagh Pállal és Pulszky Ferencsel együtt lesz a centralista Pesti Hírlap munkatársa. Már 1844-ben, mint leveleiből is kiderült, kritizálja a vármegye rendszert, helyette központosítást, demokratizmust és parlamentáris kormányformát akar (Szalay László, Eötvös József, Csengery Antal, Lukács Móric, Trefort Ágoston társaságában). De vidékről Madách nem sokat tehet, politika helyett saját belvilágába mélyed. Önművelés, olvasás és írás – lírai költemények és drámák. Ember- és világismeretét a könyvekből, könyvtárából meríti, meditatív, de jó megfigyelő, a karaktereket jól megkülönböztető. Victor Hugótól és Vörösmartytól tanulta, hogyan kell drámát szerkeszteni, Eötvöstől és Lamartine-től az új ars poeticát: önkorának használni, és nem öncélúan írni, ez a költő feladata. Egység és egyszerűség a cselekményben, harmónia a szerkezetben, akció és dikció egysége (mint Shakespeare-nél), költőiség és érthetőség a nyelvben, a jelleme ki-

dolgozása, a téma pedig tanító jellegű legyen, erkölcsnemesítő és filozófiai. Ezeket az elveket követi, és könyveiből merített megfigyelései, feljegyzései ezért annyira összetettek – emberi és isteni világot felviláglatóak. Lexikonszerűek, Bérczy Károly szerint: ezer és ezer cédulán, összefüggéseikben egy egész világot tartalmaztak. 1843 és 1848 között rendkívül termékeny, talán legtermékenyebb korszaka ez. De levelet csak 1855-ben ír újra Szontagh Pálhoz, közben valami életében és egész világában megszakadt – mint tudjuk. De ez már egy következő előadás témája lehet.

Jegyzetek

1. VÖRÖSMARTY Mihály, *Gondolatok a könyvtárban*, Vörösmarty összes versei, Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1957. 478–481.
2. JÓZSEF Attila, *Magad emésztő, szikár alak...* Idézet József Attila: *Az istenek halnak, az ember él* című tanulmányából. Tárgyi kritikai tanulmány Babits Mihály verseskötetéről, 1930.
3. SZÜCSI József, *Madách Imre könyvtára*, Magyar Könyvszemle, 1915. 5–26.
4. MORVAY Győző, *Adalékok Madách Imre életéhez*, Budapest, 1898. 1–25.
5. 1828-as levelei. In: ANDOR Csaba és GRÉCZI-ZSOLDOS Enikő, *Madách Imre levelezése*, Madách Könyvtár – Új folyam 87. Madách Irodalmi Társaság, Salgótarján–Szeged, 2014. 27–28.
6. Madách Imre Lónyay Menyhértnek 1838. szeptember 1., Alsósztrégova. In: Madách Imre levelezése, i. m. 24. számú levél, 45.
7. Lónyaynak írt levelei 1839-ből. In: i. m., 70–73.
8. MONTESQUIEU, *Lettres persanes* 1–2. kötet, Paris, 1836–1845.
9. LA ROCHEFOUCAULD, *Maximák*, 1798, Lipcse, francia és német nyelven.
MOLIÈRE, *Oeuvres par Voltaire*, I–XIII. kötet, Berlin, 1788–1791.
In: Emeric de Madách, 1807. szeptember 30.
10. Madách Lónyay Menyhértnek, 1840. január–március, július. In: i. m. 59., 65. jelzésű levelek, 83–87.; 95.
11. Madách Lónyaynak, i. m.: 1841 augusztus 6. 72. levél, 103.
Madách Lónyaynak, 1842. június, Alsósztrégova, 81. levél, 111.
12. Vö.: BECKER Hugo, *Madách Imre életrajza*, Madách Irodalmi Társaság, Budapest, 2004. 55–61.
13. Madách Szontagh Pálnak, Alsósztrégova, 1843. december. i. m.: 84.; 88. levél. 114–120.
14. Madách Imre Szontagh Pálnak, Alsósztrégova, 1844. június 2. i. m.: 98. levél, 137.
Madách Imre Szontagh Pálnak, Alsósztrégova, 1845. február 25. i. m.: 104. levél, 143.

15. Madách Imre Szontagh Pálnak, Csesztve, 1847. augusztus 12. i. m.: 122. levél, 160–162.
16. Madách Imre Szontagh Pálnak, Csesztve, 1847. október vége, november eleje. i. m.: 123. levél, 163.
17. Madách Imre Szontagh Pálnak, Csesztve, 1848. február 2. i. m.: 125. levél, 167.

Cserjés Katalin

„A szöveg köldöke”

– egy sugárzó, jelentésem góc megtalálása –
Folytatódó párbeszédben a *Tragédiával*

„Ez az álom köldöke, a hely, amely lenyúlik az ismeretlenbe” – lelem fel Mieke Bal *Látvány és narratíva egyensúlya* című képi elbeszélés tanulmánya élén Freud híres mondatát az *Álomfejtés*ből.

Mieke Bal dolgozata Rembrandtra összpontosít. Én magam, e tanulmány bizonyos megállapításait és az idézet sugárzó metaforáját együtt gondolva végig, igyekszem a kettős tanulságot saját értelmezésemben – az alkalomhoz híven – mint szöveg-kutatási módszert a *Tragédiára* alkalmazni. A *köldök* metaforáját nem az általam többször hangoztatott *arkhimédészi pont* jelentésben ajánlom fel, de ugyancsak eszközként és módszerként, bizonyos ismert, de újbóli átgondolásért kiáltó Madách-szöveghelyek (3. szín, Párizs; Űr; Falanszter) vizsgálatára.

Miközben egyéb irodalmi művek, sőt festmények is szóba kerülnek a megértetés és árnyalás céljából...

Hogy megkezdhessem a fenti metafora kibontását és a *Tragédia* szövegvizsgálatában történő hasznosítását, először meg kellene magyarázni (előbb alapos vizsgálat tárgyává tenni), hogy mit is jelent – ha (a területi korlátok, távolság miatt) nem is primer Freudnál, de Bal hasznosításában a *köldök*-képzet mint középpont, sugárzó góc, rejtett centrum.

Mieke Bal tanulmányára a *Narratívák 1*-ben találtam.¹ A tanulmány címe: *Látvány és narratíva egyensúlya*, fordította Hartvig Gabriella.² A nagyívű írás gondolat-indító festménye Jan Vermeer Van Delft *Gyöngymérő nő* című műve (1662–63).³ Kiegyensúlyozott, áttekinthető festmény, mely ellenállni látszik minden narratívának, s a látványt vizuális ritmusban, egyensúlyban mutatja meg. A festményen, a gyöngyöt mérő finom nőalak felett festmény lóg (kép a képen/képben), mely az *Utolsó Ítéletet* ábrázolja. Vermeer képén üresek a mérleg serpenyői. Bal szerint a befogadó fő- és a falon függő belső kép közt a kapcsolatot nem a meg-

mérés/megmérés különböző volta, hanem a méréstevékenység hasonlóságának alapja adja.

Leíró festmény a Vermeer-kép, Svetlana Alpers nagyívű tanulmányában⁴ alapvetően deskriptív jellegűként beszél a németalföldi festészetről, szemben az itáliai festészet narrativitás-imádatával. Bal szerint a *Gyöngymérő nő* narratívaként olvasása csak félreolvasás lehet.

A festmény vizualitása azonban olyan fokon kidolgozott, a legapróbb részletekig terjedő, hogy már-már azt gondoltatja a befogadóval: a látható világ realisztikus ábrázolása nem ismer határokat. Közel az *Utolsó ítélethez* a fehér falban egy rossz helyre bevert, de el nem távolított szög látható, sőt valamivel lejjebb egy másik *hibára* is fény derül: van ott egy immár üres szöglyuk is, melyből kivették a szöveget, így viszont a parányi nyílásban magában is látszik az árnyékvetés.

Bal itt felszabadító ajánlatot tesz a befogadónak (és a tanulmány mostani elemzőjének). Az asztalnál álló, elmerült figyelmű finom nőalak lehet egy közönséges holland nő, de lehet Szűz Mária is (teste mint ha a viselősség jeleit mutatná a kabátka hasítékán át), de ugyancsak lehet a *Vanitast* jelképező allegorikus alak. *Nem az a lényeg, hogy helyénvalóságáról vagy igazságáról meggyőzzük az olvasót, hanem hogy felkínáljunk egy spekulatív lehetőséget.*⁵

Mieke Bal számára a lyuk és a szög fény-árnyék játéka szolgáltatja a *spekulatív tevékenység* e lehetőségét. És ez volna akkor a mottóban felidézett *köldök*, mely megforgatja maga körül a műalkotást; mely lehetővé teszi a mélybe hatolást...

[Bal folytatja okfejtését, és alternatívákat dolgoz ki a szög-lyuk-és árnyéka jelenség értelmezésére, e gondolatvonal reprodukálását itt nem folytatom. (Ha jól értem a szerzőt, e ponton, gondolatmenetét kiegészítve, megtele a lehetőséget a *Gyöngymérő nő* tiszta leírásból narrativitásba fordítására.) Helyette régi elméletemet rögzíteném ismét a *deskriptió*ról, azaz hogy bármit jelentsen is most már e csodaképen az ott feledett két parányi, jelentéktelennek tűnő motívum – mivel ott vannak, láthatóan *jelen* vannak a festmény megképezte falsíkon –, így a befogadónak, az elemzőnek igenis kezdenie kell vele valamit, viszonyulnia hozzá, értelmeznie azt!]

Mit értsünk tehát kiinduló metaforánk, a *köldök* alatt; s hogyan használjuk most már e költői képet Madách nagy művének tovább-tárásában, fejtegetésében?

A *köldök* tehát egy pluralitást és mobilitást engedélyező, „jelentés nélküli” középpont, mely új olvasatokat ajánl fel, anélkül azonban, hogy engedné ezeket az olvasatokat az önkényességbe hullani. A *köldök* olykor egészen kicsinyke részlet, mely ugyanakkor az olvasás mobilitását idézi elő. Nyugtalanítóan érthetetlen, magyarázatot sürgető hely, mely „nem hivatalos” értelmezésre ösztönzi az olvasót. *Mindig van valami, a mi nincs ott, de ott kellene lennie; vagy ott van, de nem szabadna ott lennie – és ez idézi elő az alternatív olvasatot.* Valószínűleg ilyen példának minősülhet Médeia baljós vonulása, pontosabban: a proszcéniumon haladó hatalmas női test karján a felismerhetetlen csomag, burkolat, lepelbe bugyolált alakzat,⁶ vagy, hogy irodalmi példát is hozunk végre: Mészöly Miklós szövegeiben a *rés* szerepének tudatosítása. A kép a Mtkvari folyó hídjáról s a felirat a képen, illetve mindezeknek a valódi folyóhoz való viszonya Bodor Ádám *A költőzés gyönyörűségei* című novellájában. Hogy Nádas Péter *Mélabújában* a Caspar David Friedrich-festmény végtelenül alapos átgondolását, létfilozófiával feltöltését (hozzátöltését) ne feledjem!⁷

Freud inspiráló mondata Bal által történt újrahaznosításának tovább-működtetéséhez volna még egy érvem. Régi tapasztalat, hogy bizonyos fontos (vagy fontos helyről származó) észrevételek beépülhetnek (képesek beépülni) egy mű recepciótörténetébe. Még oly módon is, hogy más műalkotáshoz fűzött megállapítások, de széles spektrumú észrevételeik miatt ráértődhetnek egyéb szöveg- vagy kép-szituációkra is. Aktualizálhatók tehát. Nemcsak Dosztojevszkaja visszaemlékezései⁸ kapcsolódnak szervesen megjelenésük óta *A félkegyelmű* értelmezési köréhez, de Julia Kristeva és Victor I. Stoichita tanulmányának⁹ tanulságai is. Marcel Proust *Az eltűnt idő nyomában* című regényfolyamát át-meg áthatja, pecsételi, színezi a bűvópatakként előbukkanó Vermeer-kép (*Delft látképe*), s a róla való érzékeny megállapítások. S hogy egy szerényebb hatásugarú, de magyar példát is hozzak: Picasso *Éjszakai halászat* *Antibes-ban* című festményére nagy erővel reflektál Tolnai Ottó *Világítótorony eladó* című „útikönyvének”¹⁰ egy felejthe-

tetlen, sokfelé nyitó epizódja. Hozzáteszem: az Antibes-képzetkör Dobai Péter lírai- és próza-életművét is sokszerűen kíséri. A példák szinte végtelenül folytathatók.

Végül még ezt hallgassuk meg! (Kertész Imrétől)

Minden nagy művészetben van valami makacs, megvesztegethetetlen, mondhatni megátalkodott vonás, ami a kisebbeknél *hibának* tűnik, és többnyire ki is javítják, eltüntetik, ám a nagy művészet éppen ettől a lehetetlenségétől és az ahhoz való konok ragaszkodásától lesz nagy.

- egy jelentés nélküli középpont –
- új olvasatokat ajánl fel –
- gyakran nagyon kicsi részlet –
- akár „hiba” is lehet –...

És itt már a *Tragédiáról* beszélünk...

Folytatódó párbeszédben a *Tragédiával*

Legyen hát első „láthatatlan középpont”-keresésünk, alig is észrevehető, annál fontosabb szöveghelyünk az *Űr-szín*-béli küzdés-meghatározás! Csupán röviden, mert e szölamról már többször értekeztem. Korábban *kicsinyítő tükör*ként vizsgáltam az egész *10. színt*, *textuális* zsoldosnak tartva azt; a nagy mű utolsó harmadában *celebrált kozmikus (!) liturgiának*. *Retro-prospektív* tükör ez: egyszerre pillant hátra, a már lejátszott színekre, és előre, a befejezés (avagy: befejezetlenség) felé. Olyan tehát – hogy Freudot ismét ideidézzük –, mint az *álommunka sürítő-projektáló* tevékenysége: nagy kohéziós erővel bír az egész műre nézve a maga aszimmetrikus, de kiemelt helyen. Autonóm történettel rendelkező belső reprezentáció.¹¹

Az *Űr-jelenet* tehát tudja mindazt, amit egy *mise abyme*-nek tudnia kell, és e projekció belsejében, a kozmoszban, a halál partjain fogalmazódik meg, a nagy mű lüktető középpontjában ama (általam is) sokszor idézett részlet, melyben Ádám maga határozza meg, igyekezete szerint

minél adekvátabban, ugyanakkor mégis – mintegy nyelvi/nyelvtani *hibával*, „elrontva”, pontatlanítva, labilissá téve (azaz: a most felhasználó *köldök-metaphora* mintájára) a küzdés-elvet:

A célt, tudom, még százszor el nem érem.
Mit sem tesz. A cél voltaképp mi is?
A cél, megszűnte a dicső csatának,
A cél halál, az élet küzdelem,
S az ember célja e küzdés maga.

Merhetem-e állítani, hogy pontosan értem a fenti sorokat? Erre utaltam egy korábbi dolgozatom elején,¹² mikor azt mondtam: e fontos rész szövegelemzése jobbára elmaradt, s érteni vélem, miért. Magáról az *Úr-színről* is kevesebb szó esik, mint a többről, holott rövide, ¹³ tömör volta, a benne koncentrált küzdés-gondolat, de a struktúrában elfoglalt helye is kiemelten fontossá teszi.

A fenti idézetben ötször szerepel a *cél* szó, minden sorban egyszer. A szöveg beszélője, méltán, felteszi önmagának a kérdést, mi is a cél voltaképp, és/vagy: hogy e sokszor ismételt *cél szó* mit takar. Mintha inkább ez utóbbi, nyelvészeti jellegű kérdés kerülne előtérbe. Saját kérdésére ez a beszélő, ez a töprengve narráló hang kétféle/kétértelmű elbizonytalanítóan (és inspirálóan) többjelentésű választ ad.

Egyfelől kijelenti ez a predikatívum, hogy a cél: megszűnte a dicső csatának, azaz: a cél – halál. A célként rögzített (s e kijelentésben meg-hökkentő, hátborzongató és kísérteties) halállal szemben az élet meghatározása: küzdelem (ami ebben a konstellációban csak még felértékelődik). Utána viszont rögtön az hangzik fel, hogy „az ember célja e küzdés maga”. Ha az egyenletet rövidre zárjuk, kénytelenek vagyunk a *küzdelem a halállal azonosítani*: az élet céljaként neveződik meg mindkettő. Furcsa, egzisztencialista (vagy „futurista”?) tétel, de nem hihetek itt Madáchnak, vagy: a madáchi grammatikának. Az egyik *cél*nek más jelentést kell keresnünk!

Pár sorral feljebb láttuk, haláltapasztalata miatt Ádám átmenetileg megfeledkezett a megtett út kudarcáról, eszméinek új- s újbóli veszéséről. Tartalom helyett – mert azt beismeri, hogy küzdelmeinek örökön

változó tárgya elüresedett – a pusztában óhajt élni. A küzdés megszűnik határozott tétellel bíró cél lenni: létfenntartó forma lesz. Az életben maradás záloga és egyetlen lehetséges módja: azaz maga az élet. Az élet: a *küzdés maga*. Tartalom nélküli, illetve örökön változó tartalmú küzdelem, melynek értelmes, céllal bíró voltában nehéz immár hinni. De küzdeni mégis kell, mert míg ez tart – tart az élet is. Míg élsz, harcban állsz, hitek nélkül, üres marokkal, nyakad Isten meztelen talpa alatt. Élek; tehát élem a küzdelmet, küzdelem és élet azonos, s az élet végén ott a halál: a „cél-halál”, s a *cél* szó jelentése itt, úgy vélem, a *vég*gel azonos. Nem lehet véletlen, hogy Ádám ekkor mondja ki először a drámai költemény során az indifferens, kétes értékű szót: *mindegy*. Öt sor alatt kétszer is kimondja:

[...] de mindegy, bármi hitvány
Volt eszmém, akkor mégis lelkesített,
Emelt, és így nagy és szent eszme volt.
Mindegy, kereszt vagy tudomány, szabadság
Vagy nagyravágy formájában hatott-e, [...]

Relatívvá válik itt a megtett út. Keserves volt, de nem született belőle semmi, de nem is születhet, mert a tartalom nem releváns, a küzdelem pusztában csupán.

Így is lehet olvasni a *Tragédiát*: a *grammatikai aprómunka* ezt is megengedi. S hogy a szö szerkezet szerzőjét más tekintetben is idecitoljam: Alexa Károly fent említett tanulmányában így summázza alsósztrégovai tudós közönsége előtt a költeményt: *Madách művének megítélése legyen kanonizáló és rajongó, elítélő vagy kirekesztő, mindig ebben a definitív kérdésben fogalmazódik meg: optimista-e a mű vagy borúlátó témáját (az emberiség egzisztenciáját) illetően, hívőn emelkedett avagy pesszimista*.

Fent egy pesszimista, legalábbis kételkedő olvasatot foglaltunk. Holott Ádám lelkesedése sürgető: „*Oh, vissza hát a földre, új csatára!*” Siket ez az ember Lucifer utolsó próbálkozásaira, melyekkel ki akarja józanítani a „gyermekkedélyűt”: a Föld élte véges, sorsa a fagyhalál; s ha segítene is a tudomány, gondolj rá, micsodás világot szült az érte-

lem Falanszter falai közt... Ádámot feltámadó életösztone teszi újólag lelkesültté.

De Lucifer készíti már az *Eszkimó-színt*.

A *szöveg köldöke* tehát, felfogásom szerint egy grammatikai „hiba”, el-írás, tévedés (vagy egy elfeledett jelentés-módosulás), s mint ilyen: produktív beavatkozássá vált, csaknem észrevehetetlenül, a *Tragédia* nagyszövegébe.

A *Prága–Párizs–Prága szín*-hármáról is értekeztem már korábban.

Először egy megjegyzés (visszakapcsolás) az *Úr*-jelenethez. Egyszersmind felelevenítése annak a sokat hangoztatott megállapításomnak, hogy a *Tragédia* színei egymáshoz csatlakozásában milyen fontos kötőelem-szerepe van a színek végei-kezdései egybekapcsolódásának, sokszerű párbeszédének. Lám, a *Prága I.* végéhez közeledve, Ádám visszautal, sajátos mód’, a *Konstantinápoly* végére. Tán észre sem vettem eddig (vagy nem tudatosult bennem mint olvasóban), hogy a *küzdés*-gondolat, ígés formában, itt is jelen van:

Kívántam kort, mely nem *küzd* semmiért,
[...]

[...] hol nyugodhatom,
És egykedvű mosollyal hagyhatom
Hegedni hosszú harcaim sebét. –

Itt gyorsan visszalapozunk *Bizánchoz*, annak legvégére:

Vezess, vezess új létre Lucifer!
Csatára szálltam szent eszmék után,
[...]
S az ember korcs volt, eszmémet betöltni.
[...]
El innét új világba,
[...]
Ne lelkesítsen többé semmi is,
Mozogjon a világ, amint akar,
Kerekeit többé nem igazítom,
Egykedvűen nézvén botlásait.
Kifáradtam – pihenni akarok. –

Egyfajta *köldök* ez is: annak észrevétele, hogy nem csupán a küzdelem-gondolat mint embléma pecsételi a *Tragédia* szép, színes szövetét, de az *elfáradás*, *megfáradás* mint szólam is megjelenik újultán, színek sorában. Ez is dialektika...

Kívántam kort, mely nem küzd semmiért – térünk vissza a *Prága-I.*-hez, de

Megjött a kor, s mit ér, ha e kebelben
A lélek él – e kínos, szent örökség,
Mit az egekből nyert a dőre ember –
Mely tenni vágyik, mely nem hágy nyugodni,
[...]
Hej, famulus! hozz *bort*!
[...]
E törpe korban így kell lelkesülni
[...]

Újabb összefüggésként, motívumként, fent mondott értelemben vett *köldökként* most a *bor* fogalmi megjelenése álljon! Az a bor, mely az utolsó szín szép tanulsága és tanúsága szerint valamely sokkalta neme-sebbet is képes jelenteni, mint a lerészegedést generáló szeszt mint anyagot... Hallgassuk Ádám utolsó, tragikus szépségű tirádáját az *Úr*-hoz a *15. színből*, s benne a bor nemes szimbolikáját, mely visszafelé színezi át a *Prága-I.* végét:

Óh mondd, óh mondd, minő sors vár reám:
E szűkhatáru lét-e mindenem,
Melynek küzdése közt lelkem szűrődik,
Mint bor, hogy végre, amidőn kitisztult,
A földre öntsd, és béigya porond?
Vagy a nemes szeszt jobbra rendeléd?
Megy-é előbbre majdan fajzatom,
[...]

S hogy majd, az így értett és vett bor-jelentésben történjék meg amaz megittasodás, mely tornáca/erkélye szélén meghallatja Ádámmal a *Marseillaise*-t!

Megjegyzem, újabb rejtett középpontoknak (netán a legnemesebb értelemben eltévelyedő tollnak?) tartom Lucifer és Ádám beszédmódjának, mondandójának időről időre történő egymásba oltását, átfedését, felcserélését, mint *Párizs* Dantonának egyes szöveghelyein, vagy a *Falanszter* Lucifere Tudósnak szánt szenvedélyes, ádámi mondataiban például; Ádám részleges szerepcseréjét a *Róma*-színen stb. Hallgassunk bele az idézetekbe:

Danton csaknem Luciferként szólal meg *Párizs* egy pontján (de majd többször is):

Én azt a túlvilágot nem hiszem,
Reménytelen csatázok végzetemmel. –

Nem, fentieket Lucifer NEM mondhatja „jelentéstanilag”. De Danton hangja, heroikus pesszimizmusa, kesergő tagadása rokon az Ördögével.

A szín elején Danton tirádái régi, egy a történeteket, a nagy eszmét s a tömegek mozgásait kívülről látó, értelme, átlátó képessége révén a szenvedélyeken, naiv hiteken kívül maradó, boldogtalan, hősi ember megnyilatkozása, ha tetszik: a „szenvedő Sátáné” (akár, „ha tetszik”, némi cinizmussal is):

[...] Két szó menti meg
A mindenünnen megtámadt nagy eszmét,
A jók számára mondjuk egyikét:
„Veszélyben a hon” és ők ébrednek.
A másikat a bűnre mennydörögjük,
E szó: „reszkessetek!” – s megsemmisülnek. –

S megfordítva: Lucifer „ádámi” szavai a *Falanszter*ből: Lucifer szól a Tudóshoz:

De hogyha sikerülne is műved,
Mi szörny lesz az, mi szótlán gondolat,
Szerelmi érzés, melynek tárgya nincs,
Lény, melyet a természet eltagad,
Melyhez nincs ellentét, nincsen rokon,
[...]

Majd ismét Lucifer a Tudóshoz, mikor a szétpattanó lombikot az „dőre vakesetnek” minősíti. Hallgassuk csak!

Végzetnek hívták hajdanán.
S kevésbé szegényítő volt hatalma
Alatt megtörni, mint engedni most
A dőre vakesetnek. –

És megfordítva, Ádám is megnyilatkozik e színben, Lucifer módjára, amikor is a Földszellem megjelenik a Tudós előtt füstben-tűzben. A Tudós értetlen, dőre, gőgös naivitása Ádamból a luciferi oktatás-magartartást hívja elő:

Hallottad-é a szellem-szózatot,
Óh, nézd, óh, nézd, te gőgös, gyöngé ember,
Hogy bírál azzal, aki ott lebeg. –

A *Falanszter*-jelenet *köldökének* pedig, pár esztendő óta, a Tacitus-Agricola múzeumba kerülését, Homérosz mellé választását érzem, Szabó Árpád tanulmányát figyelmesen végigolvasva: a római sztoicizmus eszméje mint Madách vallomása, mint rejtett üzenet a *Tragédia* disztópikus színein belülről. Mint (vélt, s nem igazolódott) „hiba”, túlegyéni választás Madách részéről, kevésbé ismert szöveg az alap-műveltség Homérosz magától értetődése mellett.

Visszatérnék egy gondolat erejéig nemrégiben, Érsekvadkerten tartott előadásomhoz, amikor, Esterházy Péter egyik esszéje ürügyén elmélkedtem Madáchról, s meglepett örömmel állapítottam meg, hogy minden (figyelmes, érdeklődő, kíváncsi és nyitott) újraolvasás esetén

új-s-új, eddig észre nem vett dolgok ütnek meg szememet a *Tragédia* szövegében.

Madách *Falansztere* mintha egyszerűbben, triviálisabban és komorabban vetné föl a kérdést, mint a mai múzeumról fogalmazott gondolatok. Szögezzük le, hogy Madáchnál alapvetően természettudományi múzeumra lelünk, s a rózsát (minden mellékjelentésével és hordozott-jával) leszámítva, no meg Homéroszt és Tacitust s talán a (táblakép)-festészetet – más nem említetik a *művészet* és *esztétikum* tájékairól. De éppen elég ez is! Kiváltképp, ha észrevevessük s értelmezni próbáljuk Tacitus *Agricolájának* parabolikus jelenlétét a szövegben mint idézettség nélkül is ható, címe által szétsugárzó *intertextust*. Az elemzőt régóta foglalkoztatja e kérdés, és Szabó Árpád óorkutatónál jelenbéli értetlenségére „kontextuális” választ kap: *alá-kell-állani* a hagyománynak; *understand*: megérteni azt. Elolvasni az *Agricola* 43. fejezetét, kommentárokkal együtt. *Agricolához* Tacitus *római sztoicizmusán* át vezet az út. Onnan aztán Madách felé...

Miért Tacitus? – kérdezi, kitérők után az elemző; s miért az *Agricola*, illetve, hogy a homéroszi művek vad cselekményei közül miért éppen a *Hádész birodalma* említetik meg, s mitől neveződik meg e mély bánatban borongó hely *ábrándosként*?

Itt nem elég invenciózusan, empatikusan és szabadon gondolkodni, vélekedni. Külső segítséget kell keresni, s ezt jelesül Szabó Árpád professzornál találom meg.

Tanulmánya¹⁴ elején Szabó Árpád ugyanazt a kérdést teszi fel Tacitus (és senki más!) Homérosz melletti megemlékezésével kapcsolatban, mint mi magunk; választ pedig csakis az eredeti kontextusba ágyazottság révén érthetjük meg:

Bármennyire érték önmagában is minden igazi klasszikus alkotás, legtermészetesebb számunkra mégis az, hogy saját nagyjainkon keresztül közeledjünk hozzájuk. Mert így érezzük csak igazán, mennyire a magyar szellem kincsévé lettek ezek már a múltban is. – Mit jelentett Madáchnak Tacitus? Első tájékozódásul olvasmányunkhoz kíséreljük meg a választ erre a kérdésre. Lehetetlen, hogy a mai olvasó ne csodálkozzék Madáchnak fent idézett sorain.

[...]

De miért választotta [...] Madách Homeros mellé másodikként Tacitust? Hiszen éppúgy, sőt talán még jobban megfelelt volna céljának a világirodalom bármely közismertebb remekműve. Egyáltalán Homeroshoz méltó remekmű-e Tacitus *Agricolája*? Nem volt-e túlságosan önkényes, meggondolatlan a választás, amely egymás mellé helyezte a kettőt?

A szerző megérteti olvasójával, hogy amikor az *Agricola*, e harminc oldalas kis életrajz utolsó fejezetét ajánlja elolvasásra, s keresztülkísér bennünket a kora ifjúságától ünnepezt szónoknak számító Tacitus műve gondolatmenetén – a Madách-választásra keresi (s találja meg) a választ. Tacitus, akinek mint latin rétoroknak kötelezően Cicero stílusát kellett utánoznia (s itt felemlítődik Tacitus homályosságig fokozott tömörsége, a szándékos következtetlenségek és egyenetlenségek, melyek a tanulón s előírton belül egyéni beszédarculatát alkották), bevallja, hogy *Agricola* életrajzát s a nagy hódítások történetét írva idegen terepre, a történetírás tájaira kell lépnie. E tárgy klasszikusai Sallustius és Lívius: az ő stílusuk elsajátítása lesz most a feladata. Szabó Árpád megállapítja, hogy ez a „megtanult” történetírói stílus lesz az, amelyben Tacitus végül mégis oly hasonlíthatatlanul egyénit tudott alkotni. Történelmet ír, de látnunk kell, hogy ismét Cicerót követi, ámde, ha jól értjük a professzort – az elmélkedő és filozofáló cicerói stílust. S a kitördelt, színes mintázatként szétszórt s egybeszórt tükörcserepeket (melyekben a gyakorlott kortárs, az eredeti kontextusban létező olvasó természetesen jól látta, érzékelte a Cicero-intertextust) a tanítvány oly eredeti *centókban* rakja össze, hogy messze meghaladja mesterét. Így jutunk el, e nyelvi rétegeken és váltásokon, áthallásokon és érzéki rétegeken át az *Agricola* utolsó bekezdésének filozófiájához, mely – végtére – Madách példa-választását is megérteti a *Falanszterben*.

Ami az *Agricola* filozófiáját illeti – nem a görög sztoicizmusra kell gondolnunk. A latin tanítványok a sztoikus elveket egyfajta „római filozófiává” alakították, azaz gyakorlattá, praxissá, cselekvéssé. Szabó Árpád felhívja a figyelmet, hogy különösen a lélek halhatatlanságáról tett vallomást kell a Tacitus-szövegben figyelnünk, úgy, ahogy azt a halhatatlanságot egy római sztoikus hitte és értette.

A gyászolók az elhunytak ne testi, hanem lelki vonásaira emlékezzenek, mert a test, az anyag mulandó, a lélek pedig örök!

A *lélek formájára* kell a gyászolónak emlékeznie, és ezt kell újra megvalósítania önmagában, mert – ahogyan Tacitus mondja – „ezt nem öntheted formába, nem utánozhatod idegen anyaggal, művészettel, hanem csakis saját erkölcseliddel”.

Agricola tehát eszménnyé magasztosul, amely időtlen időkig, amíg ember van a földön, újra meg újra megvalósulhat.

[...] a józan, sőt komor Tacitus hisz abban, hogy amíg ember él a földön, addig nem halhat ki az Agricola-eszmény sem. Nem csoda, ha az ember tragédiáján tépelődő Madách felismerte Tacitusban a rokon szellemet. Éppen úgy, ahogy a magyar költő komor, sötétben látó műve szinte váratlanul az „ember, küzdj és bízva bízzál” optimizmusban csendül ki, ugyanúgy vette észre az ő élesen látó szeme az Agricola utolsó fejezetének különös optimizmusát is. Ha van halhatatlanság, úgy, ahogy ebben a római stoikus, Tacitus hitt, akkor érdemes tovább küzdeni és bízva bízni.

S ekkor érthetővé válik a Homéroszból egyetlenül kiemelt Hádész is a maga *ábrándos* jelzőjével. Az Alvilág eme jelzőt Homérosznál s a görögöknél sem tűri, alkalmasint tehát itt is a hazug ábrándú, helytelenül felfogott halhatatlanságról lehet csak szó mint kárhoztatandó képzetről... Madách e látszólag kidolgozatlan, épp csak odavetett sorokban értőjét, olvasóját, értelmezőjét keresi. Fenti feltárások, azaz a kezdeti kontextus megismerése nélkül – Madách példaválasztása rejtély maradna.

Ez lesz hát, Madách elgondolásában, s a mi egyetértésünk mellett a múzeum-létre kárhoztatottság. Tacitus Agricolája él, akár Michelangelo, Cassius és Platón.

Nézzük végül tallózásunk s új, most bevezetett fogalmunk szerinti középpont-keresésünket, s pillantsunk (nem először hívom fel rá a figyelmet) a különös befogadói sorsú 3. *színe*!

Pálmafűs (nem „pompás”, hiszen az 1063. sor „sivatagot” mond) *vidék a paradicsomon kívül*. Ádám és Éva szorgoskodnak, tevékenykednek. Lucifer – ki tudja, honnan jöve épp most, „csak úgy” ott van. Nem

is „ott terem”, ott van, ott lehetett korábban is, most megindul párbeszédük is, de mi generálja a dialógust, e nem is oly egyszerű kérdésre keresünk a választ, az újabb *szöveg-köldökök* észlelve.

Ádám kérdése-követelése teljességgel helyénvaló:

[...] Igérted a

Tudást, az ösztön kéjéről lemondtam

Érette, hogy, bár küzdve (!), nagy legyen,

S mi az eredmény.

Lucifer kérdésként fogalmazott válaszát (*Hát nem érzed-e?*) nem idézem most hosszabban, s a rákövetkező, kifejlő dialógust sem: legalábbis ellentmondásos, s mind újabb gondolatköroket szül arról, hogy akkor végül is *mit akart* az Ördög, mi volt a célja, a Nagy Fogadásban mikor érezné magát végül győztesnek: volt-e kész terve egyáltalán... Fentiek belátása, e hiány tudomásul vétele is egyfajta „hibás” közép-pont, melybe a szabad olvasói/értelmezői gondolat új utakat vághat.

S azt vajon első olvasásra észrevette-e a *Tragédia* szövegének hív követője, hogy a 2. *színe*ben a Kerub lángoló kardjával elzárja a két ös-szülőt az Élet fájától (ahová Lucifer sürgetően vonná őket az első fáról történt szakítás után), de ugyanez a Kerub a Paradicsomból magából NEM űzi ki Ádámot és Évát. Ádám maga hozza meg ezt a döntést:

El innen, hölgyem, bárhová – el, el!

Idegen már s kietlen ez a hely.

Lázadóan, csalódottan maguk hagyják el az Édent, s úgy látszik, Lucifer „valamiként” (tudatosan? mintegy nehézkes érőből? a dilemma nem feloldott) követi őket. Radikális kérdésekben mond tehát „hibásan” mást Madách, mint a *Biblia*.

Többszöri tapasztalat mondatja ugyanakkor velem, hogy az olvasók zöme (az ifjú olvasók szinte valamennyien) egyszerűen NEM emlékszik a 3. *színe* teljes tartalmára. Arra emlékeznek csupán, hogy itt kezdődik az *álom az álomban*. A kételkedő, elégedetlen Ádám egy idő után azt követeli a világos célt és tervet nem fogalmazó (vagy azt nem köz-

lő) Lucifertől, hogy akkor hát, e még Sátáni Rész által is befolyásolhatatlan világteremtő, szellemi természetű elembe, kozmikus dimenzióba (a gravitáció volna? vagy annál is jóval tágabb „világerő”? maga a halál? a világegyetem működése?) – egyszerűen, hogy gyenge emberként bár, de bepillantasson e nagyszerkezetbe. És Lucifer rááll, hogy teljesítse Ádám hirtelen jött kérését. Ez nem volt tervbe véve, de jó, legyen! Ekkor kezdődik a 3. *szín* nagy erejű látomás-sorozata, melyben Madách bemutatja, miként képzei el Földünk helyét, szerepét, viszonyait a Kozmoszban – s mely képzettől a törekény ember aztán visszaborzad, és máris vágyakozik vissza a *vesztett Éden*be. E filmre kívánczoló nagyszabású képek, egy naiv természettudomány, avagy egy disztópia képei – nos, ez az a rész, mely valami mód’ kimarad a *Tragédia*-olvasók egy jó részének memóriájából, s ez is beszédes hiány (memória-vesztés; a Káosztól való tudattalan félelem és menekülés...)! *Köldök* ez is a javából... Nem beszélve arról, hogy pl. Lucifer valóban nem ismeri a Földszellem igazi természetét, így valódi lényétől visszadöbben. Túl sok mindez Ádámnak, de úgy lehet: a fiatal olvasónak is!

Mit ér, mit ér e játék csillogása,
Elöttem mely foly, nem hatok belé –
S nekem csak egy rejtéllyel több jutott. –
Ne hitegess, Lucifer, ne tovább.
Hagyj tudnom mindent, úgy, mint megfogadtad.

Erre feleli aztán, egy hosszabb tiráda után Lucifer, hogy „*Legyen.*”, s következik is az *álom az álomban*, melyre azután már mindenki emlékezni fog!

A fenti példákkal bemutatott, ekként felfogott *szöveg-köldökre* még sok további példa hozható, s, hangsúlyozom: NEM arkhimédészi pontot értek alatta! Mást, többet, kivételesebbet, kevésbé „szabadon választottat”, de nehezebben észrevehető. És mindig valamely olyast, mely nagyfokú elemzői szabadságot biztosít rendhagyó, „hiba”-jellege folytán az értelmezőnek.

Pieter Krüger ezt írja a *Bevezetés a művészettörténeti elbeszélés-alkotásba: a festészet és a költészet határai* című értekezésben:

Nem lehet „metodikai egyenlőségjelet” tenni „a mű és a külső referenciakeret” közé – ez ugyanis azt jelentené, hogy „a jelentést éppúgy ki lehet hámozni a műből, mint a gyümölcsöt a héjából”.

Adott esetben a stíluselemzés és a formakultúra (hozzáteszem: továbbá a *szoros olvasás* és a *grammatikai aprómunka*) többet tárhat fel a műalkotásból, mint az „ikonológia”.

Mieke Bal tanulmánya Rembrandtról szól, de Vermeer egy festményének analízisével kezdődik. Zárjuk dolgozatunkat mi is képekkel! Miközben e példák valóban ikonológiai „almahéjból kifejtések”, ámde tagadhatatlan haszonnal, és erősen közelítve a *köldök* metaforához!

Tolnay Károly érdekesítően tárja fel Rembrandtnak *A posztóscső elöljárói* (1662, Amszterdam, 192×279 cm) című festménye egy csaknem elrejtett motívumát.¹⁵ A céhet vezető gazdag polgárok az anyagmintákat tartalmazó könyv köré csoportosulnak. A kandalló felett alig láthatóan, alig kivehetően (kivált a reprodukciókon) egy festmény függ, mely lángban álló városfalakat és egy zömök bástya körvonalait ábrázolja: *festmény a festményben* tehát. Rembrandtról tudjuk, hogy ismerte, s *A zsidó menyasszony* című képe okán azt is tudjuk, hogy használta Cesare Ripá *Iconológiáját*. A „világi nagyságok és a dicsőség illékony természetének” megszemélyesítője Ripánál olyan alak, aki kezében saját attribútumaként „rasót” (mennykövet) tart „Tűnő, mint a villám” felirattal. A festmény ez (alig észrevehető, beavatottság nélkül aligha értelmezhető) belső kép által megállított és megemelt pillanatát is *köldök*nek tudom tekinteni: rejtett belső ikonja által megszólal a festmény, s az evilági hatalom hívságos voltáról beszél...

A *Tulp doktor anatómiája* 1632-ben született,¹⁶ s e nem nyilvános, hanem zártkörű boncolás sokat elemzett, döbbenetes ábrázolásán én *köldökként*, most, azt a felfedezésemet osztanám meg a híres festmény nézőivel, hogy e tudós férfiak közül *egyetlen egy sem* néz a holttestre, a valaha-volt emberre, a tudós boncolás tárgyára. Tulp maga átszellemülten (vagy pózolva; átszellemültséget pózolva) magyaráz, elnéz a levegőbe. A tudós tanítványok pedig, nyilván mesterük okfejtését követve, a hatalmas, nyitott könyv lapjaira szegeznek tekintetüket. A pőrén elénk vetett, lététől immár megfosztott test magányos. Mindösszesen mi szemléljük őt, hasonló magányban...

Fejezzük be Rembrandttal; fejezzük be Madáchesal!

Az *Éjjeli őrző* 1642-ben született,¹⁷ (Amszterdam, Rijks Museum, 359×432 cm), és egy lövészegylet tagjait látjuk rajta, amint székházukból a szabadba vonulnak. Igen sokan, sokat foglalkoztak e hatalmas festmény elemzésével, különös, hányatott sorsa felderítésével. Furcsa, régi mezeikben az egylet tagjai a harcost játsszák, a republikánus Hollandia győzelmét festik. De mit keres e zsúfolt, nagyszerű portrékkal teli tömegjelenet középpontjában, részben elfedve, mégis kivilágolva az az angyalka-szerű, fényben fürdő leányka, övén méghozzá a lábainál felőgátott, kakassal? Írják, hogy az egyik polgárőr sisakján tölgyleveleket visel, s hogy ez a lövészek hagyományos szimbóluma volt. Írják azt is (szórványos, nehezen fellelhető és bizonytalan helyeken), hogy a járőrcsapat *címerét csirkeláb* díszítette volna; avagy, hogy az aranyruhas, feldíszített leányka, apró, tán nem is emberi természetével a csapat „üdvöskéje” lett volna (de mit is jelent e kedves-szép kifejezés?). Akárhogyan is: a leány képen-létére, minéműségére e magyarázatok, a látvánnyal szembesítve, nem adnak kielégítő választ, s megítélésem szerint e *köldökrés* fonala egyelőre az ismeretlenbe nyúlik le.

A *Tragédia* híres-hírhedt zárósorainak újra- és újra nekigyürköző, a Teremtőt felmenteni óhajtó értelmezéseket sem tartom, magam részéről, kielégítőnek. Nem a madáchi kézjegyet vitatom rajta természetesen. Kétkedően s kritikusan, szabadon, de szigorúan működő értelmezői tudatom itt is egyfajta, alternatív értelmezést is megengedő, sőt arra valósággal sarkalló *szöveg-köldökre* lel:

Mondottam, ember: küzdj, és bízva bízzál!

Ismerjük e feledhetetlen sor értelmezését, értelmezéseit. Másfelől: megengedi e sor azt is, hogy a művész és a *15. szín* külön kontextusába helyezve, egészen közeli, a végső megelőző Ádám- és Teremtőmegszólalásokhoz mérve – a befogadó egy sokkal negatívabb magyarázatra jusson. Ádám nem feledte el, amit álmodott, s az Úr, az ember fajtája és lelke jövődjét illetően már-már cinikus, de – sajnos – igaz választ fogalmaz. Nem bírná elhordozni az igazságot; nem tudná meg-

birkózni sorsod előre látásával! Ádám utolsó, a drámai költeményben kimondott mondata pedig *nem épp* megnyugtató, bizakodást ébresztő:

Csak az a vég! – csak azt tudnám feledni! –

Afelől azonban percnyi kétsége sem maradhat a *Tragédia* olvasójának, hogy Ádám folytatni kívánja küzdelmeit!

Jegyzetek

1. N. KOVÁCS Tímea, THOMKA Beáta (szerk.), *Narratívák 1. Képleírás, képi elbeszélés*, Bp., Kijárat, 1998.
2. A Bal-tanulmány eredeti megjelenése: *Introduction, Balancing vision and narrative, Reading „Rembrandt”, Beyond the Word-Image Opposition*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.
3. Washington, National Gallery of Art, 42,5×38 cm
4. Svetlana ALPERS, *Hű képet alkotni, Holland művészet a XVII. században*, ford. Várady Szabolcs, Corvina, 2000.
5. N. KOVÁCS Tímea, THOMKA Beáta (szerk.): i. m. 156.
6. *Rembrandt: A kép eseménye. Kísérlet egy Rembrandt-rézkarca performatív „olvasatára”*, in: uő: *Az értelmezés tébolya*, Hermeneutikai tanulmányok, Kijárat Kiadó, Bp. 2008, 115–130.
7. NÁDAS Péter, *Mélabú*, in: uő: *Játéktér, Esszék*, Szépirodalmi Kk. Bp., 1988, 47–89. Caspar David FRIEDRICH, *Partmenti táj holdfényben* (1831, 77×97, Berliner Nationalgalerie).
8. Anna DOSZTOJEVSZKAJA, *Emlékeim*, Bonkáló Sándor 1928. évi fordítását Harsányi Éva dolgozta át és egészítette ki, Bp., 1989.
9. Julia CHRISTEVA, *Holbein Halott Krisztusa*, in: *Narratívák 1. Képleírás, Képi elbeszélés*, ford. Z. Varga Zoltán, Kijárat, Bp., 1998, 37–59.; Victor I. STOICHITA, *Egy félkegyelmű Svájcban, Dosztojevszkij képleírása*, ford. Kovács Tímea, in: uo. 59–75.
10. TOLNAI Ottó, *Világítótorony eladó, Festettvíz-próza*, zEtna-Basiliscus, 2010, 59–67. Picasso: *Éjszakai halászat Antibes-ban*
11. Lucien DÄLLENBACH, *Intertextus és autotextus*, ford. Bónus Tibor, in: *Intertextualitás I–II*. Helikon, 1996. 51–67., 54., 55.
12. Újraolvasva jó pár éve fogant írásomat, azóta sem változtatván nézeteimen, hasznosnak gondolom hosszabban idézni az akkor mondottakat: Madách Imre *Tragédiájának* legrövidebb színe, *Az Űr*, Palócföld, 2009, 55. évf. 4. szám, 34–45.
13. Alexa Károly számolja meg, s veti össze 1996-os mátrixában a *Tragédia* számlálható paramétereit. Az *Űr* adatai: 151 sor; a következő legrövidebb szín a *Menny*, 153 sorral. A *Tragédia* leghosszabb színei: *Konstantinápoly* (490 sor); *London* (592 sor): en-

nek az *Űr* közel negyedrésze csupán. Színünk a társai közül a küzdelem, harc, csata, vívás, dac szavak kiemelt gyakoriságával tűnik még ki. In: ALEXA Károly, *Madách optimista? Vagy pesszimista? (Egy ötlet táblázatokban)*, in: IV. Madách Szimpózium, Madách Irodalmi Társaság–Fráter Erzsébet Középiskolai Leánykollégium, Bp.–Balassagyarmat, 1997.

14. SZABÓ Árpád, *Cornelius Tacitus: Agricola, Germania*, 1943, 55–82.; *Emlékkötet Szabó Árpád születésének 100. évfordulójára*. A neves klasszikus filológus, tudománytörténész életmű-bibliográfiájával, Magyar Tudománytörténeti Intézet, Budapest, 2013, Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 100.
15. TOLNAY Károly, *Rembrandt: A posztóscéh előjárói* (ford. Széphegyi F. György), in: uő: *Teremtő génuszok, Van Eycktól Cézanne-ig*, ford. Beke László (et al), Gondolat Kk., Bp., 1987, 209–217.
16. Hága, Mauritshuis, 162×216 cm
17. Amszterdam, Rijks Museum, 359×432 cm

Máté Zsuzsanna

Az értelmetlen életről – Madách Imre és Hankiss Elemér nyomán

A 20. századi filozófiai hermeneutika egyik legfőbb képviselője, Gadamer szerint a kérdést, melyre válaszként egy műalkotás megszületett, értelmezhetjük konkrét kérdésként, hiszen „a szöveget egy valószínű kérdésre adott válaszként kell megérteni.” Azonban a műalkotás újraalkotásának, befogadásának folyamatában: „Egyáltalán nem tudjuk elkerülni, hogy azt, ami egy szerző számára nem volt kérdéses, és ennyiben nem gondolt rá, mi gondoljuk, és bevonjuk a kérdés nyitottságába. Ezzel nem az interpretáló önkényének akarunk ajtót-kaput nyitni, hanem csak feltárjuk, ami mindig is történik. [...] aki érteni akar, annak kérdezve vissza kell mennie a mondottak mögé. Válaszként kell megérteni őket egy kérdés felől.”¹

Madách *Az ember tragédiája* c. drámai költeményének értelmezés-történetében elsőként Barta János az, aki hangsúlyozottan a kérdésfeltevés felől közelít elemzésében, ebből a szempontból is egyfajta „ugrás”-nak vélem az 1942-ben megjelent monográfiáját, mégpedig a szellemtörténet felől a (gadameri) hermeneutika irányába. Barta János a mondottak „mögé menve” fogalmazza meg a *Tragédia* két „főkérdését”-t. Egyrészt, a metafizikus tudás megszerezhetőségére és szükségességére, legitimációjára kérdez rá szerinte a *Tragédia*: „képes-e az ember a metafizikai tudásra, s szüksége van-e rá életében?”. Másrészt a „megállja-e még helyét a romantikus korszak emberfölötti, titáni emberideálja?” kérdés pedig az „enisteni ember” – aki „önmagában is valami istenit érez, mert önmagát metafizikailag függetlennek érzi, s részese akar lenni a teremtésnek” – emberideáljára irányul.² Barta értelmezésében e két főkérdés tartamának rendelhető alá valamennyi további (élet)filozófiai kérdése Madách fő művének, melyek egy részét a mű konkrétan ugyan nem teszi fel, de a befogadó felteheti, miként ez meg is nyilvánul a *Tragédia* terjedelmes értelmezéstörténetében, koncentráltan Barta Madách-monográfiájában.

Néhány implicit kérdés konkrétan is megfogalmazódik a madáchi fő műben, például ilyen az emberi lét transzcendenciájára, a lélek halhatatlanságára való rákérdezés a XV. színben: „Oh mondd, oh mondd, minő sors vár reám: / E szűk határu lét-e mindenem?” Hasonlóképpen a teleológiai irányultságú kérdés: „Megy-e előbbre majdan fajzatom”: fejlődik-e a történelem, honnan-hova tart az emberiség? Valamint az etikai jellegű kérdések is: „Van-e jutalma a nemes kebelnek”; „ki fog feltartani, / Hogy megmaradjak a helyes uton?” E néhány implicit kérdésen túl azonban több olyan kérdést ’hámozzhatunk ki’ a szövegben a ’mondottak mögé menve’ egy újraalkotó, hermeneutikai értelmezés folyamatában, amelyek többsége a filozófia metafizikus hagyományának problémafelvetéseire is irányul: szabad-e az emberi akarat, vagy biológiai, természeti, történeti, transzcendens szempontból determinált lény? Megismerhető-e a világ az ember által vagy az ember tudása korlátozott? A világ lényegét tekintve monista vagy dualista felépítettségű: isteni elrendezettségű vagy isteni és ördögi? Formálható-e a történelem az egyén által? Stb.

A *Tragédia* szövege ’mögé menve’ feltehető a következő kérdés is: van-e értelme az emberiség létezésének, a történelem folyásának és az egyes ember életének? Mi az, ami az embert emberré teszi, s ami létezésének értelmet ad? „Nyílt kérdés” ez, mely filozófiai hermeneutikai karakterű. Tanulmányom e kérdésre irányulva mutatja be az egyik válaszvariációt, az értelmetlenség dilemmáját Hankiss Elemér könyvével párhuzamba állítva.

Hankiss Elemér *A Nincsből a Van felé. Gondolatok az élet értelméről* című, 2012-ben megjelent könyvében³ a lét értelmére vonatkozó kérdés válaszvariációit veszi számba. Miként Madách Imre *Az ember tragédiájában*, úgy Hankiss sem ad igaznak, helyesnek vélt választ arra, hogy vajon mi is az élet értelme, hanem különböző történelmi korokon és az egyéni életéken át illusztrálják a válaszvariációkat. Lényeges hasonlóság, hogy mindketten egy folyamatként gondolják el e kérdés megválaszolásának keresését, akár a történelem, akár az egyén szintjén. Összehasonlító jellegű írásom Madách *Tragédiájában* és Hankiss könyvében az életértelem kérdésére adható válaszlehetőségek három alaptípusát különíti el, a ’van az életnek értelme’ választát, az érte-

lemkeresést és a 'nincs értelme az életnek' választát, valamint ezek árnyalatait. Hankiss idézve: „Vannak, akik szerint az emberi életnek minden kétséget kizárólag van értelme, és ez az értelem felfedezhető, meghatározható, leírható. [...] Vannak, akik szerint az életnek minden bizonynyal van értelme, de ezt az értelmet legfeljebb csak sejtjük, keressük, s lehet, hogy ez a keresett, vágyott, remélt értelem végül örökre titok marad előttünk. [...] Vannak, akik szerint az emberi életnek nincs semmiféle különösebb értelme. Egyszerűen itt vagyunk, idekerültünk. Le kell élnünk az életünket, és kész.” Majd Hankiss a 'nincs értelme az emberi életnek' választát tovább árnyalja: „Vannak, akik ezt élesebben és drámaiabban fogalmazzák meg, és azt állítják, hogy az emberi lét értelmetlen, abszurd és tragikus. Egy üres, hideg és velünk szemben tökéletesen közömbös univerzumban kell élnünk és meghalnunk. [...] Vannak, akik szerint a kérdés eleve hibás, mert nem lehet rá a logika törvényei szerint választ adni. Az élet értelmére ugyanúgy nem lehet rákérdezni, mint mondjuk arra, hogy vajon mi az értelme a fűnek vagy az Atlanti-óceánnak.”⁴

Az alapvetőnek mutatkozó hármasságot egyértelműen felleljük Madách *Tragédiájának* főbb szereplőinél, míg az árnyalatokat a mellékszereplők és Ádám néhány történelmi alakváltozata hordozza. Alaptípusokként az Úr valamint Éva értelmesség-állító választát; az ádám-i értelmesség-állító attitűdből fakadó folytonossá tett értelemkeresést különíthetjük el, valamint harmadikként, a nincs értelme az emberi életnek választát Lucifer tagadásában lelhetjük meg.⁵ Luciferrel szemben az Úr az általa teremtett világ harmonikus működése által megalapozottan egyben annak értelmességét is állítja. Miként ezt az értelmességet képviseli Éva. Az emberi élet értelmességének igenlése immanens módon nyilvánul meg, és ez nem más, mint anyasága, az élet továbbvitele. Ádám folyton keresi létének és egyben az emberiség létének is értelmet adót egy teleologikus célképzet kereteiben a különböző eszmék és eszmények formájában. Ádám úgy véli, hogy az egyedi ember életének és az emberiség létezésének, egyben történelmének is van valamilyen értelmes lényege, mely eszmei jellegű és egyben feltételezi azt is, hogy ez a megismerhető, sőt, ez az értelmes eszme megvalósítható, miáltal az emberi létezésnek és benne az emberi történelemnek célja van,

egy teleologikus narratíva kontextusában.⁶ E vélekedés azonban folytonosan megkérdőjeleződik, mivel az eszmék torzan, lényegüket elvesztve realizálódnak, alapvetően megvalósíthatatlannak bizonyulnak az egyes történelmi színekben, így Ádám csalódásai a további értelemkeresések motivációi is egyben. A világban „hiányzik az öszhangzó értelem” – állítja Lucifer. Az Úr teremtett világa tökéletlen, mivel az anyag a szellemmel vegyülve „Néhány féregben öntudatra kél”, azonban az ember csupán egy „torzalak”, így léte értelmetlen. Ahogy nincs értelme magának az emberi faj létezésének sem – üzenik a Lucifer által megláttatott álmokképek. A mű utolsó színéig ezzel egyenértékű, ám ellentétes válasz az Úré, az értelemadásé. Az Úr teremtett világában a küzdésben nyilvánul meg az értelmesség, a küzdést pedig a dinamikus harmónia működéseként láttatják: „Csak előre csüggedetlen; / Kis hátrádon nagy eszmék / Fognak lenni küzdelemben.” Az értelmetlenség, az értelemhiány létmagyarázatát képviselő Lucifernek e küzdés csak diszharmonikus és hiábavaló lehet. Az értelmességet adó válaszvariáció nem a végre figyel, hanem a létezés folyamatára, ahogy az Úr utolsó megszólalásai is, a küzdő és bízó emberi létezésre buzdítanak és az angyalok kara pedig Úrral való helyes együttműködésre.

Hankiss az emberiség különböző kultúráiban és történelmében egy folytonosan feltett kérdésként taglalja az értelmes emberi élet lehetőségét, bemutatva a válaszvariációkat a mitologikus világképtől kezdődően napjaink különböző felfogásain keresztül. Mégpedig úgy, hogy az N. N. nevű alteregónak a gyermekkortól az időskorig tartó egyéni eszmélődési folyamatának keretébe illeszti a különböző filozófiai, antropológiai, kultúr- és művészetfilozófiai, vallástörténeti és teológiai gondolatok sokaságát. Hasonlóan Madách Ádámjához, aki az álomszínnek történelmi sorozatában nemcsak az adott történelmi eszmék és ideák, világfelfogások képviselője, hanem egyben egy lassan idősödő egyén is, aki egyfajta eszmélődési folyamatot jár be. Mindketten a nagy keresők, N. N. és Ádám egy folytonossá tett értelemkeresés és küzdelem hősei az életértelem megtalálásának folyamatában, azaz mind Hankiss, mind Madách számára egy történelmi, kultúr- és szellemtörténeti, valamint egyéni szinten létrejövő folyamatként nyilvánul

meg az életértelem kérdése és egyben a válaszadások sokasága és milyensége.

Hankiss Elemér a történetet ugyanott kezdi, ahol Madách Imre. Hankiss *Az alvó ártatlanság. N. N. belép a világba* c. fejezetben először az élet evidenciáját tárgyalja: „Nemcsak N. N.-nek, hanem – legalábbis a mitikus képzetben – az emberiségnek is volt gyerekkora. Abban a bizonyos édenkertben is olyan evidensen jó, s gyönyörűsége volt az élet, hogy értelmének vagy értelmetlenségének kérdése fel sem merülhetett. Legalábbis az Ádám és Éva (rövid) édenkerti létét leíró bibliai szövegben, Mózes könyvének első fejezetében semmiféle utalás nincs erre. Az élet egyszerűen adott volt a maga hamvas, üde szépségében és magától értetődésében. Nem volt szenvedés, nem volt veszély, fájdalom, félelem, nem volt pusztulás, kudarc, nem ketyegett még az idő láthatatlan órája, nem volt mulandóság, nem volt halál. Vagyis nem volt jelen még semmi abból, ami az élet értelmének vagy értelmetlenségének kérdését később, a következő évezredekben, az ártatlan szenvedéssből felriadó emberek életében oly gyakran és kíméletlenül felveti majd. Ahogy *Az ember tragédiájában* is olvashatjuk:

ÉVA

Ah, élni, élni: melly édes, mi szép!

ÁDÁM

És úrnak lenni mindenek felett.

Ez még a felhőtlen életöröm. Bár Ádám e korai hatalomvágya mint-ha már valami romlás árnyát vetítené előre.”⁷

Hankiss könyvének csaknem a fele az életértelem elvesztésével és az értelmetlen életek taglalásával foglalkozik, valamint a ’van-e az életnek értelme?’ kérdés elhárító stratégiáit gyűjti egybe. A „Nincsből a Van fel” tartó gondolatmenetében a ’nincs az emberi életnek értelme’ válaszlehetőségét további árnyalt válaszvariációkon keresztül illusztrálja, jobbra irodalmi művekből vett élet-halál határhelyzetekkel. A *Tragédiában* az életértelem ’nincs’ pólusának árnyaltabb válaszvariációit – az életértelem elvesztettségét; az életértelem-hiány felismerését – szintén az élet-halál határhelyzeteibe helyezett mellékszereplők mozaikszerű történeteiben lelhetjük fel. Ismert, hogy az egzisztenciafilo-

zófusok igen sokat értekeztek az emberi élet határhelyzeteiről, a továbbiakban Heideggert emelem ki, aki a halálhoz viszonyuló lét gondolatát fogalmazta meg a *Lét és idő* című művében. Heidegger szerint, ha az életet egészében akarjuk megérteni, akkor azt a halál nézőpontja felől, a halálhoz viszonyulva, a halálhoz való „előrefutás”-ban tudjuk megtenni. Mivel (heideggeri terminológiában) a „jelenvalólét” arra nem képes, hogy befejezett „egész-lét” legyen; de a halálhoz viszonyuló létként, a halálhoz viszonyuló életként „egész-lenni-tudásának” szerkezete mégis megmutatkozik. Az élet „egész-lenni-tudásának” mintegy a feltétele a halál tudatában való élés, mely a felismerés révén lehetőséget ad, hogy az ember kilépjen az „akárki-önmagába való belevesztettség”-ből.⁸ Az életértelemre és a valódi életértékekre hívja fel a figyelmet a halál tudatához viszonyuló élet Heideggernél, miként Hankiss is a példaként felvonultatott irodalmi alakok élet-halál határhelyzeteit emeli ki, ahogy Madách is a *Tragédiájában* ebbe a határhelyzetbe illeszti Ádámot és jónéhány szereplőjét.

A *Tragédiában* a halálhoz viszonyuló élet, az élet-halál határhelyzetében való állás élesen szembesít az életértelem hiányával; elvesztésével vagy éppen annak későn jött felismerésével. A felismerés helyzetének további variációja a megkésetttség mellett az, hogy van értelme e felismerésnek, mégpedig az utókorra tett hatással. Konkretizálva e három válaszvariációt: az életértelem-hiányok nyilvánulnak meg a római szín gladiátora, a prágai szín máglyáin égők, a párizsi szín öngyilkos katonája, a londoni szín munkásgyilkosa és az eszkimó szín lebunkózott szomszédjai éppencsak felvillantott jeleneteiben. A drámai költeményben a névtelenül maradt (tömeg)ember teljes kiszolgáltatottsága a külvilág determinisztikusságának, a hatalmi, ideológiai, politikai, társadalmi meghatározottságoknak vagy éppen a farkastörvényeknek, miként Hankiss is többször kitér a „romlás társadalmi”-ban felszaporodott értelmetlen életek sokaságára. A következő válaszvariáció az életértelem kérdésére az életértelem hiányának a felismerése, tudatosodása, mely Madách jelenében, a londoni szín haláltánc jelenetében össz pontosul. Néhány ilyen szempontból jellegzetes (ön)ironikus, keserűen groteszk életösszegzést idézek a lélekharang megcsendülése után, például a bábjátékosról: „Én a komédiát lejátszom, / Mulattattam, de nem

mulattam”; Loveltől: „Kincsem nem nyújtja boldogságot: / S most ingyen nyugalmat találok” és a Nyeglétől: „Egymást szedtük rá, hogy tudunk: / Most a valónál elámulunk.”). Az értelem-hiány, a leélt életek állértékei a halál pillanatában tudatosodnak, azonban már nincs mód változtatni. (Hankiss az adott társadalmak válságkorszakaiba helyezi az értelem-hiányt, melyet a továbbiakban majd összefüggően mutatok be.) A *Tragédiában* egy újabb árnyalat az életértelem-hiány után az élet-halál határhelyzetébe illetően az, hogy az embernek, az életértelem elvesztése után is van lehetősége megőrizni embervoltának valamely értékét a tragikus életértelem-vesztés folyamatában. Hankiss a tragédiák értékvesztése és a komédiák nevetése mögött megbúvó állérték-leleplezésének tárgyalásában I. A. Richardsot emeli ki, aki szerint a tragédiák nem azt üzenik a nézőiknek, hogy „minden rendben van a világban”, hanem azt, hogy „minden rendben van az emberben”.⁹ Madáchnál is hasonló felfogást fedezhetünk fel a Fáraó és a rabszolga összekapcsolódó történetében, melyben az életértelem-felismerést a rabszolga utolsó mondata hordozza, s majd a Fáraó az, aki ezt realizálja. A történetben Ádám Fáraóként, a jövőbe tekintve, önmaga földi maradványát láthatja, kiről nem tudni, hogy „szolga volt-e, vagy parancsolt” s kinek múmiája „Kiváncsisága iskolás fiúknak”. A halál feloldhatósága a halhatatlanság által, melyről a Fáraó egész élete szólt, a halál-utániség e nézőpontjából értelmetlenné, nevetségessé válik és életében a halhatatlanságra való törekvés mint állérték lepleződik le, azonban életén még van módja változtatni. A Fáraónak a halálhoz való „előrefutás”-a révén életének állértéke, a halhatatlanságra törekvés lepleződik le. Azonban az életértelem pillanatnyi felismerése közvetlenül a halál előtt nyilvánul meg az egyiptomi rabszolga esetében: „Mért él a pór? – a gúlához követ / Hord az erősnek, s állítván utódot / Jármába, meghal. – Milljók egy miatt.” S bár élete és halála látszólag értelmetlen, értelmessé mégis e pillanatnyi felismerésben, a halál pillanatában kimondott szavaival és a halál-utániség felől válik, mégpedig éppen azzal, hogy a „Milljók egy miatt” szolgai panasza a Fáraó új eszméjének, a szabad államnak válik generálójává. A „minden rendben van az emberben” tézist állítja Miltiádész tragikus története is. Az athéni szín szabad államának népe, a demagógoktól befolyásoltan halált kiált a hős Miltiá-

dészre, árulónak tartva őt. Sőt az „első a népből” így kiált: „Fogjátok el nejt; ha városunknak / Bántása lesz, haljon meg gyermekestül.” Lucifer is a ’halál borzalmát’ várja az athéni szín végén, mégpedig Miltiádész megrettenését, halálfélelmét, öröme azonban nem teljesül, a haláltól való félelem helyett a hadvezér megnyugvással várja azt, mert halála már csupán egy fizikai megsemmisülés. Valódi fájdalma életértelmének tragikus értékvesztése, mivel ezáltal megsemmisült létének eszmei lényege, a szabadság: „miért is éljek, / Midőn látom, mi dőre a szabadság, / Melyért egy élten küszködém keresztül.” Mégis embervoltában méltósággal készül a halálra. Hasonló a halálon való felülemelkedés a párizsi színben is, a „minden rendben van az emberben” a márkinő esetében, aki emberi méltóságát megőrizve hal meg, vagy Danton határhelyzetében, aki „Fejét a nyaktiló alá hajtja”, ám mégis felülemelkedik a politikai csatározásokon a történelmet alakító nagyember apoteózisával: „Bakó, ügyes légy – őrást vesztesz el.” Az ádami történelmi alakváltozatok élete az elveszett, vagy torzán megvalósuló eszmék miatt tragikus véget érnek, ám méltósággal fogadják a halál közeledtét, embervoltukat megőrizve készülnek a halál pillanatára, akár Miltiádészként, vagy Dantonként.

Miként Madách, így Hankiss is – az általa idézett filozófusok, történetfilozófusok és teológusok szöcsövének keresztül – a különböző történelmi korokon átívelően jelzik az emberi létértelem-hiányt, és annak állandó, lényegi, ontológiai elemeként az egyes társadalmak válságállapotát vélik. Hankiss tanulságos összefoglalását hosszabban idézve: „Válság és válságtudat kísérte például a görög városállamok megrendülését az időszámításunk előtti 4. és 3. században, vagy a Római Birodalom összeomlását a 4., 5., 6. században. Társadalmi, gazdasági és spirituális válság söpört végig Európán a 15–16. században. Válságként éltek meg az ipari és a francia forradalom évtizedeit a nagy átalakulás veszélyeztetettjei és vesztesei; romantikus világfájdalom és lázas forradalmi utópizmus jellemezte a kor vezető gondolkodóit. 1843-ban Kierkegaard, 1818/1844-ben Schopenhauer értekezett a világ és az élet értelmetlenségéről, semmisségéről. Nietzsche festett döbbenetes képet a nyugati keresztény civilizáció válságáról, ezzel a válságélmény és a válságirodalom újabb, szinte elsöprő hullámát indította el. Sötét

látomása újra és újra visszatért a 20. század folyamán a nagy ciklikus világ- és civilizációtörténetekben. A századvégi dekadenciát is sokan mélyreható társadalmi válság érzelmi-tudati leképezéseként értelmezték. A 20. század elején Max Weber a világ „elvarázstalanodásáról” írt, arról, hogy a hajdani, jelentésekben gazdag világmindenség hogyan vált üres, mindenféle rejtett, titokzatos értelemmentől mentes, sivár, modern világgá. A húszas-harmincas években azután a parancsuradalmi ideológiák és rendszerek térhódítását, a tömegtársadalmak kibontakozását a korszak legkiválóbb gondolkodói minden addiginál súlyosabb társadalmi és spirituális válságként élték meg és írták le. Úgy gondolták, hogy a végpusztulás fenyegeti az emberi értékeket, az emberi személyiséget, az élet értelmébe vetett emberi hitet. Ortega y Gasset (1930) a tömegek barbár és pusztító lázadásáról a „democracia morbosáról” írt, Paul Valéry (1924) az európai szellem válságáról, Unamuno (1912, 1924) a „kereszténység agóniájáról” és „tragikus életérzésről” értekezett. T. S. Eliot „kialakulatlan hitek és meggyengült tradíciók koraként” írta le saját korát, amelyben az emberek spirituálisan alig-alig élnek, a radikális individualizmus és a materializmus elpusztította a hagyományos közösségeket, értékeket, tekintélyeket. Jaspers 1932-ben könyvet, drámai mementót publikált, amelyben az európai civilizáció végveszélyére hívta fel kortársai figyelmét. Egyre általánosabbá vált az a tapasztalat, hogy minden csődöt mondott; nincs semmi, ami ne volna kétséges; semmi lényegbeli nem maradt; ideológiákba kapaszkodó ámtítások és önámítások örvénye kavarg [...]. A vég tudata egyben az ember önnön semmiségének a tudata is. Az ember keresi a mélyebb okot, de az állam válságával találja magát szembe [...]. Vagy minden szelleminek/lelkinek a felbomlásában jelentkező kulturális válsággal szembe-sül és végső fokon magának az emberlétnek a válságával. Mások is hasonló értelemben beszéltek az „életvilág pusztulásáról” (Husserl, Habermas) vagy az „önkivületről” és a „létről való megfélekezésről” (Heidegger). Alig fejeződött be a második világháború, újra, még drámaibb erővel tört fel a világ és az emberi élet értelmetlenségének, „abszurdításának” élménye. Bertrand Russell szerint „az emberi élet hosszú menetelés az éjszakán át”. Camus (1951) „a transzcendencia elvesztéséről” írt, Ricoeur (1986) pedig azt fejtegette, hogy „a szentség vissza-

húzódott a modern világból”. Terry Eagleton (2007) az értelem, a jelentés „napfogyatkozásáról”. Peter Berger és Thomas Luckmann (1995) az „értelem válságáról”, Joseph Campbell (1968) „az ember egyetemes tragédiájáról”, a „kudarcc, a veszteség, a kiábrándultság, az ironikus be nem teljesedés keserűségéről”, illetve a „boldogság dajkameséről” szól. [...] A híres angol történész, Eric Hobsbawm (1994) már-már apokaliptikus színekkel festi meg a világ jelenlegi állapotát: Történeti méretű válság küszöbére érkezünk el [...]. Az emberi társadalmak alapvető struktúrái a pusztulás szélére kerültek. [...] Nem tudjuk, merre megyünk. Ha az emberiségnek van felismerhető jövője, akkor ez nem lehet a múlt vagy a jelen meghosszabbítása. Ha a múltra vagy a jelenre építjük a harmadik évezredet, akkor kudarcot vallunk majd. És a bukás ára, vagyis társadalmunk megváltoztatásának az alternatívája: a sötétség. Híres könyvében, *Az én forrásai*-ban Charles Taylor azt fejtegeti, hogy a kereszténység kétezer éve alatt az emberek a bűnbeesés-megbánás-megváltás eszmei keretében éltek, és mindenekelőtt a kárhozattól rettegtek. A modern kor emberét ezzel szemben egész más félelem, a lét teljes ürességének, értelmetlenségének, abszurdításának, a nemlétén túli semmi üres sivatagának sejtése, tudata kínozza.”¹⁰

Madách nemcsak hasonló válságkorszakokat emel ki a 19. századig, hanem valamennyi történelmi színében megjelenik az adott társadalom valamely válságjegye, a fentebbi, Hankiss nyomán összefoglalt válság-jelekkel párhuzamosan, azok között megtalálhatóan, hogy majd az „eljegesedett” eszkimó színben összegződjék mindaz, mely az embervolt feltételeinek elvesztését, így a természeti környezet, a történelmi és a társadalmi tudat, az erkölcsiség, a spiritualitás, a hit, a kultúra, a szellemiség elvesztését egyaránt jelenti.¹¹

Hankiss szerint korunkra alapvetően jellemző az életértelem-kérdését elhárító stratégiák globális működtetése. Egy részük évszázados múlttal bír, így a hatalom, a gazdagság, a siker, a hírnév, a hedonizmus, mint az életértelem „védekező-elhárító gesztusai”, taktikája és stratégiája. Másik részük a globális méretű elhárító taktikák és stratégiák, mint az „illúziófürdő”, a „Szórakozzuk agyon magunkat”; a „Boldogságkultusz”, a „nagy zabálás” (stb.), többségük a média és az újmedia által működtetve.¹² Madách hasonlóan, a történelmi korokon átvélően mutatja

be az életértelem kérdését elhárító taktikákat, gondoljunk csak a Fáraó hatalmára, a római szín orgiájára, a prágai szín Borbálájára vagy udvaroncra, a londoni szín néhány szereplőjére. Majd a falanszter színben már egy totális „állam”-ként mutatja be az életértelem-elhárító stratégia mindent átható működését, mely ellen Platón, Luther és Michelangelo lázadása a filozófia, a hit és a művészet nevében, már hiába valónak, sőt: értelmetlennek tűnik. A falanszter az egyéniség haldoklása, a teremtőerő, a szellemi nagyság temetője.

ÁDÁM

Michelangelo, mily pokol lehet
Szűd istenének, hogy nem bír teremtni. –
Óh, mennyi ismerős mindenfelé,
És mennyi szellem, mennyi őserő.
Ez vélem harcolt – az mártírhalt, halt,
Ez szűknek érzé a világtékét,
S mi egyformára, mily törpére szűrte
Az állam. Óh, Lucifer, jőj, jerünk;
Nem bírja lelkem e látványt tovább.

Az eszkimó-szín, hol „csak meghalni jó”, már a természeti, társadalmi, történelmi és morális ember végpontja, az emberiség és az egyén létének totálissá növesztett értelmetlensége.

Végül a (történelmi korokon átívelő) álomsorozatából felébredő Ádám önmagát állítja a szikla szélére, az élet és a halál határhelyzetébe kerülve az életértelem ismét megmutatkozik, mivel az egyetlenként megmaradt eszméhez, a szabad akarathoz ragaszkodva áll a szikla szélén, mintegy kiemelve legfontosabb eszméjét, melyért meghalni is kész, hiszen az eszkimó színre már értelmét veszítette az addigi lényegi célképzet, „az élet küzdelem”.¹³

ÁDÁM

Nem, nem, hazudsz, az akarat szabad.
Kérdemteltem ezt nagyon magamnak,
Lemondtam érte a paradicsomról.
Sokat tanultam álmoképeimből,
Kiábrándultam sokból, s most csupán
Tőlem függ, útam másképpen vezetni.

Ahogy az Űr-színben az embernek csupán szellemi lényként való felfogása a halál közelébe sodorja Ádámot, ugyanúgy a szabad akaratnak, mint az általa legfontosabbnak vélt eszmének a mindenek feletti akarása is halált hozó, az öngyilkossági szándékot generáló. Ez utóbival ellenpontosodik (mivel Ádámot megakadályozza öngyilkossága elkövetésében) a lehető legélesebben Éva életértelme, anyasága. Az anyaság, a megszületendő gyermek egy „monumentális értelem szimbólumaként jelenik meg”,¹⁴ mivel a gyermek révén válhat az ember – az Úrhoz hasonlóan – életet adóvá, életet teremtvé. Mindez Ádám számára a teremtető, az alkotóerőben nyilvánul meg, Kepler-Ádám ki is mondja a második prágai színben:

ÁDÁM

Kiben erő van és Isten lakik,
Az szónokolni fog, vés vagy dalol,
Ha lelke fáj, szívrázóan zokog,
Mosolyg, ha a kéj mámorát aluszza.
S bár új utat tör, bizton célra ér. –
Művéből fog készíteni új szabályt,

Madách *Tragédiája* az életértelem forrásának megtalálásában kanti megoldást nyújt. Kant szerint a világmindenséget az Értelem és Erkölc örök törvénye kormányozza, s ha az ember cselekedeteit és döntéseit ezek határozzák meg, akkor ő maga is részese lehet az Értelem és az Erkölc kozmikus rendjének. Az utolsó szín zárójelenetében a kanti etika átvétele érvényesül abban, hogy az embernek önmaga megsegítéséért kell ’transzcendentálnia’ erkölcsi értékeit, a *Tragédiában* a küzdelem magát és bizását, hogy értelmet tudjon adni létezésének. Kanti áthallásban: az embernek erkölcsi cselekvéséhez szüksége van egy ’magasabb morális lény’ eszméjére (megjegyzem, függetlenül Isten létezésének bizonyosságától, ezért transzcendentált a kanti terminológia alapján). A kanti filozófiában Isten az ember számára egy erkölcsi szükség, egy erkölcsi törvényadó, miként a *Tragédia* zárósoraiban ez meg is nyilvánul, azonban Madáchnál Isten nem transzcendentált, hanem transzcendens és immanens egyszerre. Mivel Ádám nemcsak erkölcsi törvényt kap, a történelmi színekben már megkérdőjelezett, belső er-

kölcsi törvényből fakadó küzdés-filozófia értelmességét kapja vissza az Úrtól, miáltal biztos lehet abban, hogy maga a küzdelem folyamata az emberi „nagyág, erény”-nek a biztosítéka. Hanem abban is bizonyos lehet Ádám, hogy küzdő törekvéseiben hatékony transzcendens és egyben immanens segítséget kap, az égi szót illetve annak közvetítettségét a nő lelkülete és a művészet (a költészet és a dal) által.¹⁵ A madáchi és a hankissi lét- és életértelem-forrás megjelölésében alapvető különbség az, hogy míg Madáchnál az értelem forrása az Istennel való együttműködéshez és egyben a transzcendencia immanenciájához kötött egy folytonos küzdésen és bízason alapul, addig Hankissnál ez csupán az egyik lehetséges életértelem-forrásként értelmezett.¹⁶ A kezdőpontot az értelmes élet megélésében azonban mindketten azonosnak jelölik meg, az emberi szabad akaratban.

Jegyzetek

1. Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlata*, ford., utószó BONYHAI Gábor, Budapest, Gondolat, 1984, 259–262.
2. BARTA János, *Madách Imre*, Budapest, Franklin-Társulat, 1942.
3. HANKISS Elemér, *A Nincsből a Van felé. Gondolatok az élet értelméről*, Budapest, Osiris, 2012.
4. Uo.: 21–22.
5. E három alaptípust bővebben kifejtem a *Tragédiát* elemezve Madách-monográfiám *Értelemadás – értelemhiány, Ádám bizonyos bizonytalansága és bízása* című fejezetében. Vö.: Máté Zsuzsanna: *Filozofikum és esztétikum kölcsönviszonyáról – kiemelten a madáchi életműben*. Szeged, Madách Irodalmi Társaság, 2018, 223–237.
6. Uo.: 107–131.
7. HANKISS Elemér, *A Nincsből a Van felé. Gondolatok az élet értelméről*, Budapest, Osiris, 2012, 35–36.
8. HEIDEGGER, Martin, *Lét és Idő*, ford.: Vajda Mihály, Budapest, Osiris, 2001, 272., 273., 309.
9. HANKISS Elemér, *A Nincsből a Van felé. Gondolatok az élet értelméről*, Budapest, Osiris, 2012, 53–55.
10. Uo.: 44–49.
11. MÁTÉ Zsuzsanna, *Filozofikum és esztétikum kölcsönviszonyáról – kiemelten a madáchi életműben*, Szeged, Madách Irodalmi Társaság, 2018, 223–233.
12. HANKISS Elemér, *A Nincsből a Van felé. Gondolatok az élet értelméről*, Budapest, Osiris, 2012, 61–72.
13. Vö.: MÁTÉ Zsuzsanna, *Filozofikum és esztétikum kölcsönviszonyáról – kiemelten a madáchi életműben*, Szeged, Madách Irodalmi Társaság, 2018, 237–243.
14. S. VARGA Pál, *Történelem és ironia. 1861 Madách Imre Az ember tragédiája = A magyar irodalom története II. (1800-tól 1919-ig.)*. Szerk.: Szegedy-Maszák Mihály, Veres András, Budapest, Gondolat, 2007, 473–474.

15. Vö.: MÁTÉ Zsuzsanna, *Filozofikum és esztétikum kölcsönviszonyáról – kiemelten a madáchi életműben*, Szeged, Madách Irodalmi Társaság, 2018, 81–107., 244-262.
16. HANKISS Elemér, *A Nincsből a Van felé. Gondolatok az élet értelméről*, Budapest, Osiris, 2012, 107–147.

Diószegi Szabó Pál*

„Megpendült tehát az iparvédegyesület eszméje...”

Madách Imre védegyeleti tárgyú felszólalása (1844. november 19.)

1. Védő vám vagy vámunió? A vámkérdés és a kereskedelmi törvényjavaslat vitája

A reformkori országgyűléseken a vámok szabályozásának kérdése, a vámkérdés az egyik legfontosabb jelentőségű küzdőterep volt a bécsi udvar és a magyar rendek között, lévén a vámok szabályozása uralkodói felségjog. 1754 óta Ausztriát és Magyarországot ún. kettős vámrendszer fogta össze, amely a külfölddel folytatott kereskedelmet nyugat felé, az örökös tartományok felé terelte. A belső vámhatár, Ausztria és Magyarország között, a mezőgazdasági kivitelünket, illetve az onnan való iparcikkek behozatalát alacsony vámokkal segítette. Nem így a külső vámhatáron, amelyen túl agrártermékeket exportálni és iparcikkeket behozni magas vámokkal volt lehetséges.¹ Mindez abból a szemléletből fakadt, amely Magyarországot alárendelt helyzetű agrárpiacként kezelte, amelynek fő feladata az osztrák örökös tartományok élelemmel való ellátása, és amelynek iparfejlesztése nem állt az udvar érdekében. Tudnunk kell, hogy ennek a fő birodalmi mozgatórugója az volt, hogy az osztrák kormány 1754-ben, éppen a fejlett iparú Szilézia elvesztése után, Poroszországgal szemben, kezdte el a saját iparát védeni és fejleszteni e diszkriminatív vámrendszerrel. Kosáry Domokos szerint mindez a körülmény inkább kihasználta és újból megerősítette az ország alapvetően fennálló agrárjellegét.²

Az 1843/44. évi országgyűlés Alsó Táblája, az országgyűlés vége felé, 1844. július 11-én, a 234. kerületi ülésen kezdte meg tárgyalni a kereskedelmi tárgyban kiküldött kerületi választmány elkészült jelentését

*A szerző az SZTE-ÁJTK tudományos munkatársa, jelen tanulmány megírásában az NKA 107102/03445 számú pályázat támogatta.

és törvényjavaslatait. Az elkészült munka hét részből állott, amelynek első része „a vámrendszerről, s a földművelés, műipar s kereskedés ezáltal kormányzásról” szólt. A többi rész, többek között, a hitelintézet, a műegyetem, az országos pénztár és a közlekedési eszközök kérdését tárgyalta. Az Alsó Tábla a javaslat I. részét, a vámrendszer reformjának kérdését – „magas érdekű tárgy” lévén – előre vette. Az országgyűlés Alsó Tábláján a vita menetét ezúttal is a hódmezővásárhelyi születésű Kovács Ferenc 1894-ben kiadott, egykorú naplófeljegyzései alapján követem nyomon.³

A javaslat tartalmazta a meglévő, ún. *kettős vámrendszerrel* kapcsolatos, a kereskedelmi választmány által megfogalmazott törvényjavaslatokat (I–III). Az I. tv. javaslat az Ausztria kormánya alá nem tartozó idegen tartományokkal való kereskedéssel foglalkozott. Előírnyozta, hogy Magyarországból s a Kapcsolt Részekből nyers termékek és kézműárúk – akár itt termett, akár nem – külföldre legyenek szabadon kivihetők. A javaslat előírta volna az országgyűlés kifejezett rendelkezésén kívül az ilyen árukivitel megtiltását, megnehezítését (1.). A külföldi áruk vonatkozásában a beviteli vámszabályzat („Tariffa”) a jelenlegi állapotban maradjon meg (2). A vámszabályzat megállapítását a törvényjavaslat az országgyűlés hatáskörébe utalja. A be- és kiviteli vámok ezúttal csak a legközelebbi országgyűlésig lesznek megállapítva (3.).⁴

A II. törvényjavaslat Magyarország és az osztrák örökös tartományok közötti kereskedelmet szabályozta volna. Jelentős lépéseket tett Magyarországnak az Osztrák Császárságon belüli és túli kül-, illetve belkereskedelmi önállósága felé. Az ún. ki- és beviteli harmincad⁵ a legközelebbi országgyűlés által lesz meghatározva. Ehhez a Királyi Kincstár és a Harmincadhivatalok alkalmazkodni tartoznak (1.). A harmincad – be és kiviteli – díjtételei az országgyűlésen kívül „sem föl nem emeltethetnek, sem le nem szállíthatatnak” (2.). Az osztrák kereskedők, gyártók, mesteremberek pedig a magyar beviteli harmincadot, a vámvonalon átmenve kötelesek lennének megfizetni (3.).⁶

A III. törvényjavaslat Magyarországnak az osztrák örökös tartományokon keresztül folytatott kereskedelemére („átmeneti kereskedés”) tett rendelkezéseket. Az 1807. évi 5., 6. és 7. tc. alapján a rendes úti és

védvámokon kívül az osztrák örökös tartományokban „semminemű taxa, vám vagy bármi néven nevezendő adózás” kivetése tilos. A magyar átmenő kereskedést terhelni, akadályozni nem lehet. A viszonzóság elve alapján tilos lenne az osztrák örökös tartományoknak a Magyarországon keresztül folytatandó átmenő kereskedelmét hasonlóképpen megnehezíteni.⁷

Július 12-én, a 235. kerületi ülésen Ghyczy Kálmán főjegyző, Komárom megye követe, aki egyben a kereskedelmi választmány jegyzője volt, termékenként ismertette Ausztria és Magyarország közötti vámtételeket. Lónyay Menyhért táblabíró, Bereg megye követe, Madách Imre barátja a nemzetgazdaság támogatása és a védő vám mellett emelt szót. A védvám-rendszer előnyeit említette Angliában, Franciaországban, a Német Vámszövetség (Deutsche Zollverein) példáján, sőt az Amerikai Egyesült Államokban. A mi gyarmati vámrendszerünk „minden lehető ipart első felvirágzásában előlő”. A hazai ipar megteremtésének „erőlködései” bukáshoz azért fognak majd vezetni, mert „versenyezni kell a kifejelettebb iparú szomszédok gyártmányaival”. Az idegen hatalom a versenytől való félelemben az országnak a fiumei vasút létesítéséből fakadó előnyét, a vámok megemelésével viszonozza. Így a hazai termék („gyáripari cikk”) csupán a hon határai között találhat vevőre, a szomszéd tartományok pedig el vannak zárva tőle.⁸ Lónyay reményét fejezte ki, hogy „ezen meggyőződés a kormánynál is közönséges... és maga is segédkezet nyújtand, hogy tespedési állapotunkból kiléphessünk.” A követ átvéve gróf Széchenyi István ismert hasonlatát – amely szerint Ausztria és Magyarország között vegyes házassághoz hasonló a viszony – így folytatta: „Ne feledjük, hogy vegyes házasságban élő házastársak egymásiránti tekintettel tartoznak lenni.”⁹ Lónyay nem helyeselte azt az utat, amelyet a választmány adott, hogy a vámok ügye az országgyűlésé legyen, mert a magyar ipar védelmére minden külső versenyzést kizárná, Ausztriát teljesen figyelmen kívül hagyva. Az uralkodó ezt nem fogja elfogadni, mondván, hogy „Öfelsége jogai közé tartozván a vámok szabályozása”. Az osztrák kormány nem fog ráállni arra, hogy termékei előtt el legyen zárva az egyedüli kedvező piac, Magyarország. Azért sem, mert például 1841-ben ide nagyobb értékben hozott be termékeket mint amennyit külföldre exportált! Ló-

nyay helyett az „egyezkedés útját” javasolta, bízott a bécsi kormány belátásában. „Egyezkednünk kell a kormánnyal, ki kell egyenlíteni s elhárítani mindazon akadályokat, mik honunk érdekeit az ausztriai érdekekkel ellentétbe teszik és azon ügyet az összes országokra nézve a méltányosság, jogosság és viszonyosság terére vinni által.”¹⁰ Ne legyen „gazdag ausztriai hercegség és szegény Magyarország”. Az Ausztriával való egységes vámuniót javasolta, amelytől nem kell félteni még az „eddig fejledő gyárainkat”, mert azok még szinte nincsenek. Az osztrák gyáralapítónak („gyárnok”) is kedvezőbb az olcsóbb ingatlan, az építkezés költsége, az élelmiszerek olcsóbban és az adó mértéke kisebb, lévén a (nemesi) földbirtok még adómentes!¹¹ A vámszövetséggel a magyar mezőgazdaság is jól járna, versenyképes és kizárná a külföldi termékeket is. Zsoldos Ignác táblabíró, Veszprém megye követe a magyar karaktert okolta, „a magyarnak nem természete a gyáriparüzés”, az ország elszegényedésének oka „azon egyoldalú s fonák politikában van, miszerint ezen ország gyarmatúl tekintetvén... a birodalom tartományainak hosszas időközön keresztül feláldoztatott.” A vámszövetség helyett inkább védvámok felállítását tanácsolta. Az országgyűlés törvényekben garantálja a gyárosok személyi- és vagyoni biztonságát, így jobban bevándorolnak az országunkba. A teendők között „erkölcsi vámsorompókat” is javasolt, azaz „a honi termények melletti lelkesedést”. Vásárolni hazai termékeket kell. A legnagyobb méltánytalanság az, hogy „külföldnek tekintetünk”, áruinkat vámok sújtják Ausztriában is.¹² Rohonczy Ignác, első alispán, Sopron megye követe szerint a vámsorompókat a viszonyosság elve alapján kellene megszüntetni Ausztriával és hazánkba betelepülő gyárosoknak olcsó a munkae-
rő is.¹³ A Csongrád megyei követ, Klauzál Gábor táblabíró radikálisabb nézetet vallott. „Egy anyaország sem bánt így gyarmatával.” Intő példa lehet a csehországi és a sziléziai gyári munkások mozgalma is. Az abszolutisztikus hatalomgyakorlás az örökös tartományoknak élelmet adott, míg Magyarországon az ipar fejlődését akadályozta, mondván alkotmányos jogállásunkból következően. Az osztrák tartományok iparát nemcsak a védvámok, hanem a kitiltó, prohibítív rendszer is óvja. A magyar ipar számára nem elérhető. Ugyanakkor az osztrák műipar a magyar piacon sokáig egyeduralgó helyzetben lehetett. Auszt-

ria 1790 óta nem változtatta meg vámrendszerét. Most a kormánynak meg kell változtatnia politikáját nemcsak Magyarország, de Ausztria tekintetében is. Rohonczy indítványát a vámok kölcsönös megszüntetésére nem látta kivihetőnek, Lónyay „kiegyezéses”, tárgyalási módszerét sem, mert nem a védvámrendszer fogja megteremteni a magyar ipart, ahhoz többre van szükség. Klauzál itt egy további tényezőt vont be az érvelésébe. Véleménye szerint először is a nevelési-oktatási rendszerünkben van a hiba. Mert a szülők a tehetséges diákokat inkább szellemi pályákra adják (latin iskolába), amely eleve elvonja őket az ipartól. Hibásnak tartotta a túl sok diplomás képzését, mivel ezek nem tudnak elhelyezkedni. Évente ugyanis 800–900 fő tesz ügyvédi vizsgát és 40–60 fő lesz diplomás orvos. Egy részük mindenáron hivatalokat kénytelen keresni, bíróságokon vagy megyebeli hivataloknál. A szülők figyelmét felhívta arra, hogy az iparüzőket gyarapítsák. A másik problémát Klauzál is a külföldi iparcikkek vásárlásában látta. Nagyjaink rossz példát adtak, megvetik a hazai ipar szüleményét, mert nem olyan „pompás” mint a külföldi. A törvényhozás pedig előbb-utóbb győzedelmeskedni fog az ősiség eltörlésében, az új büntetőtörvény könyv elveiben, az esküdtszék felállításában, a köztelherviselésben („teherenyenlőség”). Bár a védvámrendszer önmagában nem gyógy mód mindenre, azonban elfogadta, így a követ a kereskedelmi választmány tervezetét támogatta.¹⁴

A vita másnap, július 13-án, a 236. kerületi ülésen tovább folytatódott. A Zemplén megyei követ, Lónyay Gábor táblabíró hozzászólásában kevesellte a védvám bevezetését, a nemzetgazdaság előmozdításának vannak hathatósabb eszközei. A kereskedelmi választmány tévedett, a védvám „nem egyedüli eszköz az ipar előmozdítására, valamint hogy honunk elszegényülésének is nem egyedüli oka az igazságtalan vámrendszer.” Lónyay nem tartotta célszerűnek, hogy külföldre nézve védvámokat állítsanak fel. Mert még nincs is mit megvédeni, mert „a védvámrendszer csak ott alkalmazható, hol a népesség nagy, a belfogyasztás tetemes, a földművelés virágzó, a műveltség szembetűnő stb.” Klauzállal egyetértett abban, hogy reál- és kereskedelmi iskolákat kell létesíteni, azokban pedig kereskedőket kellene majd képezni. „Nálunk gyárosnak senki sem képeztetik, még csak kalmárnak sem.”

Törvényjavaslat nélkül elég lesz egy felirat őfelségéhez, hogy látható legyen a kormány szándéka, hogy kész-e megváltoztatni eddigi tiltó rendszerét. Ha igen, akkor pedig a kölcsönös tárgyalást javasolta.¹⁵ Perczel Mór(itz) táblabíró, Tolna megye követe alapos hozzászólásában késlekedés nélkül támogatta a védvámrendszer bevezetését, mert enélkül „hazánkban mű- és gyáripár” nem ébredhet. Nyilvánvalóan nem a védvám miatt fog megteremtődni műiparunk, de megfelelő Lónyay Menyhértnek, nem alkudozást javasolt, hanem a követelésnél a teljes viszonyosságot! Ellenezte Lónyay Menyhértnek azt a gondolatát, hogy a meglévő vámok egy részét, arányosan Ausztriával pénzben vállaljuk át. A viszonyosság elve érvényesüljön Ausztriával szemben is, ha pedig ez nem „sikeressé tennék”, akkor azt nem tiltják, hogy „álljunk össze egy nagy együletbe, melynek minden egyes tagja kötelezze magát arra, hogy egyedül hazai gyártmányokat s iparczikkeket fog használni.” Ezzel Perczel tulajdonképpen a leendő Országos Védegylet tervét ajánlotta, amellyel később még foglalkozunk. A Tolna megyei képviselő végül Rohonczy Ignác vámszövetségre való javaslatát sem tartotta üdvöztetőnek, mert abban is a régi állapotok maradnak fenn.¹⁶ Pest megye követe, Szentkirályi Móríc szerint közjogi alapra helyezni a kereskedelmi kérdést nem szerencsés. Egyedül az érdekek kölcsönös kiegyenlítése a járható út. Ellenezte a vámok megváltását is, a vámszövetségi javaslatot nem értette, mert eddig is a külföld ellenében közös vámrendszer védte a birodalmat, ezt a részt a kereskedelmi választmány is érintetlenül hagyta. Őfelségétől biztosok kiküldését kérte, akikkel az összeütköző érdekek kiegyenlítését el lehetne érni. Ennek sikerelensége esetén látta csak szükségesnek a Tolna megyei követ érvelését, hogy „ha nem állíthatjuk fel gyárvédő sorompóinkat határainkon, állítsuk fel ajtóink küszöbénél.” Ezt a javaslatot a győri és a somogyi követ is támogatta.¹⁷ Ezek után Komárom megye követe, Ghyczy Kálmán főjegyző szólott hozzá. Elsősorban Lónyay Gábor követ korábbi érveivel szállt vitába. Elégségesnek tartotta az iparhoz a népességet, főleg Felső-Magyarországon. A szabad kereskedelem elvét az angolok is akkor hangoztatták, amikor saját iparuk világpiaci szinten is tökéletesedett. Elfogadta azt a nézetet, hogy a védvámok rendszere tulajdonképpen merkantilizmus, a francia Jean-Baptiste Colbert, XIV. Lajos

francia király szakminisztere eszméjének követése, de a tények Franciaországban őt igazolták. A kereskedelmi választmány táblázatai szerint a kereskedelmi mérlegünk Ausztriával kedvezőtlen, de a táblázat nem mindenben pontos. Ghyczy alapelvként tekintette, hogy „a magyar törvényhozásnak teljes és tökéletes joga van a vámokat szabályozni, s kereskedést kormányozni.” A korabeli állapotnak egyrészt az az oka, hogy a nyerstermékekkel való kereskedésünk korlátozott, másrészt nincs még műiparunk. Véleménye szerint ebben is többen egyetértenek, de azt más úton szeretnék megteremteni. Van, aki védvámok által, mások a vámunióval. Jogi oldalról nézve a magyar törvényhozásnak igenis követelnie kell, hogy szabályozhassa a magyar vámokat. Itt csak az lesz a korlátja, hogy amennyiben az Osztrák Császárság csak egy vámvonallal lesz körülvéve, akkor e szabályozás vonatkozik az örökös tartományokra is. A védvám elve a nemzeti jog fenntartása, a vámszövetség viszont a megszüntetését hozza maga után, saját jogainkról való lemondást jelentene. Ami a kettő elv hasznait és káros hatásait illeti, az Ausztria és hazánk között meglévő vámvonal egyszerre szegénnyé tette az országot, elszigetelte az ausztriai szomszédainktól, ugyanakkor ez tartotta fent a nemzeti önállóságunk megtartásának gondolatát. A vámunióval viszont „Magyarország lenni megszűnik.” A példaként hozott Német Vámszövetségben a résztvevő népek mind német származásúak. Ezt elfelejtették a javaslatban megemlíteni. Az anyagi hasznok, károk szempontjából a védvám, amennyiben magunk állnánk, a műipar védelmére a leghasznosabb lenne. Ellenben a vámunióval az sem biztos, hogy azonnal áttelepülnének az országba gyárosok Ausztriából. A munkabér sem lesz nálunk majd olcsóbb. Az adómentességi előnye a gyárosnak, akár a magyar gyárosnak is a kormány által nem lesz megengedett! Nem értett egyet Lónyay Menyhért azon véleményével sem, hogy a vámegyesülés által önmagától fog létrejönni a műipar.¹⁸ A kivitelezhetőség kérdése a legfőbb mindkét esetben. Mind a védvám, mind pedig a vámszövetség létesítésének számos akadályja van. A köztünk lévő védvámvonalt eltörlésével és szabad kereskedelem megindulásával az osztrák kormánynak is kevesebb ottani adójövedelme fog keletkezni, nem érdeke a vámvonal megszüntetése, azt nem kívánhatjuk, hogy e kieső jövedelmét is a Magyarországgal fizettetné ki (vámmege-

váltás címén). A vámunió hívei azt állítják, hogy ezáltal nálunk műipar jön létre. A kérdés nem ez, hanem az, hogy a műipar Ausztriában legyen-e vagy Magyarországon. Ha nálunk is létrejön akkor, Ausztriában kevesebb lesz, és kevesebb terméket is ad majd el az országban. A védvám létesítésének legfőbb oka az, hogy még nincs az, amit védene: a műipar. Másfelől a védvám a követ szerint azért is kivitelezhetetlen, mert ennek felállítása már ellenkezne az Ausztriával fennálló „közös szövetség”-gel, a bécsi kormányzat az ipar ügyében követett hibás vámszabállyal az országot hozta hátrányos állapotba. Ezek után egy pusztá felírással nem lehet segíteni. Azoknak a híreszteléseknek sem kell hitelt adni, amely szerint az ország ezzel el akarna szakadni Ausztriától. Ghyczy szerint a megoldás egyszerű, az „élni és élni hagyni” (Leben und leben lassen.) német közmondásban lelhető fel. Azaz „engedtesék kifejlődés a mi műiparunknak is” és majd akkor, ha felvirágzik, akkor lehet tárgyalni a vámszövetség létrehozásáról, mint „hasonló a hasonlókkal”, de nem mint „szolgák az urakhoz”. A képviselő, minden szempontokat összegezve, inkább a védvámrendszert támogatta.¹⁹ Szepes megye követe, a konzervatív Zsedényi Eduard Helytartósági tanácsnok inkább a vámok megváltása mellett tört lándzsát. Azt elismerte, hogy a jelenlegi vámrendszer káros súllyal nehezedik az országra. Azon segíteni is kell, de a követendő kereskedelmi teóriában a kereskedelmi választmánynak a Friedrich List nézeteire alapozott elvei hazánkra nem alkalmazhatóak. Először is „azon viszonyokat szükséges elrendezni, melyek az ausztriai tartományokkali kereskedést gátolják és azon piactól elzárják termékeinket, mely ránk nézve a legtermészetesebb piac.” Ugyanazon állammal kapcsolatban lévő országok közötti vámvonalak nem lehetnek hasznosak. Ezt megmutatta a német, a francia, a svájci példa. A Magyarország és az osztrák tartományok közötti vámvonalak léte az egész monarchia alapelvébe is ütközik, a vámok legfőképpen a magyar nemességet sújtják. A kereskedelmi választmány javaslata értelmében nem remélhető, hogy „az ellenünk fennálló vámokat az ausztriai műipar elleni védvámokká változtassák”. A bécsi kormány a vámjövendelmétől kárpótlás nélkül nem fog elállni. Ezért is lehetetlen a tárgyalás. Az ország nem tudja még támogatni az ipar alapítását sem, nincsenek meg hozzá az eszközei. Ugyanis amíg

az a föld, amelyen gyárat építettek, később is per tárgya lehet, amíg az évi rossz termés miatt munkásait elbocsátani kénytelen, ha a nagy sárban a gabona szállítása lehetetlen, addig gyáripár felállításáról ne álmodozzanak, „mert csak a biztonság a gyáripár élető ereje.” A vámhatarok eltörlése, a jó utak léte, a birtoknak a kötöttségeitől való megszabadítása után beszélhetünk. Ezért inkább Őfelségéhez kíván feliratot intézni, amelyet támogattak Gömör, Ugocsa és Nógrád megye követei is. Esztergom megye követe pedig a követutasítása szerint inkább az egyezkedési utat ajánlotta a rendek figyelmébe.²⁰ A választmány jelentésének vitája elhúzódott a következő, július 15-i, 237. kerületi ülésig is. Ezen Klauzál Gábor erélyesen újból felszólalt. „Minden önálló nemzet szabadon rendelkezik vámjaival.” A külföldi áruk ellen sem védenek a jelenlegi vámszabályok. A szükséges nyersanyagok magas vámjával elejét vennék a gyáralapításnak. Rámutatott arra az ellentmondásos csapda-helyzetre, amely szerint „Ausztria védi iparát iparunk ellenében, mely nincs, holott éppen az ausztriai műipar ellen szükség védeni műiparunkat, hogy keletkezhessék.” A neveléssel kapcsolatban megismételte korábbi véleményét. „Mostani korban nem annyira tudósokra, mint gyárosokra s kereskedőkre van szükség. Erre kell fordítani a nemzet figyelmét s a nevelés irányát.” A szülők ne reméljék, hogy ha gyermekük hivatalra lép, azonnal méltóságos, nagyságos lesz. Bár nem tartotta kívánatosnak a védővámok felállítását, de addig míg a magyar műipar meg nem erősödik, addig nem igazságtalan azért, hogy az ország „műipara csirájában meg ne fojtassék.” A vámszövetséget nem támogatta, mert olyan országokkal jó szövetkezni, amelyek a hazai termékeket elviszik, vásárolják. A Német Vámszövetség tagjai pedig a saját termékeiket vásárolják meg, a magyar búzára például nem szorulnak rá. A vámszövetség éppen a külföldi cikkek behozatalát nyitná meg, az ország terményeinek új piacot nem hozna. Klauzál szintén javasolta Őfelségéhez való felirat küldését, amely a jelenlegi tarifát érintetlenül hagyja, de a választmány javaslatát is jól kifejezi. Azt a várakozást is, amely „Őfelségétől bizton várja... a nyomasztó súlyt az országról levenni”. A követ elképzelhetőnek tartotta, hogy még ez az országgyűlés a vámrendszer tárgyában írt törvényjavaslat az uralkodó elé tudja terjeszteni.²¹ Lónyay Gábor pe-

dig a korábbi kritikákra reflektált hozzászólásában. Sokan a védvámotól várnak mindent, de eltérő a hatása országonként. „Nálunk addig, míg az iparúzó osztály jogokban s a polgári tekintélyben nem részesítettik, egyedül a védvámokban azon indító okokat föl nem találhatni, melyek... az iparúzó osztály létesítésére szükségesek volnának.” A védvámokhoz csak a legvégső esetben kellene folyamodni, ha a kormány a politikájától ellenállani vonakodnék. Lónyay Gábor a kölcsönös egyezkedést javasolta.²² Rohonczy Ignác, Sopron megye követe a védvámrendszerről tartotta hozzászólását. A szabad kereskedelem elve azon nemzetekkel szemben hasznos, amelyek azt viszonzozzák is. Abban mindannyian egyetértenek, hogy a jelenlegi helyzeten segíteni kell, a kölcsönös viszonyosság alapján. Ghyczy állításait megcáfolta, többek között azt, hogy a nemzetiségünk fenntartását a vámsorompóknak köszönhetnénk. Azt az újabb időkben inkább Felsőbüki Nagy Pál volt soproni követnek és gróf Széchenyi Istvánnak tehetünk köszönetet. A védvámok bevezetése ellen szólva megjegyezte, hogy ha a választmány javaslata értelmében a védvámokat a magyar határon felállítják, akkor a belkereskedelemnek szűk teret adnak, jobb lenne inkább a birodalom határain megtenni ugyanezt. Ha az országban bevezetnék, akkor Ausztria is használná ellenünk. Mivel a szétválásról szó nem lehet, a terhekben osztoznunk kell.²³ Ezt követően a vita felgyorsult. Vukovics Szabbás (Sebők), Temes megye követe a feliratban követelte vissza az alkotmányos jogállást, amelyben saját ügyeit önállóan maga intézheti, és saját vámszabályzata nélküle ne készíthessék. Balogh Kornél, Győr megye követe kételkedésének adott hangot, hogy az uralkodó a birodalom érdekeit egy tartomány (Magyarország) érdekeinek alávesse. Szentkirályi Móríc is egyetértett abban, hogy a vámokat megszüntetni vagy megvásárolni (megváltani) nem lehetséges, mert egy érdek-harc kezdetét jelentené. Csak a kétoldalú tárgyalásokban látott esélyt, azonban engedményeket csak kicsikarni lehet, de végül „alkalmasint önházaink küszöbén leszünk kénytelenek felállítani a védvámokat”. Ezután a rendek közfelkiáltással elfogadták a komáromi követnek az uralkodóhoz intézett felirati javaslatát, amelyben rögzítették a kereskedelmi választmány jelentése alapján a fennálló vámviszonyokat, és azt is, hogy még ezen országgyűlésen e téren változást eszközölnének.

Így kérték az uralkodót egy leendő törvényjavaslathoz szükséges adatok közlésére.²⁴

A vámkérdésben augusztus 9-én, 257. kerületi ülésen – a már többször idézett Kovács Ferenc munkája szerint – „a vámrendszer tárgyában készült felírás, minthogy az országgyűlés rövid léte miatt ez iránt a Rendek törvényt remélhetnek, hogy az eddigi munkálat nyom nélkül ne maradjon, a máramarosi követ báró Sztojka (Imre) indítványára nyomtatni határozottat.”²⁵

Nógrád megye követeinek felszólalásáról nem olvashatunk, a megye álláspontja azonban egyértelmű volt. Madách megyéjének 1843. május 10-i, részletes követutasítása a két követnek e tárgyban is programot adott. A „vezérelv” az legyen, hogy „a’ honi gyár- ’s kézműipar érdekében: védvámok állíttassanak; a német vámszövetséghez csatlakozás... se pártoltassék.” A vámok (harmincadok) jövőbeli módosíthatások joga „a’ törvényhozásnak” (ti.: az országgyűlésnek) tartasson fel.²⁶ Az utasítás a védegylet alakítása tárgyában, nem lévén országgyűlési tárgy, pedig nem foglalt állást.

Míg az uralkodói válaszra vártak a képviselők, a Tolna megyei követ, Perczel Mór által említett védegylet megalakítását országos szinten is előmozdították. 1844. szeptember 24-én, a 291. kerületi ülésen tárgyalták a rendek gróf Batthyány Kázmér kérelmét, amelyben az országgyűléshez fordult. A kérelemből megtudjuk, hogy az Országos Védegyletet a két Tábla számos tagja alapította meg. A célja „a honi iparműveknek haza mesterekkel való feldolgoztatása”, ezáltal pedig „hatni éledezni kezdő műiparunk emelésére”. Könnyen beláthatjuk, hogy tervezett megalakulás időzítése az Alsó Táblán ezidáig folytatott vitákkal összefüggött. Ugyanakkor, a törvényhozás számára az a veszély is fennállt, hogy a védegylet sietős létrehozása – az uralkodói választ megelőzően – már *előzetes döntést* jelentene a védvám mellett és megakadályozná a bécsi udvarral a vámügyben való egyezkedést! A követek, mint láttuk, e kérdésben megoszlottak. Batthyány Kázmér gróf az Alsó Tábla üléstermét igényelte az egyesület alakuló közgyűlése számára, szeptember 29-re. A másik része a kérelmének tulajdonképpen az országgyűlés elvi támogatását szerette volna elérni, vagyis azt, hogy „az egyesületet törvényhozói állásukból folyó tekintélyes jó-

vághagyásukkal helyeseljék”. A rendek a terem használatát megadták, az egyesület alapszabályát pedig meg fogják vizsgálni és ki fogják nyomtatni.²⁷ A megalakulás azonban kicsit késett. Szeptember 28-án, a 295. kerületi ülésen az elnökség tudatta a képviselőkkel, hogy a véd-egylet alakuló közgyűlését közbejött okok miatt nem szeptember 29-én, hanem október 6-án tudják megtartani.²⁸

Október 3-án, az Alsó Tábla 299. kerületi ülésén Bezerédj István, Tolna megye követe azt kérte, hogy az Országos Védegylet elnökének, gróf Batthyány Kázmér folyamodványáról tárgyalhassanak, mert az egyesület ülésére a következő vasárnap, október 6-án kerülne sor. A vezető elnök, Szemere Bertalan, Borsod megye követe elismerte az ügy fontosságát és a korábbi védvám vitában elhangzott érvet, hogy „védvámok hiányában küszöbeink előtt kell felállítanunk sorompókat.” Egyúttal azt is hozzátette, hogy mivel az egyesület jogilag még nem alakult meg, meg kell várniuk a vasárnapi ülést. A kért elvi támogatáshoz szükséges alapszabály pedig nem tartozik a törvényhozás elé, az a társulat dolga lesz. Egyes követek, utasításuk hiányában, nem nyilatkoztak e kérdésben, mások pedig elhalasztani kívánták. Szentkirályi Móríczt pesti követ értetlenségét fejezte ki emiatt, mondván, hogy amíg a vámviszonyainkról folyt a vita, addig minden követ harcba szállt, most meg egy békés egyesület kérelme felvételét is megtagadják. Csúpan annyit kellene kimondani a rendeknek, hogy ez összhangban áll a megalkotott feliratukkal. Lónyay Menyhért beregi követ sem kívánta felvenni tárgyalásra a kérelmet, de egy zseniális húzással megoldotta a kérdést. Véleménye szerint a terem átengedésében már benne foglaltatik a helyeslése is az egyesületnek is, amelynek ötlete szintén a vámügyből született meg. Ezzel nem mond le a feliratban lefektetett reményekről, az egyesületben akkor reménykedik, ha a királyi válasz elutasító lesz. Klauzál Gábor javaslatában üdvözlendőnek tartotta a kérelmet. Az ő határozati javaslatát fogadták el végül, amely átvette Lónyay ötletét. A rendek tehát „az egyesületnek az ország közjavanak emelésére intézett célját a Rendek hazafiúlag méltányolván, a terem átadására az elnökséget felhatalmazzák.”²⁹

Ezen az ülésen jelen volt gróf Széchenyi István is, aki a védegylet létrehozását gazdasági irracionitásnak tartotta. Az aznapi tanácsko-

zás menetét némileg megzavarta a rosszhullétéről kapott hír. Aznap a grófot fel is bosszantotta ez a lelkesedő vita, majd a Felső Tábla ülésén elájult. Először azt hitték, hogy gutaütést kapott, az állapot azonban később helyreállt. A gróf a naplójában is lejegyezte az esetet. „Kerületi ülés. Hogy a Véd Egylet a rendek... illetve a törvényhozás által jóváhagyassék.” Pázmándy,³⁰ Szentkirályi, Bezerédj... felbosszantanak. Elmegyek a Mágns Táblára. Városok ügye... Dühbe gurulok. Hosszan és kenetteljesen beszélek... kicsit kimegyek... visszajövök s összeesem, mint egy darab fa. Hogyan, miért ... ez az én titkom marad. Hazavisznek. Nagy csődület.”³¹ A Felső Táblán november 4-én, országos ülésen tárgyaltak a feliratról. A Pesti Hírlap szerint egyes részeket mellőzni kívántak a főrendek. Azt kihangsúlyozták, hogy a vámkérdésben Magyarország és az örökös tartományok külföldhöz való viszonya egy természetű, ezért mindenképpen együtt kell tárgyalni.³²

Széchenyinek a vámkérdésben való fenti álláspontja igen sokrétű okfejtésből eredt. Már 1830-ban, a *Hitel* című munkájában, a „Magyarországnak kereskedése nincs” című fejezetben részletesen taglalta a kereskedelmi viszonyukat Ausztriával.³³ Érdemes röviden felidéz- nem. A gróf annak a közkeletű vélekedésnek az okait vizsgálta: „hogyan kereskedésünk – vagy oly adás-vevés, mely kereskedési nevet érdemelne – általában nincs, vagy ami van, csak gyenge lábon áll”. Mindezt általában a geográfiai helyzetünkkel magyarázzák. A folyóink folyásiránya sem mindig kedvező a vízi szállításnak, tengeri kikötőhely is csak három van (Fiume, Trieszt és Buccari). Azonban a gróf szerint inkább cselekedni kell: „Fogadjuk hazánk áldásait háládatos szívvel, csorbáit pedig hozzuk helyre.”³⁴ Az ország pénztelensége is adott, de „számtalan balítélet forog ezen vélemény körül”. Az angol példa ebben a követendő, nem a spanyol. „Az angol nem kezdte gyarapodása talpkövét mindjárt pénzzel, de munkával igen – jól elrendelt, eszes, szisztematizált munkával.”³⁵ Arról az okról, hogy „más nemzetekkel a konkurenciát ki nem állhatjuk” annyit mondott, hogy az „ilyen okoskodások köpönyegek gyanánt használatnak”. Általában a tetteket elfedik, leplezik és a leghazafiatlanabb gazdagok cselekedeteit veszik példának.³⁶

A témánkat szorosan illető indokra pedig, azaz, hogy „a kivitel a vámok miatt lehetetlen”, a gróf éles cáfolatot adott. Széchenyi szerint

a vámkérdés igenis összetett, „a vámok súlyáról igen bajos szólni”. „Elhiszem, nekünk igenis jólesne, ha javainkat vám nem terhelné; de vajon hogy esne nyugati szomszédunknak, s arra urunknak ne legyen gondja, ugye? Azok nem az ő fiai? Ha egyetértés által meg is szűnhetne a köztünk lévő vám, feltehetni-e azt, hogy nem volnánk kényszerítve valamely más terhet vállalni magunkra?” Nem támogatta a vámok megszüntetését, de a mértékét csak – a többi birodalomrészek sérelme nélkül – kell csökkenteni. „Minden országlásmódban van kisebb-nagyobb teher... csak abban áll a tudomány s országlás mestersége: azt lehetőségig kisebbitni, és oly ügyességgel osztani, hogy senkit se sértsen, senkit se nyomjon el.” Vámnak ugyanis lennie kell, „minden panasz az országban lévő vám ellen azok közé tartozik, amiket minden egyéb közteher ellen is hallunk, és mely addig, míg emberek társaságban (ti.: államban) élnek, sohasem szűnhet meg”. Az osztrák örökös tartományokon való átmeneti (*transito*) kereskedést sújtó vámok kérdése már más. Itt viszont „józan javaslatokat” kell tenni a mértékére, mert az ingadozó mértéke kiszámíthatatlan a gazdálkodóknak. „Az először fel-emelt, majd leszállított vám több kárt és zavart okoz a természetők iparkodásaiba, mint a lehető legmagasabb vám, amely kiszámíthatóan és változatlanul marad meg.” „Ne mondjuk, hogy általában a vámot kell eltörölni, hanem a külső vám nagy súlyát s ingadozó létét iparkodjunk megszüntetni.”³⁷

Az 1843/44. évi országgyűlés egyik reményét, a vámkérdést végül az uralkodótól megérkezett ún. *királyi rezolúció* („a kereskedés és műipar előmozdítása tárgyában, vagyis a vámviszonyok iránti királyi válasz”) végleg szertefoszlatta. Az Országos Védegylet ügye pedig ezzel párhuzamosan felértékelődött.

A Pesti Hírlap is leköszölte a november 7-én, Pozsonyban kelt, latin nyelven írt, rövid királyi választ.³⁸ A kedves bevezető szavakon túl, költői képekben Ófelsége kifejezte jószándékát: „szívünkön van az, hogy saját Magyar Királyságának külkereskedelme mindenféle módon előmozdítottassék.” Sőt, a hazai viruló ipar is eléri a növekedést, azonban a leirat, elég általánosan megfogalmazza „a körülményeknek igen súlyos okait („gravissimis sane adjunctorum momentis”) is, amelyek az uralkodói hatalomnak sem engedelmeskednek. Természetesen Ófelsé-

ge a Magyar Királyságban a jólét valódi felvirágzásáig, a Monarchia később is előmozdítandó hasznának érdekében, és semmi másnál szilárdabban nem tudja kormányozni ezt a járművet, mint ahogyan a leg-szorosabb unió anyagi (pénzügyi) szükségszerűségének észszerűsége előmozdítja.³⁹

Ez a válasz, azon túl, hogy emlékeztetett a Széchenyi által is vallott birodalmi szintű gazdasági szempontokra, nagyon szép és emelkedett volt, de nem az, amit a rendek vártak. Az országgyűlés ideje a végére ért, a követek többet nem tehettek. Az Alsó Tábla november 9-i, 339. kerületi ülésén, miután a kegyes királyi leiratot latin nyelven felolvasták, elsőként Tolna megye egyik követe, Bezerédj István adott hangot csalódottságának. „A kormány a nemzet érdekeit teljesen elhanyagolja.” Az országgyűlés vége felé haladván a követ szomorúan összegezte az eddigi eredményeket. Jól kihangsúlyozta azt a felismerést is, hogy a bécsi kormányzattól nem várható orvoslás, a következő mondata a reformországgyűlések jogi-alkotmányos kudarcait konstataulta: „nekünk minden felírásunk pusztá hang és nyom nélkül enyészik el”. Természetesen a vámkérdés kapcsán „nem indítványozok én feleletet ezen leirat után, mert hasztalan költségnek látom többé felírást küldeni Bécsbe... mert mit onnan e tárgyban várhatunk, nem más, mint üres ígélet, melylyel már százszor is biztattak.” A kérdésben a reformer rendek ismételten saját magukra maradtak, a reform nem bizonyult ebben a kérdésben sem megvalósíthatónak. „Nekünk többé magunkat áztatunk nem szabad... magunknak kell magunkon segíteni, s műiparunk és kereskedésünk kifejtésére mindent elkövetni, mi a törvények korlátai közt és az ausztriai ház irányában fennlévő viszonyaink megsértése nélkül megtörténhetik.” Bezerédj tehát mindezt alkotmányos úton szerette volna, ha tovább folytatják. A királyi válasz fényében felértékelődik a végső lehetőség, a védegylet támogatásának ügye. „Ha a magyar kormány nem elég erős műiparunk kifejtésére a határonkon védvámokat felállítani, állítsuk azt fel mi – mint már mondatott – és fel kell állítanunk saját ajtaink küszöbeinél! Ha valaha szükségesnek találtuk a védegyletet, úgy most még szükségesebb felkarolnunk.” Jogi érvelése alapján az 1790. évi tc.-ben ki van mondva, hogy „a vámszabályzat a törvényhozást illeti”. Ezután buzdítja a követeket arra,

hogy a nemzetnek „fel kell ébrednie százados lethargiájából, hogy ne legyen rabszolgája a külföldi iparnak.” Bezerédj addig is egyedül a védegyeletben látta a kiutat. „Jelszavunk legyen tehát: Egyesüljünk a védegyeletben! És ha a királyi resolutionnak ez leszén következzése: én áldani fogom a napot, melyen az megérkezett.”⁴⁰

Szentkirályi Móricz szinte megköszönte ezt az elutasító leiratot azért, mert legalább a részengedmények nem ébresztették fel a nemzet várakozását. Egyúttal kijelölte műiparunk támogatásának területét is, ahol „minden hangos declamatio nélkül csendesesen, kerülve minden összeütközést” kell majd cselekedni. Klauzál Gábor úgy értelmezte a királyi leiratot, hogy az uralkodó és a kormány „hazánk boldogságát egy úton akarja elmozdítani az ausztriai örökös tartományokéval, holott hazánkat csak alkotmányos szempontból lehet kormányozni.” Azt pedig a Pragmatica Sanctio szögezte le, hogy Magyarország Ausztria érdekében nem kormányozható. A királyi válasz nem ígért adatokat, hanem „perchara natio”-ról beszélt. Őfelsége nem adott pontos választ az elutasításra, csupán annyit jegyzett meg a leirat, hogy bizonyos „gravissima rerum adjuncta”, azaz „igen súlyos körülmények” akadályozták meg abban, hogy kereskedelmi viszonyainkat megváltoztassa. Klauzál ezt a közös teherviselés elutasításában látta. Klauzál szerint éppen azok az „igen súlyos körülmények”, hogy az osztrák tartományok túlsúlyát megtartják, az országot gyarmati állapotba süllyesztenek. A leirat említi, hogy „vámviszonyaink ki fognak elégíttetni”, de azt nem hinné, hogy ez védővám lenne. Inkább a vám megváltása felé hajlana, az örökös tartományok javára. Felírásnak helye már nincs, inkább hozzanak határozatot a vámviszonyok igazságtalanságáról és törvénytelen-ségéről. A követ végül elismerte, hogy „a nemzet műipara különösen csak úgy szilárdulhat meg, ha a védegyelet oltalma alatt kitűnő állhatatossággal, egyedül erkölcsi erejére támaszkodva, a nemzet önmagán fog segíteni.” Ezzel kell visszatérni a megyékhez.⁴¹

November 10-én, az országgyűlésnek az uralkodói leirat értelmében már be kellett fejeznie munkáját. A megyei közgyűléseken megtárgyalták az elmaradt eredményeket, elért javaslatokat. A témánk szempontjából legérdekesebb a november 16-án tartott Tolna megyei évnegyedes közgyűlés, amelyen a két követ, Bezerédj István és Per-

czel Mór előadták országgyűlési követi jelentésüket.⁴² Ebben külön kitértek az „iparvédegyelet ügyére”, amely „munkálkodásának nemes céljául a’ magyarhoni pangó-műipar’ élesztését, erősbítését, virágoztatását tűzte ki magának.” Felidéztek, hogy az országban „Tolna megye lépven fel legelőször az országban a’ honi műiparnak egyesülési uton védelmére”. Azt a vádat is elhárították a védegyelet felől, hogy az ausztriai tartományok iránti gyűlölségből, vagy az örökös tartományokkal való szövetség megsértéséből született volna. A törvényesség szigorú korlátai mellett alakult abból a célból, hogy a polgárok „önjavukat jobban szeressék, mint egyebet.” A követek elmondták a védegyelet működését. A polgárok általában egyedül a „honi gyártmányokat” vásárolják, azzal a megszorítással, hogy ha a hasonló külföldi árunál „a magyar készítmény valamivel drágább lenne, a’ *felsomma* a’ nemesi pénztárból pótoltság.” A közgyűlésen is érezhető volt az országgyűléssel szembeni csalódottság. „országunk’ forrón táplált sok reményei, közhajtásai nagy részben, teljesülve nincsenek.”⁴³ Az iparvédegyeletet a megyei közgyűlés többsége is támogatta, csak egy két ellenérv merült fel. Attól tartottak, hogy a védegyelet létrehozásával a műiparunk ügye letért a törvényhozás útjáról, amellyel az alkotmányos elvet kockáztatni nem lenne szabad. A királyi leiratban említett, a következő országgyűlésre ígért megoldást veszélyeztetné. Ez utóbbit határozottan visszautasította Perczel Mór is, mert ebben semmi sértő vagy a szövetséget megtámadó irány nincsen. „Semmi kényszerítést magában senki ellen nem foglal”. Szabad akaratból működik és az országgyűlés működését sem fogja gátolni. Amíg a törvényhozás e tárgyban nem rendelkezik, addig „önmunkásságunk kívántatik meg, mert Isten is csak azt segíti, ki önmagán segíteni akar.” A megyei közgyűlés végül határozatba foglalta, hogy a megyegyűlési termet a védegyelet gyűléseinek céljára átengedik, sőt a megyei tisztviselők ruházataihoz szükséges kelméket ezentúl is hazai gyártóktól vásárolják meg.⁴⁴

2. Kossuth és Madách az iparvédegylet védelmében

Az 1844. évi országgyűlésen megtárgyalt vámkérdés kapcsán a védegylet létrehozásának kérdése már korábban is élénken foglalkoztatta a korabeli sajtót, a reformereket. Ennek kiindulópontja szorosan kapcsolódott Perczel Mórhoz és Kossuth Lajoshoz. Amint a követek is utaltak rá, Perczel már 1842-ben, Tolna megyében megalapított egy védegyletet, amelynek tagjai elhatározták, hogy az elkövetkezendő hat évben csak hazai árut vásárolnak. Kossuth kidolgozta a részleteket. A befolyt tagdíjak kamatainak egyharmada fedezte a helyi működést, a kétharmadát pedig a hazai ipar fejlesztésére fordítják, egy Iparcsarnok létrehozására, amely a hazai áruk beszerzésének és elosztásának központi helyszíne lenne. Miután országos szinten is, 1844. október 6-án, Pozsonyban, az Alsó Tábla üléstermében hivatalosan is megalakult az Országos Védegylet, több lett egy helyi egyesületnél, teret adott az országos küzdelmekhez, összefogást sürgetett. A nemzeti egység eszméjét segítette azzal is, hogy polgárok és arisztokraták együtt védegyleti bálokon, felvonulásokon vettek részt. Elnöknek gróf Batthyány Kázmért, alelnöknek gróf Teleki Lászlót, igazgatójának pedig Kossuth Lajost választották meg. Kossuth szervező munkáját – egészen 1846. évi lemondásáig – az egyesület kiterjesztése érdekében folytatta, körlevelezésével vidéken fiókegyletek létrehozását szorgalmazta. Hermann Róbert történész szerint a vidéki munkatársai között volt, Nógrád megyében, az országgyűlési követ Kubinyi Ferenc is.⁴⁵ A Védegyletnek külön sajtója is volt, a Hetilap.

Az egyesületet a reformer politikusok többsége támogatta, így báró Wesselényi Miklós, Trefort Ágoston, és Deák Ferenc is tagja volt. Gróf Széchenyi István azzal érvelt ellene, hogy a hazai szükségletek kizárólagosan hazai termékekkel ki nem elégíthetők. A Hitel című munkájában is felhívta a figyelmet „produktumaink szűke” voltára.⁴⁶ A konzervatívok közül gr. Dessewffy Emil emelkedett ki, aki írásban is megosztotta aggályait. Madách Imre barátját, Lónyay Menyhértet is részben az ellenzők között találjuk.⁴⁷

Kossuth a Pesti Hírlapban számos vezércikkében kiállt a hazai ipar támogatása és védelme mellett. Elsősorban a hazai műipar kifejlődésé-

nek akadályait vette sorra. Ebben volt vitapartnere, többek között, a konzervatív gróf Dessewffy Emil is, aki a konzervatív szellemiségű, kormányhoz közeli (napi)lapjában, a Budapesti Híradó 64. számában (október 20.) támadta Kossuthot és a védegyletet. A hazai leendő kereslet és kínálat közgazdasági vetületeit vették sorra. Ehhez csatlakozott Madách Imre is, élete első, nagy nyilvánosság előtt folyó hírlapi vitájában. Így érdemes ezt alaposabban nyomon követnünk.

Kossuth válaszát a főszerkesztő Dessewffy három részletben közölte le a lapban.⁴⁸ Kossuth válaszából úgy született egyben viszontválasz is, hogy Dessewffy a lábjegyzetekben ismét közzétette ellenvételeit, a válasz válaszait adva. A kettőt összeállítva rekonstruálni lehet a kifogásoló írás főbb érveit is. A gróf egyik legfőbb kifogása az, hogy például gyapjú szövetből nem lehet előállítani a hazai szükségletekhez szükséges mennyiséget, külföldi áru kell hozzá. A gróf ezután kritikaként hozta fel, többek között, azt hogy a védegylet „valamely országos jellemmel vagy ellenzéki szinnel akarna felruháztatni”. Kossuth válasza annyi volt, hogy az alapítók között senki sem ilyen szándékkal gondolkozott. Csúpan az vezérelte az alapítókat, hogy „a miből a magyar művet szerezni lehet, külföldi ne vétessék; azaz hogy a magyar műnek elsőség adassék a külföldi előtt”. Ezt a gróf azon tényekkel cáfolta meg, hogy Országosnak neveztetik el, az országgyűlés támogató határozatát kérték, valamint, hogy a védvámrendszert áthelyezték az ország határáról a házaik küszöbére.⁴⁹ A pártkérdéssé válást Kossuth a válaszában azzal hárította el, hogy végre van olyan gondolat, amelyben a „nemzet egyesülhetne”. Ugyanis a támadók, „a nemakarók” ruházták fel az egyesületi kérdést pártkérdéssé. „Mi ezen tisztán egyesületi ’s ipari dolgot sem ellenzéki színnel felruházni, sem pártüggyé tenni nem akarjuk.” A gróf kifogásai arra is vonatkoztak, hogy a tagok eleve arra kötelezik magukat, hogy „minőségre tekintet nélkül” megveszik a hazai terméket, ráadásul olyan áron, amelyet a hazai gyáros előír? Kossuth szerint az egyletnek nem célja a külföldi versenyének kiszorítása. Nem szeretnének monopóliumot létrehozni, a védvámrendszert hat évre szóló, átmeneti állapotnak tekintik, amely majd elvezet a szabad verseny „dicsőbb szakához”, de műipart teremteni védelem nélkül lehetetlen. A gróf szerint ehhez kevés a hat év, legalább 24 évre is szükség lesz, majd

megemlítette a csalás lehetőségét is, hogy a külgyáros így kénytelen lesz majd „magyar czim” alá bújni és részesedni tud majd a hazai megnövekedett kereslet miatti magasabb hazai árban. Kossuth jövőbelátó szemei előtt – mintha a neoabszolutizmusnak a belső vámhatárt lebontó, 1850. évi intézkedését előre látta volna vagy a dualizmus gazdasági vámpolitikáját – már az lebegett, hogy „kétségtelenül el fog következni azon idő, midőn a minket Ausztriától elválasztó vámvonat el-törlése a monarchia sorsát intézők méltán kedvencz gondolatja lesz” és az majd csak akkor lesz lehetséges, ha addigra Magyarországnak műipara lesz. A gyáralapításban pedig úgy csaljuk be az országba a külföldi vagyonos gyárvállalkozókat, ha például járunk előtte, hazai gyárakkal. Ebben a nagyurak tudnak élen járni. Ebben a gróf is egyetértett és példaként említette Széchenyi Istvánt, gróf Batthyány Kázmért. Sőt, azt is elismerte, hogy „ha a védegyeletet az ellenzéki politikával össze nem zavarják, országos viszonyokkal érintésbe nem hozzák” és „nem a political agitacionak leghatályosabb emeltyűjéül” használták volna, hanem „tisztán iparemelési dolognak”, akkor csak kevesen lettek volna, akik a hazában ne támogatták volna. Kossuth a grófnak azon véleményét, miszerint a védegyelet még korai lépés, azzal válaszolta meg, hogy „ha egyszer mindennel ellátandjuk magunkat, akkor nem lesz szükségünk védegyesületre.” A legfőbb feladatok egyike pedig a hazai gyárak megvédelmezése a külföldi krízisektől. A hazai kereskedők pedig a hazai termékek forgalmazásával tesznek nagy szolgálatot.⁵⁰ Kossuth végül kijelentette, hogy nem kíván többször a Budapesti Hiradóban írni, de „ott áll legjobban a felelet, honnan a kérdés jöve”, így élt ezzel a rendhagyó közlési lehetőséggel.

A gróf a válasz közzétételének első részében, a lábjegyzetei között megemlítette a Timon álnéven írt Madách Imre írását, amely a Pesti Hírlapban, a címoldalon jelent meg e témában. A Kossuthal való vitájában örömet fejezte ki, hogy vitapartnere legalább nem ferdítette el az ellenvetéseit, „mint a 405. számú P. Hírlapban felszólalt Timon, ki azon álnév alá, mellyet a gyönyörű tollu franczia író Cormenin használni szokott, búva, feljogosítva érzé magát megfújni a diadali tárogatót, mielőtt még meg volna küzdve a csata, és szegény magamról, meg statusgazdasági véleményemről olly contemptussal, és a hajdani athe-

nei Timontól kölcsönzött keserűséggel beszél, mintha ő Smith Ádám és List Fridrik öszvesített tudományával, 's a görög misanthróp szélsőyes epéjével bírna, holott az egészből főleg azon ifjoncz praepotentia tűnik csupán ki, mellyet épen azon szilárd vitatási képesség szokott nagyon kerülni, melly inkább okoskodásainak erejétől, mint egy hánykolódó vitatási modortól várja a sikert.”⁵¹ Nézzük meg ezt a „hánykolódó vitatási modorú” írást, amely a Pesti Hírlap előbb említett 405. számában jelent meg. A fiatal Madách Imre, a vámkérdés nagy országgyűlési vitáját követve, nem a külső és belső védővám lebontásán vitatkozott, nem támogatta az Ausztriával való vámunió gondolatát, hanem szenvedélyesen a hazai védegyelet létrehozása mellett, Kossuth oldalán érvelt, szembefordulva nemcsak Dessewffy, hanem Széchenyi véleményével is.

Az Iparvéd-egyesület című hírlapi cikke látszólag önálló eszmefuttatás, azonban a végén említette meg, hogy Dessewffy Emil fent említett írására való párhuzamos reflexió. Szomorú ténymegállapítással indít. „Mindenben elmaradtunk...” A cikk kéziratában kihúzva „Sokszor elmondatott.” (27 recto) A továbbiakban mintha Vörösmarty Zalán futásának kezdő sorait olvasnánk. „Százados álmat aluvánk, rohant körülöttünk az idő...” „a jólétben viruló Európa’ közepett parlagon nyultak el hazánk’ térei, ipara...”⁵² A kiindulópontja a szabadság, gazdasági tekintetben is. „Szabad, önálló ember csak az, mond egy bölcs, ki szükségei’ fedezésében másra nem szorul.” Ezt érvényesnek tartja nemcsak az anyagi, hanem a szellemi világra is. Mégis, a magyar mintha sorsnak átka fekdüdné rajta, bizalmatlan szemmel néz minden hazait.” Itt a termékek vásárlására gondolt és erőteljes túlzásba lendül át: „Termékeinek nagy tömegét, melly a’ lakosság’ nagy részét el birná látni a’ szükséges gyártmányokkal, és azok’ megszerzésére alkalmat nyujtana a’ belföldi feldolgozás’ keresetmódja által, most a’ külföldre szórjuk, hogy egy kis részét gyártmányokban vehessük vissza...” Madách elég sejtetősen itt a mezőgazdasági gabona terményexportunkra utalhatott, illetve arra, hogy a termények fejében külföldről kell gyártmányokat behoznunk. Rávilágított arra az anomáliára is, hogy a magasabb minőségű termékek miatt, azok forgalma nőtt, miközben a belkereskedelem nem. „A’ fényűzés naponta nő, a’ magyar vakon elragadva követni akar-

ja azt, de belső gazdagsága nem szaporodott.” A nemesfémhányainkból áramlik ki a pénz a külföldre. A monarchia szempontjából úgy vélte, hogy „az osztrák állomány’ legszilárdabb és még legtöbb új erők’ kifejtésére legalkalmasb alkatrésze Magyarország.” A fiatal Madách szembefordult a vámkérdésben a tárgyalást szorgalmazó rendekkel is, mert az országnak szerinte elsősorban belső piacként van jelentősége a birodalomban, azonban ez a végromlásba dönti. „Ha hazánk még néhány évig nem szünnék is jó piacza lenni a’ már újabb fejlődésre képtelen többi részeknek, e’ néhány év alatt belipar’ fejlődése nélkül egészen kizsákmányoltatnék...” Ennek okán említette meg a védegylet gondolatát. „Megpendült tehát hazánkban is az iparegylet’ eszméje. Megpendült az eszme, melly hozzánk, kik segélyt magunkon kívül sehonnan sem várhatunk, legillőbb.” Mintha Bezerédj István november 9-i beszédének ténymegállapítását ismételné. Érezhető, hogy a szerző költő is, mert ezen a ponton költői szárnyalásává, néhol meg időmértékessé is válik a stílusa, a ritmikus próza klasszikus irodalmi hagyományát felelevenítve: „Legillőbb a’ néphez, melly még jövődöt remél, ’s birva lelkesülne a’ haza’ boldogsága iránt, repte magasabb, *hogy sem a’ dőre divat ’s kicsinyes hiuság’ bérczébe ütődnék...*” A mondatba elrejtett, szép *heptameter* után hirtelen áttér a cikk az eszme akadályozóira is. „E terv ellen, melly a’ haza’ felvirágoztatását, s így minden pártok’ létezését célozza, szinte felszólal egy fractio, ’s a’ véd-egylet közönséges egyesítő helyett Eris’ almájává lesz”. Ebből a megállapításából is kiejlik, hogy támogatta a pártoktól független iparvédelem gondolatát, amelyet Kossuth válaszában láttunk. Ezt egy kisebbségnek nevezte Madách is, egy nagy klasszikus körmondatban fejtve ki azon érveit, hogy miért is csak fractio. A legfőbb érveket idézi: hogy az ország önmaga nem tudja fedezni saját szükségleteit. Erre Madách vitriolosan egy tréfát emlegetett, de cáfolni nem tudta. A következő érv is ismerős gróf Dessewffy Emiltől. „Ha a’ védegylet létesül, ugymond, sok külföldi cikket is magyar cikknek adnak el...” Madách szerint épp ezzel lehetne növelni a termékelőállítás. A gróf viszont ellenezte a külföld kizárását, holott épp Kossuth válaszából tűnt ki, hogy nem teljes kizárásról lenne szó. Madách kifogásolta azt a gróf érvelésében, hogy „lemond minden belföldi verseny’ reményéről, ő lelkesedésün-

ket szalmatüznök mondja...” Azt is idézi tőle Madách, hogy „a’ külföld tán gyártási áron alul adandja cikkeit, ’s a’ versenyben megbukunk.” Ő ezt okoskodásnak tartja, mert „ő nemzetünk’ jellemében hitét veszíté”. Madách nem ilyen borulató. Az árcsökkenés hosszú távon nem tarthat, legfeljebb kevesebb pénzt kap akkor tőlünk a külföldi. Azt is kifogásolja Dessewffy írásában, hogy ő „a külföldi árukkal kereskedők’ érdekeinek épen tartásáért szót emel”, feláldozhatónak tartja a belipar felvirágzását, a velünk egyáltalán való kereskedelem ellenértékeként. Madách megütközött azon, hogy a gróf a külkereskedelmet és a belipar érdekeit szembeállította. A fiatal szerző itt egyértelműen az ipar mellett érvelt. „a kereskedőség’ és a’ műipar’ szemközt állításából sohasem hívém a’ műipar’ „pereat”-ját kihuzhatni...” Az okok szerinte fordítottak, a műipar teremt magának majd kereskedelmet. Madách mindenesetre a védegyleti elv melletti egyesülést hangsúlyozta cikkének zárásaként. „Harangozzék tehát csak a’ Budapesti harangozó (ti.: a Hirmondó), és harangozzék véle tehetsége szerint az országban mindenik, hogy a’ nemzet ez óltárnál is egyesüljön, ha még egy kis fractio viv is ellenünk...”⁵³ A kéziratban keltezés is áll, november 1, Csesztve (28 recto). Azaz, még az országgyűlés ülése idejében született.

Fontos azt is megjegyezni, hogy ezúttal Madáchnak a vámkérdés országgyűlési vitájában nem kellett beszédével a helyi megyegyűlést a reformer irányba befolyásolnia, hiszen láttuk, hogy az 1843. május 10-i Nógrád megyei országgyűlési követutasítások egyértelműen a vámu-nió elutasítását, a védvám felállítását, valamint vámszabályozás országgyűlési tárgykörben maradását támogatták. Azonban a védegylet megalakításában nem foglalhattak állást. Véleményem szerint ezt pótolva és pártolva, Madách országosan is szeretne volna álláspontját kifejteni.

Madách ezen hírlapi cikkében, a védegylet védelmében, Kossuth mellett állt. Cikkének akadt is visszhangja. A Pesti Hírlap 409. számában (december 1.) egy Tóth Lőrinc nevű ügyvéd és táblabíró – Kossuth válaszának védelme mellett – az ő védelmére is kelt. „A’ 405-ik számú Pesti Hírlapban felszólalt Timonnak állítólag hánykolódó ’s ifjui praepotentiával teljes modora a’ m. grófot ki nem elégíté, azon

ügy' érdekében, mellynek én is buzgóbb munkása vagyok..."⁵⁴ Tóth szerint „A' Budapesti Híradó' érd. vezére először azon lapnak 64-ik számában nyilatkozott az orsz. védegyelet iránt.” Tóth lelkesedett mert „végre találkozott mégis egy eszme, melly minden politicalai pártot lobogója alágyűjteni, – 's a' közös haza' anyagi érdekeinek előmozdításában összeolvasztani képes.” „De a' 64-ik szám felriasztott boldog álmamból... aprólékos hiba-kutatásai által...” Olvasta a védegyelet igazgatójának, Kossuthnak a nyílt válaszlevelét is. Észrevette azt is, hogy „a' nyílt levél' minden tizedik sorát annyira körülcsillagozá, hogy a' textus maga alig teszi a' kísérő jegyzetek' egyharmadát...” A szerző ezt a „sűrű körülpókhálózást” túlzónak és az olvasó számára is zavarónak tartotta. Az érvelés legfőbb hibájának pedig az elszigetelt vitát tartotta és ellenezte, miszerint csak pénzügyi szempontból kellene vizsgálni. Tudni kell, hogy „A' szabad kereskedés' rendszere 's a' védvámrendszer közt az ország már választott...Most arról van szó, hogy azon a' képviselő tábla által helyeslett védrendszert, mellyet hazánk' határain, honi iparunk' javára fel nem állíthatunk, egyénileg alkalmazzuk.” Itt hivatkozott a gróf Batthyány Kázmér által az Alsó Táblához beadott kérelmére. Azt kifogásolja, hogy bár a „védegyelet ellenzéki szakemberek által hozott létre”, így „mint pártkérdés született a' napvilágra”. Miért nem történt „az ugynevezett conservatív oldalról” valami célszerű javaslat? Ezután jöttek a gyanúsítgatások, a becsületsértő rágalmozások az egyesületre vonatkozóan és az „álokoskodás' torzító prizmáján keresztül szörnyeteget kezde látni azon tiszta és becsületes arcú, békés és törvényszerű egyesületben, mellynek homlokára nincs egyéb írva, mint: hazámat jobban szeretem, mint a külföldet, a' nélkül azonban, hogy a' külföldet is gyűlölném; a honi ipar' gyöngye növényét ápolom, míg megerősödik...” Felhívta a figyelmet arra is, hogy „voltak földesurak, kik tiszteiknek' hivatal-vesztés' büntetése alatt tiltották el az ártatlan egyesületbeni részvételt.”⁵⁵

Madách mindezek után a grófnak a Kossuth válaszára adott viszontválaszára maga is írt választ „Nyilvános köszönet gr. D. E.-nek” címmel, amelyet 1844. december 10-én írt meg Csesztvén. A cikket – bár későbbi mint a megyegyűlésen mondott védegyeleti beszéd – érdemes röviden ismertetni. A cikk kezdetén helyzetfelmérés, előzmények: „az

iparvédegyelet ügyében apostolkodám”, azaz a Pesti Hírlapban írt Timon-cikkére utalt, amikor a Budapesti Híradó 83. számában olvashatta Kossuth Lajos válaszait Dessewffy kritikáira. Madách erre várt: „Megvárjuk a vezér válaszát, ki tudja, mily fordulatot ad az a dolognak, mily kedvező felvilágosítást önt fonáknak látszó állításaira.”⁵⁶ Tóth Lőrinc táblabíró Pesti Hírlapban megjelent védelmét is itt köszönte meg, hogy ilyen ismertségre tett szert. „Meg nem foghatám e sikert, míg egy idős táblabíró... nem világosíta fel.” Ennek alapján Madách inkább Dessewffy érvelési technikáját vette górcső alá. „Ha egy megbuktatandó elv olyannyira elismert, hogy józanon fellépni ellen nem lehet, helyeselnünk, magasztalnunk kell azt; csak egy kis módosítást kívánánk, hogy mi is a buzgói közé sorozhassuk magunkat.” De ez a látszólag kis módosítás valójában olyan „mint ki a kalendáriumot igen helyeselné, de csak a naptárt szeretné belőle kihagyatni.” Erre lát Madách példát a gróf érvelésében, „helyesli a honi műipar emelését – ki lenne ellene – csak a zaj, a cselekvés, az életjelek kimaradnának... csak várni, magára hagyni kellene a dolgot. – Azaz: nem kellene tenni semmit.”⁵⁷ Madách példaként hozta fel a gróf kritikái jellegű érveit, amelyek a hazai termelés elégtelenségére (a gróf 3. lábjegyzete), a műipar védelmének politika-mentességére (18, 19. lábjegyzet), a külföldi áruknak „magyar czim” alá bujására (37. lábjegyzet), és az aláírók jóhiszemére (32. lábjegyzet) vonatkoztak. Ugyanilyen érvelési technikának tartotta a folytonos 'de' kötőszó használatát, amellyel „hazafiúi bút negélykedve, oly körülményt kötünk az elvhez, melynek lehetetlenségét vagy céltalanságát megmutatva, halált mondunk az egészre.” Ahogy a gróf a visszaéléseket, csalásokat próbálta előadni. Ilyen a hazai termékek gyenge minőségének kritikája és a hazai konkurrencia lehetőségének elhallgatása (21., 22., 24., 25. lábjegyzetek). „Jó helyeselni a tárgyat, pártolását ígérni oly körülményben (sic!), midőn már azt pártolni nem kell.” Majd, ha valamikor nem lesz vámvonat, akkor támogatja a műiparunk fejlesztését, védvámokkal nem (29–32. lábjegyzetek). De az „untatás kásájával” is eredményes lehet a buktatandó tárgy lelkesítését megtörni, Madách szerint a gróf így tett Kossuth egész válaszlevelével. Nem hagyja szó nélkül a Kossuth levélben, a vitatkozási modor kapcsán emlegetett „ifjonczi praepotentia”-t, ifjú mindenhatóságot

sem. Főleg akkor, amikor a józan ész belátási képességeire hivatkozott. A gróf ugyan megcáfolt egy-egy gyengébb okot, de az erősekről hallgatott.⁵⁸ Végezetül Madách a Budapesti Hírlap szellemiségét bírálta, hiszen ez a lap jó példája annak, ha valami intézmény fenntartását ellenzik, azt nyíltan nem mondják ki, hanem „vívjunk éppen tartásáért körömszakadtáig”, azután megelégszünk annak módosításában és „a haladók örülnek kivívott győzelmükön: mi kaczaghatunk, mert épp az történt, mit kívántunk.” Ezért mond köszönetet a szerző, hogy „e szép tanokat általa tudám meg”. A gróf válaszában haragját pedig ahhoz hasonlította, „mint a tanító, ki feleségétől megveretten, nagy haragjában... iskolába ment, s tanítványait nyomorgatá”. Ebben az esetben Kossuth lenne a háziasszony, gróf Desseffy Emil a tanító, az iskolája Timon. Az egyéb pontokban pedig Tóth Lőrinc alapos cáfolatokat adott.⁵⁹

3. Madách beszéde és a védegylet „balassagyarmati osztálya”

Tudjuk, hogy 1844. november 19-én, Balassagyarmaton, a nógrádi évnegyedes megyegyűlésen is, bejelentették a helyi védegylet megalakulását, az indítványt maga Madách terjesztette be. Ez a dátum azért is figyelemre méltó, mert a Tolna megyei közgyűlést alig három nappal követte! Az 1844. évi nógrádi megyei megyegyűlési jegyzőkönyvben ugyan Madách neve nem szerepel, de a bejegyzés tartalmazza a főbb tudnivalókat.

November 19-én, a Fráter Pál alispán elnökle alatt tartott közgyűlésen döntés született. A lesújtó királyi rezolúciót követő országgyűlési előzményeket is rögzítette a jegyzőkönyv (2314. pont). A legfontosabb része az a közgyűlési támogató határozat, amely Nógrád megyében pártfogása alá helyezte a helyi védegyletet, annak megalakítását támogatta, valamint elfogadta a saját, megyebeli szükségletek vonatkozásában a hazai iparcikkek előnyben részesítését. Érdeemes itt ezt a határozatot teljes egészében idéznem. A jegyzőkönyv szerint a november 19-i határozat előtt egy nappal, november 18-án alakult meg a helyi „fiókvédegylet”.

„Tegnap napon alakult honi műipar’ védegylet ideiglenes elnöke előadván, miképpen a hazai műipar kifejlesztésére elkerülhetetlenül szükséges véd vámoknak az országhatár szélein törvény hozás útján felállítása nem sikerülvén, miután az országosan egybegyűlt Karok és Rendek határozatilag kimondták, hogy azon védvámrendszert, melyet az ország határain felállítani nem lehetett, minden egyes polgár ajtajának küszöbén felállítani lehet, és szükséges, és hogy a magyarországi műipar érdeke felett örködő védvám rendszert a védegyletekben találják, a Posonyban alakult középponti védegylet példájára, s bemutatott alapszabályai szerint, tegnap napon e megye számos fiaiból egy *fiókvédegylet* alakult. Ennek megbízásából tehát oda terjeszté indítványát, s kérelmét, miszerint a hazai műipar felvirágoztatása céljából keletkezett ezen megyei védegyletet a megye Rendei pártfogásuk alá venni, s a’ mennyiben a’ megye is fogyasztó lenne, tetteleg is hozzájárulni, s szükségeinek belföldi gyártmányokkal leendő fedezését jövőre megrendelni méltóztassanak. Minek folytában a hazai műipar előmozdítására keletkezett védegylet hasznait a megyei Rendek is belátván, eszméjét helyeselvén, hogy annak célját részökről tetteleg is előmozdítsák, jövőre minden szükségeiknek belföldi gyártmányokkal leendő fedezését elhatározták. Ezen végzést magok alkalmazása végett az alispáni s házi főadószedői hivatalnak kiadatni rendelték.”⁶⁰

A november 19-i közgyűlési határozat csupán ezen fiókvédegylet által tett indítványról és kérelemről szólt. Ezt a közgyűlésen maga Madách Imre táblabíróként⁶¹ terjesztette a megyei rendek elé. Erről szól a „Védegylet alakítása” néven ránk maradt megyegyűlési beszéde. A beszéd datálása ennyiben nem okoz nehézséget.

Madách egy állítással kezdi a beszédét: „Szabad ember csak az, ki szükségei fedezésében másra nem szorul.”⁶² E gondolatát átvette a Pesti Hírlapban megjelent Timon néven írt cikkéből! Ugyanis ebből a kiindulópontból közelíti meg a gazdasági önállóság/önellátás gondolatát. Ismét felvázolja a belipar kezdetleges állapotát, amelyre az országgyűlés vitáiban is annyiszor sor került. Azon elvi lehetőségben hitt, félretéve Széchenyi aggodalmát, amely szerint: „Nyerstermékeink tömérdekek, gyártmányokká alakítva a népesség nagy részét fedezhetnék kényelmi

cikkekkel...” Azonban a magyar átok az, „a magyart régen veri már a sors keze, hogy mindig önvérébe dül.” Miközben ostorozza a magyar fogyasztási szokást, kitér a fennálló vámrendszer igazságtalanságára is: a „magyarnak honi gyártmány nem kell, külfonnak prédálja el termeszterményeit, viselve a ki- és bevitel súlyos vámköltségeit is.” Ami ennél sokkal veszélyesebb „a véghétség... és anyagi rabság... mellőzhetetlen következménye a szellemi szolgaság is”.

Madách beszédének legfontosabb része ezután következik. Keserűen, mintegy kiábrándulva, szólítja meg az országgyűlést e kérdésben. Azt láttuk, hogy a vámkérdés hosszas tárgyalása folyamán a rendek féltették a kereskedelmi választmány reformjainak sikerét, azokat elfogadták, de a felírára adott királyi rezolúció eredményétől tették függővé a védegyleti társadalmi mozgalom támogatását. Ezzel indokolható az Alsó Tábla többségének óvatosabb magatartása. Láttuk, hogy a reformer főrendek közül, maga Széchenyi is ellenérzésének adott hangot. A fiatal Madách már az uralkodó elutasító válasza után, az országgyűlés berekesztését követően, erélyesen győzködhetette a védegyelet fontosságáról az évnegyedes nógrádi megyegyűlést. Az érvelésében viszont van egy csúsztatás, mert nem a törvényhozás tehetett erről, hanem a bécsi kormányzat. „Mi Mekka híveiként könyörögve fordulánk a törvényhozás felé, elmondva, miként ha Magyarország az egyetemes monarchia legéletrevalóbb, legtöbb kifejlődésre képes alkatrésze, épp ez legyen mégis az, mely mostohagyermekként a többieknek feláldoztatik?” „Néhány évig ugyan még képezhetjük társnemzeteink biztos vásárterét, de belőlünk sem kifogyhatatlan a kincs... Ausztria piaca is csakugyan megszűnik, s az egész állomány ledül.” Érezhető az is, hogy Madách kifakadása a november 7-én kelt királyi rezolúció ellen (is) irányult. Cicerótól a híres Catilina elleni első beszédének kezdősorait idézte fel. „Ki is törénk olykor méltó keserűn, elmondva kormányunknak a quo usque tandem abuterét.”⁶³ „De türesünk nem méltányoltatott, fenyegetésünk kigúnyoltatott, s a kérésre kesztyűt dobtak orcánkba, melyre írva van, hogy önerőnkön kívül számunkra nincs segély, hogy magunkon kell segítenünk, ha a lét s nemlét kérdése felkerül. Megpendült tehát az iparvédegyesület eszméje...”⁶⁴ Megpendült – Mintha itt ismét a Pesti Hírlap Timon-cikkét olvasnánk, szinte szóról szóra utal saját magára.

Madách külföldi példákat sorol fel, a francia, az angol és amerikai sikereket. Madách egyenesen a külföldi termékek elégetését is emlegette. „Ifjú, agg, gyermek, nő, lelkesülve hordták a külczikkeket maglyákra és keblek a honi daróc alatt dobogott, mert tudták, hogy nevetet késő, de boldog utókor áldani fogja.”⁶⁵ Ez a passzus ugyanakkor segít megvilágítani a már többször említett Timon-cikkének költőinek tűnő, sejtelmes oltár-utalását is. Ott csak ennyit írt: „lássunk füstölő oltárokat, melyre ifju, vén, gyermek, nő, lelkesedve hordták a’ külföldi árukat, ’s honi daróczban keblök fendobogott, mert tudták, a’ felszálló füst édes a’ népek istenének, mert benne egy ujra felviruló hon’ születése van.”⁶⁶

A beszédjének szónoki tengelyét az a felszólítás adja, amelyet nem lehetett már visszautasítani: „mi most, midőn a haza csak némi kis lemondást, némi kis fáradtságot, kényelmetlenséget s tán pénzbeli áldozatot kíván csak, hidegen visszalépünk?” Felidézi Dessewffy Emil írásának vádját, amelyet már a Timon-cikkben is idézett a gróftól. „Ne mondja senki, hogy ez legkevésbé tökéletes honi művekre úgy hatand, mint díj a rossz munkára...”⁶⁷ A Pesti Hírlapban ugyanez a vád érthetőbben így szólt: „A’ külföldi czikkek’ kizárása úgy hatand, mint rossz munkára jutalom.”⁶⁸ A következőkben Madách már a gróf kifogásait válaszolja meg, nevének említése nélkül, amelyre már Kossuth is reagált. Azt a visszaélési lehetőséget, hogy a külföldi termékeket magyar címkével forgalmaznák a külföldi gyárak az országunkban. Mindennek ismeretében felfejthető Madách bonyolult képességű utalása, amely az előbbi példa fordítottjától óvna a magyar termelőket, azaz, hogy ők is csak külföldi címke alatt legyenek kénytelenek áruikat eladni: „csak biztosíttassék a fogyasztás belhoni gyártmányoknak, ne legyenek csak kénytelenek a már létezők is külföldi álarc alá bújni, hogy kelendőseget szerezzenek maguknak.”⁶⁹ A Timon-cikkben még így olvassuk: „nagyobb belproductiona, ’s így ennek pártolására van szükség, mert... kifejlődése sem remélhető, ha idegen név alá kell bújnia.”⁷⁰ A visszaélésekre azt mondja, amit már korábban leírt: „Nincs oly szent tárgy, oly tiszta elv”, amelyet a gonoszság a céljától el ne vezetett volna. Nem kell követni „azon alföldi urat, ki midőn kertésze a tiszai kiöntések jegén kertet alakítani nem tudott, elkergette, mondván,

hogy így kertészre éppen szüksége nincs?”⁷¹ Azaz, amit a belipar esetleg tudna termelni, azt se biztosítsuk? Ugye az példát már említette a Timon-cikkben is: „egy tisztai úr jó eszemben, ki, midőn kertésze a’ jég hátán kertet készíteni nem tudott, elkergeté, hogy kertészre éppen szüksége nincs.”⁷² Madách végezetül úgy buzdítja a védegylet támogatására a hazafiakat és úgy fejezi be beszédét mint ahogyan az idősebb Cato a pun Karthago lerombolását emlegette minden egyes szenátusi beszédének végén. A „Védegylet legyen tehát minden igaz hazafinak »Ego Carthaginem delendam«-ja...” Mert, ha a nemzetből az erély kifogy, akkor olyan mint az az egyén, „aki önmagáról lemond, arról lemondanak az istenek is.” Amely gondolat szintén fellelhető a Timon-cikkben is.⁷³

A beszéde végén Madách előterjesztette határozati javaslatát. Megemlítette, hogy a már aláíró tagok között hölgyek is vannak. Hite szerint „e lajstrom az összes hazafiak lajstromával egy lesz... a haza így egybeforr.” Ehhez Vörösmarty Mihály: Mít csinálunk? című versének részletét idézte – kissé pontatlanul vagy másik szövegvariánsban – a 6. versszakból, amelyben a költő a hazai posztógyártásra buzdított.⁷⁴

Hát takács-e a magyar nép?
Nem szégyenli a vetéllőt?
Semmi baj! tán összefűzi,
Amit a sors egybe nem szőtt:
Csakhogy aztán,
Majd ha ember kell a gátra,
Gépi-gyáván
Ne maradjon senki hátra.

Közbevetőleg jegyzem meg, hogy Madách a vele egyidős Petőfi Sándor: *Védegyleti dal* című versét még nem ismerhette, amelyet a költő ekkoriban, 1844 decemberében írt. Néhány versszaka jól megvilágítja ezt a védegyleti szándékot.

Van-e szebb lánc a világon,
Mint mely minket összefűz?
Bűvös karikába gyűjte
Minket a szent honfitűz. [...]

Nemzetünk, e nagy folyó, mely
Mindig százfelé szakadt,
Egyesítse innepénél
A különvált ágakat. [...]

Elfogadjuk, bármi durva,
Amit a hon méhe szül;
Bármi lágy és bármi pompás,
Semmit, semmit e kívül!⁷⁵

Madách, az előterjesztésének végén, elnökül a fiatal Trajtler István táblabíró ajánlotta a megyei közgyűlés számára.⁷⁶

Az eseményeket ismételtén Madáchtól tudhatjuk meg, mert ő a Pesti Hírlap 409. lapszámában (december 1.) mint Timon, a nógrádi tudósító, megírta. Először is Dessewffy grófhöz intézett rövid megjegyzést. A válasza elkésett, mert a rendek munkájukat már befejezték. „Megmondom tehát, hogy ön az oka; miért választott levelezőül engem, épen az országgyűlés’ végeztével...” Ezután költői képekben történő értékelést kapunk, ahogyan Madách látta az 1843/44. évi diétát. „Ha visszatekinünk a’ legközelebbi másfél évre, sok eszmét, melly kis magként vettett ki, száz ellenküzdés között észrevehetlenül látunk gyarapodni, mint a’ fa, melly gyümölcsseit késő kornak termendi.” Ezután egy rövid kritika a fennálló követutasítási rendszerrel szemben. „Az utasítások’ adása önként dűledez, kész munkálatok küldetnek törvényhatóságainkhoz, ’s ezek bár szóval erősen ragaszkodnak utasító jogukhoz, mégis terjesztessék bár eleikbe a’ trieszti vasút, pártolni fogják.” De a közszellem bizakodásra adhat okot. „A’ közvélemény óriás léptekkel fejledezik, minden korszerű eszme közbirtok lön, ’s száz sugárban hordoztatik szét a’ hazán.” A’ nemzet egyesülni tanul, ’s olly erkölcsi hatalommá lesz, mellyel az ósdiak’ egyszerű negatioja többé szembe nem mehet.”⁷⁷

Azt is Madáchtól tudjuk meg, hogy a végleges országgyűlési követjelentések a következő év januárjában történnek. A megyei közgyűlés, a beszámoló keltezése szerint, Balassagyarmaton, november 18–26 között zajlott le. A helyi védegylet megalakulásáról pár sorban számolt be. „A’ napokban alakult vidéki fiók iparegyesület’ ideiglenes elnöke Desseöffy Job” (táblabíró) lett. Így tehát megtudjuk a nógrádi

megyegyűlési jegyzőkönyvben le nem írt ideiglenes elnök nevét, aki határozatban kérte a megyegyűléstől „a megye által a’ célznak helyeslését és pártolását kimondani”. Madách véleményem szerint ekkor mondhatta el védegyleti beszédét. A közgyűlés, Madách ismertetése szerint, elfogadta a pártolást, az országgyűlés októberi és novemberi állásfoglalásai alapján. „mi, az országgyűlési határozat’ nyomán nagy lelkesedés között meg is történvén, a’ megye mennyiben szinte fogyasztó lenne, szükségeit ezentul belgyármányokkal fedezni határozá.”⁷⁸

A védegyelet nógrádi fiókegyletének sorsáról újabb forrásként érdemes bevonni az Országos Védegyelet saját lapját, a Hetilap-ot, amelyet maga Kossuth szerkesztett. Ennek első lapszáma 1845. április 1-jén jelent meg.⁷⁹ A Hetilap közlése szerint 1846. március 24-ig, az országban 144 vidéki osztály alakult meg. Az alapítási sorrendben – a kaposvári után – a második volt a balassagyarmati!⁸⁰ A 45. lapszámból (1846. június 5.) az iparstatisztikai adatok között, pedig a megalakulását és pontos szervezeti összetételét megismerhetjük (Védegyesületi krónika). Eszerint „a balassa-gyarmati osztály” 1844. november 18-án alakult meg. Elnökké azonban a volt országgyűlési követet, Huszár Károlyt, jegyzővé pedig Madách Imrét („a lelkes Timont”) választották. A pénztárnok Majthényi Pál lett. A tagjai névsorát is leközzölték, így össze lehet vetni a Madách beszédéhez csatolt (hiányos) névsorral, valamint az 1844. évi nógrádi megyegyűlési jegyzőkönyvvel: Ebeczky József, Horváth Elek, Jankovich László, Sréter Horác, Trajtler István és Veres Pál. A fiókegyelet a balassagyarmati posztókészítő mesterek helyi támogatásának ügyével foglalkozott.⁸¹

Madách kéziratának forrásértékét erősíti, hogy a beszédének végén, a kéziraton lévő és áthúzott névsor, egy szíglával jelölt név – talán a beszédben említett hölgy – kivételével, az előbb idézettek nevével megegyezik: „Ifj. Veres Pál, Jankovich, Horváth, Traitler, Deseffy Gab, B..., Ebeczky, Sréter Hor”⁸²

A megyegyűlési jegyzőkönyvből pedig az is kiderül, hogy a fenti személyek többsége – és Madách Imre is – táblabíró volt. Horváth Elek és Jankovich László voltak főszolgabírók. Veres Pál pedig aljegyző.⁸³ Továbbá, ha ehhez hozzávesszük Madách megyegyűlési beszámolóját

és a jegyzőkönyvet, akkor még a listán szereplő „Deseffy Gab” – Halász Gábor által közölt – téves olvasatát is egyértelműen korrigálhatjuk, Deseffy Jób-ra. Kutatási novumként, Madáchot pedig egy további új tisztségében ismerhetjük meg, a balassagyarmati iparvédegyesület ifjú jegyzőjeként.

Jegyzetek

1. *19. századi magyar történelem 1790–1918*, szerk.: GERGELY András, Korona Kiadó, Budapest, 1998. 27.
2. KOSÁRY Domokos, *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867. Magyarok Európában III.* Háttér Kiadó, Budapest, 1990. 75–76.
3. *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési Alsó Tábla kerületi üléseinek naplója*, szerkesztette és kiadta: KOVÁCS Ferencz ügyvéd, Csongrád megye volt alispánja és Hódmezővásárhely város volt országgyűlési képviselője, I–VI. kötet, Franklin Társulat, Budapest, 1894. A továbbiakban a kötetek száma szerint: Kovács 1894/V. 105.
4. KOVÁCS 1894/V. 106.
5. Az Árpád-kori eredetű harmincadvám elnevezésével ellentétben ekkor az áru értékének 5%-át tette ki külkereskedelmi vámként, Ausztria és Magyarország között. Az erdélyi huszad is hasonló nagyságot jelentett.
6. Uo. 106.
7. Uo. 106.
8. KOVÁCS 1894/V. 109.
9. (DIÓSZEGI) SZABÓ Pál, *Széchenyi a Képviselőházban? – Megjegyzések a Széchenyi hatásjelenséghez a 19. század második felének politikai argumentációjában.* (Előadás a Széchenyi Akadémián, Nagycenk, 2016. április 4. kézirat). 5. old.
10. KOVÁCS 1894/V. 111.
11. KOVÁCS 1894/V. 112.
12. KOVÁCS 1894/V. 116–117.
13. KOVÁCS 1894/V. 118.
14. KOVÁCS 1894/V. 119–123.
15. KOVÁCS 1894/V. 124.
16. KOVÁCS 1894/V. 126–127.
17. KOVÁCS 1894/V. 128–129.
18. KOVÁCS 1894/V. 129–133.
19. KOVÁCS 1894/V. 134–138.
20. KOVÁCS 1894/V. 139–142.

21. KOVÁCS 1894/V. 144.
22. KOVÁCS 1894/V. 145.
23. KOVÁCS 1894/V. 146–148.
24. KOVÁCS 1894/V. 150, 151, 153.
25. KOVÁCS 1894/V. 270.
26. Pesti Hírlap 1843. 249. szám (május 21.) 338.
27. KOVÁCS 1894/VI. 92.
28. KOVÁCS 1894/VI. 126.
29. KOVÁCS 1894/VI. 139–141.
30. ifj. Pázmándy Dénes főjegyző, Komárom megye másik követe. KOVÁCS 1894/I. 43. (Bevezetés), 90.
31. KOVÁCS 1894/VI. 141; SZÉCHENYI István, *Napló*, második kiadás, szerk.: OLTVÁNYI Ambrus, Gondolat Kiadó, 1982. 1049.
32. Pesti Hírlap 1844. 404. szám (november 14.) 780–781.
33. Gróf SZÉCHENYI István, *Hitel* (mai magyar nyelven), Logod. Bt., Széchenyi Alapítvány, Budapest 2016. 142–199.
34. *Hitel* 2016. 145, 149.
35. *Hitel* 2016. 150–151.
36. *Hitel* 2016. 156.
37. *Hitel* 2016. 161, 181.
38. Pesti Hírlap 1844. 404. szám (november 14.) 783.
39. „cordi sit, ut commercium perchari etiam Sui Regni Hungariae omnimode promoveatur... gravissimis sane adjunctorum momentis, quibus imperare non Suae est potestatis...ad realem publicae in Regno Hungariae prosperitatis efflorescentiam, commodaque Monarchiae promovenda, non aliud certius ducere possit vehiculum, quam quod ex ratione arctissimae materialium necessitudinum unionis procedat.” Uo. 783.
40. KOVÁCS 1894/VI. 402–403.
41. KOVÁCS 1894/VI. 403–405.
42. Pesti Hírlap 1844. 417. szám (december 29.) 884.
43. Uo. 884.
44. Uo. 885.
45. HERMANN Róbert, *Kossuth Lajos élete és kora*, Pannonica Kiadó, Budapest, 2002. 35–36.

46. Hitel 2016. 172–174.
47. *Kossuth gazdasági írásai*, szerk.: BEKKER Zsuzsa, munkatársak FRENKEL Gergely és SZARKA Judit, Aula Kiadó, Budapest, 2002. 71. A továbbiakban: Bekker 2002.
48. Budapesti Híradó 1844. 83. szám (november 22.), 84. szám (november 24.), 85. szám (november 26.).
49. BEKKER 2002. 89–90.
50. BEKKER 2002. 92–100.
51. BEKKER 2002. 86. 1. lábjegyzet.
52. Pesti Hírlap 1844. 405. szám (november 17.) 787.
53. Pesti Hírlap 1844. 405. szám (november 17.) 787.
54. Pesti Hírlap 1844. 409. szám (december 1.) 819.
55. Pesti Hírlap 1844. 409. szám (december 1.) 819.
56. HALÁSZ Gábor, *Madách Imre összes művei II.*, sajtó alá rendezte HALÁSZ Gábor, Budapest, 1942. 632. A továbbiakban: Halász 1942.
57. HALÁSZ 1942. 632.
58. HALÁSZ 1942. 633.
59. HALÁSZ 1942. 634.
60. Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára (Salgótarján) N. L. 127. sz. 453–454. old.
61. 1844. nov. 11-i megyei közgyűlési jegyzőkönyvi adat. Madách megyebeli táblabírói kinevezésére, gróf Keglevich Gábor Nógrád megyei főispán által, az 1843. nov. 20-i közgyűlésen került sor. (Lásd: az 1843. évi megyei jegyzőköny 540. old.)
62. HALÁSZ 1942. 659.
63. „Quo usque tandem abutere, Catilina, patientia nostra?” Ugyan meddig élsz mégis vissza a türelmünkkel, Catilina?
64. HALÁSZ 1942. 660.
65. HALÁSZ 1942. 661.
66. Pesti Hírlap 1844. 405. szám (november 17). 787.
67. HALÁSZ 1942. 661.
68. Pesti Hírlap 1844. 405. szám (november 17). 787.
69. HALÁSZ 1942. 661.
70. Pesti Hírlap 1844. 405. szám (november 17). 787.

71. HALÁSZ 1942. 661.
72. Pesti Hírlap 1844. 405. szám (november 17). 787.
73. HALÁSZ 1942. 661.
74. HALÁSZ 1942. 662.
75. *Petőfi Sándor összes versei*, szerk.: KERÉNYI Ferenc, Osiris Kiadó, Budapest, 2007. 306–307.
76. HALÁSZ 1942. 662.
77. Pesti Hírlap 1844. 409. szám (december 1.) 820.
78. Pesti Hírlap 1844. 409. szám (december 1.) 820.
79. BEKKER 2002. 102.
80. Hetilap 1846. 24. szám (március 24.) 426–427. A szegedi a 49., a hódmezővásárhelyi, az orosházi például az 59. és a 64. helyen szerepelt. Az 1845 májusában megalakult szegedi „osztálynak” a védegyeleti zászlója is megmaradt. Említette: Reizner János: Szeged története. Második kötet. Szeged 1899. 44. (2. lábjegyzete.)
81. Hetilap 1846. 45. szám (június 5.). 763–764.
82. HALÁSZ 1942. 662.
83. Az 1843/44. évi nógrádi megyegyűlési jegyzőkönyvekben Horváth Elek főszolgabíró; Jankovich László főszolgabíró (1844. júl. 6-i jegyzőkönyvi adatok); Dessewffy Job táblabíró (1843. ápr. 20-i jegyzőkönyvi adat); Ebeczky József táblabíró (1844. júl. 6-i adat); Madách Imre táblabíró (1844. nov. 11-i adat is); báró Majthényi Pál táblabíró (1844. nov. 11-i adat); Sréter Horác táblabíró (1843. máj. 26-i, 1844. ápr. 22-i, júl. 6-i adatok); Trajtler István táblabíró (1844. febr. 21-i adat); Veres Pál aljegyző (1844. júl. 6-i adat).

Felhasznált irodalom

Források

- Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési Alsó Tábla kerületi üléseinek naplója, szerkesztette és kiadta: KOVÁCS Ferencz ügyvéd, Csongrád megye volt alispánja és Hódmezővásárhely város volt országgyűlési képviselője, I–VI. kötet, Franklin Társulat, Budapest, 1894.
- HALÁSZ Gábor, *Madách Imre összes művei II.*, sajtó alá rendezte HALÁSZ Gábor, Budapest, 1942.
- KOSSUTH gazdasági írásai, szerk.: BEKKER Zsuzsa, munkatársak FRENKEL Gergely és SZARKA Judit, Aula Kiadó, Budapest, 2002.
- Nógrád megye 1844. évi közgyűlési jegyzőkönyve, Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára (Salgótarján) N. L. 127. sz.
- PETŐFI Sándor összes versei, szerk.: KERÉNYI Ferenc, Osiris Kiadó, Budapest, 2007.
- Gróf SZÉCHENYI István, *Hitel* (mai magyar nyelven) Logod. Bt., Széchenyi Alapítvány Budapest 2016.
- SZÉCHENYI István, *Napló*, második kiadás, szerk.: OLTVÁNYI Ambrus, Gondolat Kiadó, 1982.

Folyóirat

- Hetilap 1846. 24. szám (március 24.)
- Hetilap 1846. 45. szám (június 5.).
- Pesti Hírlap 1843. 249. szám (május 21.)
- Pesti Hírlap 1844. 404. szám (november 14.)
- Pesti Hírlap 1844. 405. szám (november 17.)
- Budapesti Híradó 1844. 83. szám (november 22.)
- Budapesti Híradó 1844. 84. szám (november 24.)
- Budapesti Híradó 1844. 85. szám (november 26.)
- Pesti Hírlap 1844. 409. szám (december 1.)
- Pesti Hírlap 1844. 417. szám (december 29.)

Szakirodalom

- (DIÓSZEGI) SZABÓ Pál, *Széchenyi a Képviselőházban? – Megjegyzések a Széchenyi hatásjelenséghez a 19. század második felének politikai argumentációjában.* (Előadás a Széchenyi Akadémián, Nagycenk, 2016. április 4. kézirat).
19. századi magyar történelem 1790–1918, szerk.: GERGELY András, Korona Kiadó, Budapest, 1998.
- HERMANN Róbert, *Kossuth Lajos élete és kora*, Pannonica Kiadó, Budapest, 2002.
- KOSÁRY Domokos, *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867. Magyarok Európában III.* Háttér Kiadó, Budapest, 1990.

II. A *Tragédia* a társművészetekben

Földesdy Gabriella

Németh Antal 1937-es *Tragédia*-rendezése a Nemzeti Színházban

A Nemzeti Színház 1937 augusztusában volt száz éves. Nem maga az épület ennyi idős, hanem az intézmény. A száz évvel korábbi épület a mai Rákóczi út és Múzeum krt. által bezárt telken épült fel közadakozásból, a területet Grassalkovich báró bocsátotta a főváros rendelkezésére. Az épület 1908-ig szolgált színházként a nemzet javára, ekkor az épületet veszélyessé nyilvánították, és bezárták, a Nemzeti Színház társulata átköltözött az addig Népszínházként működő, Kerepesi úti (ma: Rákóczi út) tágas színházba. Népszínházként nem tudott tovább működni, mert csődbe ment. A Népszínház épülete vált attól fogva Nemzetivé, s bár terveztek egy új színházépületet, de pénz híján ez nem épült meg, a régit (amit bezártak 1908-ban) 1913-ban lebontották.

1937-ben tehát a százéves intézményt ünnepelték (bár az 1837-ben felavatott színházépület Pesti Magyar Színház néven nyílt, és csak 1840-től lett hivatalosan *Nemzeti Színház*). Németh Antal, a centenáriumi ünnepelő színház igazgatója már két éve vezeti sikeresen a Nemzetit, ekkor 34 éves. Fiatal kora ellenére hatalmas rendezői múltja, elméleti munkássága van, kinevezése óta a tönk szélén álló intézményt felvirágoztatta, megújította, új bérletrendszert hozott létre, színészgárdáját felfrissítette, műszakilag is fejlesztette, munkatársait neves képzőművészek közül válogatta. Németh a 20. század eleji nyugat-európai ún. rendezői színház híve, aki a megírt színdarabokat alapanyagnak, kiindulópontnak tekinti, hatalmas képzelőerejével, intuíciójával egy látványtervet készít rendezőként minden általa rendezett darabhoz. Merész elképzelései a korban szokatlanak hatottak, de az esetek többségében lenyűgözték a közönséget, és a szakemberek egy részét. Sok az ellensége, vetélytársa, irigye, akik megbuktatására készülnek kitarthatóan, ám mégsem ez vet véget kilenc évig tartó igazgatóságának, hanem az 1944-es német megszállás alatti Sztójay-kormány.

Hatalmas tervet dolgoz ki a százéves évforduló megünneplésére. Ünnepi előadással nyitja meg a jubileumi évadot, amelyben feleleveníti az 1837-es nyitó előadást, majd, retrospektív módon, sorra mutatja be az elmúlt száz év leghíresebb, illetve legjellegzetesebb magyar színdarabjait. Ennek az ünnepi műsorfolyamnak egyik állomása Madách *Az ember tragédiájának* újragondolása. Az új koncepciójú *Tragédia* bemutatójának időpontja: 1937. október 21-e.

Némethnek sorrendben ez a harmadik, egyben az első pesti *Tragédia*-rendezése (A Budai Színkör-beli előadás volt az első, egy hamburgi a második, ez a jubileumi a harmadik), amelyet még öt megvalósult *Tragédia*-rendezés követ majd, és négy koncepció marad asztalfiókban. Mindegyik közt mégis ez a legjobb, leghíresebb és a legkülönlegesebb is. A rendezői elképzelés Madách művét szinte minden ízében új, eddig nem látott és nem tapasztalt módon vitte színre. 1932–35 között behatóan foglalkozott Madách fő művével (1933-ban megjelentette *Az ember tragédiája a színpadon* c. kötetét, amelyben az elmúlt 50 év előadásait ismerteti), és már igazgatóvá való kinevezésekor elkezdte kidolgozni a centenáriumi *Tragédia* koncepcióját. Mikor 1937-ben meghívást kap Hamburgba, egy német nyelvű *Tragédia*-előadásra, akkor ezt a lehetőséget a leendő budapesti előadás gyakorlati főpróbájaként kezeli, kipróbálva az elképzelés hatásosságát. Másfelől a centenáriumi rendezésében a Paulay hagyományt is folytatja, ennek legfőbb jele, hogy az első és az utolsó színben az Úr szövegének nagyobbik részét a három arkangyal (Mihály, Gábor, Ráfael) mondja el, a két Prága összevonása is Paulaytól ered, és az önálló kísérezene gondolata (az ősbemutatón Erkel Gyula, itt Farkas Ferenc) szintén.

Mindkét díszlettervezőjét (*Horváth Jánost* és *Varga Mátyást*) bevonta a színpadi tervekbe, ennek lényege a miliőábrázolás teátrális stilizálásának elve volt. Ezen túlmenően az egyes képek színeit összehangolták a jelenet hangulatával. Egy alkalmi vetítógépet alkalmaztak, valamint egy fátyol-függönyt, amelyre kavargó álomködöt vetítettek, és a fátyolfüggönyön kavargó álomködökből bontakoztak ki a képek, s tűntek el ismét.

Új kísérezénét íratott Farkas Ferencel (összesen 57 kisebb zenei egység, a rendezőpéldányban No.1–57-ig bejelölve az odaillo rész). A

zene java része még 1934-ben egy tervezett olaszországi előadás számára készült, majd a hamburgi bemutatóra újabb részekkel bővült. A zene együtt nőtt, fejlődött a rendezői elképzelésekkel, nem független a rendezőtől, és nem is öncélú. A zene célja – ahogy a rendezése is –, hogy a mondott szó és a kép kifejező erejét a néző irányába növelje, segítse, a mű lényegének tolmácsolását előmozdítsa. Ezért mond le formailag az önállóságra való törekvéstről, csak a színdarabbal együtt létezik. A zenekart maga a szerző vezényelte.

Nagy szerepet szánt a fény színpadi alkalmazásának, az Úr hangja minden alkalommal erős fényforrás megjelenésével volt kísérvé. Másfelől az Úr nem prózában beszél, hanem ún. énekbeszédben recitál. Az előadás így különbözteti meg a természetfölötti lény beszédét a többi emberétől. Az Úr hangjának felülről kell hangoznia, az énekes a színpad felsőbb régiójában helyezkedik el, az énekkar pedig szintén felül foglal helyet, a karzaton énekel.

A színház forgószínpadát maximálisan bevonta a játékba, hol szűkülő, hol táguló teret hozva létre, összhangban az adott szín helyszínével. A forgószínpad állandó eleme egy torony volt, amelynek helye a forgó állásától függően helyezkedett el elöl, hátul, oldalt, vagy épp középen. A forgás remek lehetőséget adott a díszletcserélésnek akár egyetlen színen belül is. A forgószínpad legtökéletesebben a londoni szín vásári forgatagában funkcionált, hisz nem a szereplők járták végig a sátrakat, hanem a vásár vonult el a nézők előtt, és ez adta az ötletet a vásárt követő haláltáncjelenetnek is.

Németh a mű szerkezetében is változásokat alkalmazott. A 15 színt három részre osztotta, így két szünettel játszották a *Tragédiát*. Az I. rész két „felvonásra” oszlott, az elsőben a három bibliai szín szerepelt, a másodikban az Egyiptom, Athén, Róma színek. Ekkor jött az első szünet. A II. részben mindössze egy felvonás – a harmadik – szerepelt, mindössze három színnel: Bizánc, Prága, Páris. A rendező összevonta a két prágai színt, így Páris után nem volt visszatérés Prágába, hanem jött a második szünet. A III. rész ismét két felvonásra oszlott: az un. negyedik felvonásban a londoni szín szerepelt egyedül, de két képre bontva. A 10. szín lett London, és a 11. kivált Londonból, és új színt alkotott „Temető” címmel. (Itt bővült ki a sírba hullás jelenete a Halálnak

mint szereplőnek a megjelenésével, akit Milloss Aurél koreografált és táncolt el a színpadon). Az ötödik felvonás volt az utolsó, itt szerepeltek a hátralévő színek: Phalanszter, Az úr, Jégvidék, A Paradicsomon kívül.

A szerkezeten nem sokat módosított Németh, hisz összevonta a két Prágát (ezt korábban és később többen is alkalmazták), de sem előtte, sem utána nem volt rendező, aki a londoni színből csinált volna két jelenetet, még kevésbé olyan, aki a Halált szerepeltette volna táncosként, néma szerepben. Az egész előadásnak ez a Temető jelenet adta a csúcspontját, lélegzetelállító látványával és erős gondolatiságával. Milloss Aurél tánckoreográfiája szerepelt még az athéni és római színt összekötő mimikus intermezzóban, valamint a római szín gladiátorharcát is ő tervezte, utóbbit római fennmaradt hagyományok alapján, de stilizált formában.

A *Tragédia* díszletkonceptiói. Horváth János és Varga Mátyás díszletei

A Menny. A nézőtéri vetítógép vízszintesen vonuló bolygók, üstökösök, csillagrajok képét vetíti egy fátyolfüggönyre. Amikor ez fellibben, felragyog a menny. Fény és zene egymást erősíti, bolygók keringenek a körhorizonton. Középen mozdulatlanul áll a három főangyal. Vegyeskar énekel, az Úr beszédét fénymag vetítése jelzi. Lucifer a mélyben áll, zöldes-lila fény kíséri szavait. Az Urat ünnepélyes akkordok kísérik, míg Lucifert torz, disszonáns szólamok. Az Angyalok kara és hárfaszóló zárja be az első színt, a vetítés megszűnik.

A Paradicsom. Az abszolút föld, buja termékenység, élettől feszülő vegetáció. Benne két almafa uralkodik a színen, ágaival, lombjaival befonja, betölti a színpadot. Az első emberpár kergetőzik a színen. Az Úr szavait fénycsóva kíséri, Lucifer megjelenését szélvihar és elsötétedés előzi meg. A bűnbeesés után fehér fénysugárral jelenik meg a Cherub. Az angyalok kara siratja az elűzött emberpárt, Ádám és Éva roskadozva menekül a sötétbe borult Paradicsomból. A Cherub kinyújtott karral áll, az égi kar elcsöndesül.

A Paradicsomon kívül. Kietlen sziklás táj, sivár, didergő üresség, nyirkos szürkesség, Ádám baltájának csattogását hallani. Szikla, benne barlang, amely lakásul szolgál. A kiűzött emberpár keserű, nyers szavai bizalmatlanságot árasztanak, riadtak mozdulataik. A Föld Szellemé kimarad a színből. Lucifer bölcsődal-szerű zene kíséretében bocsátja Ádámra és Évára az álmot. Ádám felkel, Lucifer után megy, közben testi mása (dublőr alakjában) a színen marad. Éva is marad fekvé, ő nem követi Lucifert. Fátyolfüggöny ereszkedik a színpadkép elé, a vetítógép a gomolygó kavargást vetíti, végül a hang- és fénykulissza elenyészik. Itt ér véget az első felvonás.

Egyiptom. Hatalmas trón, balról, jobbról lépcső. Az alakok egymás után világosodnak meg: Lucifer, Ádám, táncosnők, végül a két ör. A gúlát építő rabszolgák morajába beletorkollik Éva velőtrázó sikolya. Megszólal a szerelem-motívum, majd elhal, amikor a halott rabszolgát kiviszik, újra előjön. A fátyolfüggönyön egy múmia alakja jelenik meg. Az álom köde kezd kavarni a szín végén, Éva kinyújtott karral eseng Ádám után, aki új útjára indul.

Athén. A női kórus Aphrodité-himnuszt énekel, fiatal lányok áldozati tárgyakkal lépnek be a templomba. A tömeg szövegét négy figura között osztotta szét a rendezés. A jó módú polgárok külön csoportot alkotnak. Ádám és harcosai, Kimon és Éva kék és ezüst színekben, illetve fehérben játszanak, míg a tömeg barna. Miltiades érkezését fenyegető ritmusú, kemény induló kíséri, majd meglepő csend. A tömeg felülkerekedése fokozatos crescendóval alakul ki. Ádámot meleg fény-sugár, Lucifert zöldes-lila szín, Évát fehér fényözön veszi körül, a tömeg sötét és néma, amikor Ádám a tőkére hajtja fejét, Lucifer a bárdot emeli fel, míg a tömeg háromszor éljenti kiált.

Róma. Folyik a bacchanália, virágfűzés heverők, ölelkező párok. Zenészek játszanak, rabszolgák ételt-italt hordanak. A gladiátorok életrehalálra küzdenek a háttérben. Vörösbe játszó buja világítás, Cluvia énekét hárfa és zenekar kíséri. Hippia antik sanzont ad elő parlando (kíséret nélkül), táncolva közben. Temetési menet vészjósólajkiáltással, gáysz-

énekekkel, koporsóban a pestis áldozata, akit Hippia megcsókol. Péter apostol fehér fény-sugárban jelenik meg, beszéde után Hippia haldoklását Péter kegyeletes szavai könnyítik meg. A jelenet végén a fátyolfüggönyre glóriás fénykereszt rajzolódik ki. E keresztvízió jelenti a megtérés folyamatát, amelyet az egész kép sugall. Az anyagtalanul lebegő kereszt erősíti a transzcendentális tartalmat. A második rész vége.

Bizánc. Komor zárdaépület, Ádám fehér köpenyt, Lucifer feketét hord, utóbbi alatt piros öltözet. A színek és a zene ellentétes volta jellemzi a bizánci jelenetsorokat. Az eretnekek zsoltárt énekelnek, a szerzetesek a *Perelj uram* kezdetű éneket, a két zene vitatkozik egymással. Izóra megjelenésekor a paradicsomi szerelem motívum hallatszik harangjáték formájában. A szín végén diszsonáns zene hangzik fel, amelyre kísértetek és boszorkányok táncolnak, csontváz állja útját Ádámnak. Majd mikor eltűnnek a kísértetek, a boszorkánytánc motívumára eretnekek éneklnek a Misererét (férfikar). A fény kialvása után az álomkavargás következik a fátyolfüggönyön.

Prága. Egy toronyszerű építmény emeletén működik Kepler, míg a kertben lent Borbála flörtöl az udvaroncokkal. Kepler magányosságának és Borbála könnyelműségének ellentétét fejezi ki a két helyszín közti távolság, a kepleri keserv és Borbála flörtölése egymást váltják. Az összevont prágai színben a második Prága alig van jelen. Rudolf császár alakja nem a szokásos korpulens hadúr, hanem egy aszténiás koramodern figura. A váltakozó fények kiallszanak, amikor fölhangzik az álom-motívum, és megszólal a Marseillaise, majd dobszóba megy át, tömegzaj, ordítás követi.

Párizs. A tömeg minden megnyilvánulása mindvégig robbanás-szerűen szélsőséges. Danton bukása után Robespierre és Saint-Just ugyanazon az erkélyen jelennek meg, amelyen előbb Danton állt. A csöcselék, amely eddig istenítette, most gyűlölettel fordul ellene. Az utolsó képben a Lucifer motívum szól a zenekarban. A világítás visszahúzódik, csak Ádámot és Lucifert világítja meg a fejkép. Lucifer a bárdot tartó kötelet csomónként húzni kezdi, a guillotine bárdján ezüstszerű

fény villan. Lehullásakor a függöny összezuhan, nincs tömegzaj, a csend adja a jelenet feszültségét.

London. A színpad forgása közben világosodik ki a tér. A 360 fokos fordulat egységes képet ad. Mintha az utcán járnánk, úgy tűnnek elénk a vásár képei. A körképet sötét úr veszi körül. Ádám és Lucifer a forgással ellenkező irányban haladnak. Nem Madách jelenében járunk, hanem 1912-ben, ez a szabad verseny korszakának tetőpontja. A zenekar valcert játszik, a Kéjhölgy dizőz lett, slágert énekel. Lovel gyilkosát nem hozza színre a rendezés, kivégzéséről újságból értesülnek. Rendetlen szaladgálás, dulakodás, kiáltozás, rendőrsíp keveredik a sötétségben, majd a beálló néma csöndben a színpadot lilásan derengő túlvilági fény futja be. Lélekharang szól, felzeng a férfikar éneke.

Temető. Bódék, sátrak helyett sírok, keresztek kontúrjait sejtető fények láthatók. A színpad forog, bal oldalán megjelenik a Halál fekete frakkban, cilinderrel, fehér kesztyűben, zöld fény kíséri. A Halál szembefordul a tömeggel, amerre elhalad, összeesnek az emberek. A hét kiválasztott szereplő végzi megszokott tevékenységét (Bábjátékos, Cigányasszony, Nyegle, Tanuló, Kocsmáros, Kéjhölgy, Virágáruslány), elmondják utolsó szentenciájukat, és a Halál utána csap le rájuk. Közben ugyancsak a Halál áldozatává válik a Zenész, akinek kezéből kikapja a hegedűt, a Katona, akit tánc közben ér a vég, a Lázongó Munkás, akit asztalra csapáskor dönt le, az ékszerárus kezéből kipereg a gyöngy, a sétálók összeesnek. Utolsóként a Virágáruslány kosarából emeli ki az ibolyát, s csengő pénzdarabot ejt a kosárba. A lány boldog mosollyal hal meg. A zene crescendója a Halál győzelmét zengi. Győzelmi tánca után fehérség villan fel, ami egyre erősödik, a fényárban Éva alakja tűnik föl fátyolba burkolózva: „...szavai végén éles, fehér fény tépi le az utolsó fehér leplet, diadalmas meztelenségében ott áll a Halált legyőző örök Asszony”¹ Ekkor Ádám és Lucifer is láthatóvá válik a bástyán. Éva monológja alatt a zene mennyei hangokkal tisztul. Éva vakító sugárzásban áll, a Halál legyőzötten hever a földön.

Phalanszter. Az elgépiesedett élet keresztmetszete forgószínpad segítségével. Laboratórium, múzeum, üvegszekrények, ritkaságterem, fali-szekrényekben régi fegyverek, rapport-terem, amelyben televíziós készülék áll, alatta kapcsoló szerkezet [Kimarad a lombik, és a rá vonatkozó részek]. A tudós nem aggastyán, hanem kor nélküli gépmember. Kifüggőzött, érzelem és egyéniség nélküli lény. Racionalizált élete nélkülöz minden felesleget. Éva beléptekor a paradicsomi szerelem-motívum zenéje szólal meg. Lucifer Ádám vállára teszi kezét, megakadályozva, hogy Évával menjen, vagy harcoljon érte, jobbra távoznak. Sötétség lesz, a zene a fölrepülésnek ad hangot, lefelé zuhannak az égitestek a fátyolon.

Az Űr. A fátyolfüggöny a szín végéig lenn marad, hogy végig láthassuk az égitestek vonulását. A színpad fekete űrt ábrázol, ennek közepén Ádám és Lucifer feje látható egy fénycsikkel jelölve. A csillagok felülről lefele repülnek, a Föld Szellemének szava mélyről hangzik felfelé. Ádám Luciferhez hanyatlik, az égitestek zuhanása megszűnik, vízszintesen mozognak, majd fölfelé repülnek. A két fénycsik kialszik, a függöny előtt álmokavargássá válnak a bolygómozgások.

Jégvidék. A kihűlt napkorong erőtlen vörös fénnel izzik. Az eszkimó alázatos félállat, felesége makogó nőtény. Fagyosan, dideregve hangzik fel a paradicsomi szerelem-motívum. Ádám megborzadva taszítja el magától Évát. Ádám homlokára szorítja öklét, és nagy erőfeszítéssel követeli Lucifertől a felébredést. A három szereplő ugyanott áll, fekszik, ahol a harmadik színben Lucifer elaltatta Ádámot, s amely helyzet az ezt követő utolsó jelenetben ismét visszatér. A színpad sötétségbe vész, a zene a fölébredés pillanatát jeleníti meg.

A Paradicsomon kívül. Kietlen táj, Ádám a halálba indul, mikor megtudja, hogy gyermeke lesz. Térdre esik, imára hajtja fejét. A színpad sötétbe borul, majd a zenekari tremolóra világos lesz, a menny, Isten végtelen birodalma ragyog fel. A három főangyal fényben ragyog. Megszólal az Úr énekbeszéde, és az angyalok kara. Ádám és Éva középen térdelnek, arcuk hálával ragyog a magasság felé. Lucifer legyőzve el-

hagyja a színt. Az Úr zárószavai alatt orgona és vonósakkordok zengedeznek. Az emberpár felett ragyog a szivárvány. A zene utolsó himnikus motívumára hull össze ünnepélyes lassúsággal a függöny.

Színészek, színészválasztások

Németh Antal a szereposztáskor ötven színészt (énekest, akadémistát) foglalkoztatott, ehhez jött még a statisztéria. A három főszereplő pályája csúcán volt, *Lehotay Árpád* atlétikus, a kor ideáljának megfelelő Ádám. Felváltva játszotta *Abonyi Gézával* a szerepet, utóbbi később hanglemezre mondta Ádám szerepét. *Tőkés Anna* a legnőiesebb Éva. Németh szerint Tőkés „minden idők legjobb színpadi Évája”, *Csontos Gyulát* (Lucifer) olyan nagy egyéniségnek tartja, hogy „nem lehetett kipróbálatlanul hagyni”.²

Az Úr hangja nem reális, hanem zenei hang, amit ebben a rendezésben *Szende Ferenc* operaénekes recitált. Az arkangyalokat zeneakadémiai növendékek (Littasy Gy., Hidas M., Mészáros E.) adták elő szintén emelt hangon, mivel ők is természetfeletti lények. A kisebb szerepek legtöbbjénél egy színész 2–3–4, sőt egy esetben öt szerepet is kapott. Az öt szerepet játszó fiatal színész *Ungváry László* volt, aki tematikusan azokat a mellékszerepeket kapta, amikor Éva szerelmeként, udvarlójaként, testvéreként, illetve férjeként van jelen (rabszolga, harmadik udvaronc, márkí, Artúr, eszkimó). Négy szereplős színész *Tapoczay Gyula* (athéni polgár, bizánci polgár, londoni munkás, párizsi polgár), *Juhász József* (athéni, bizánci polgár, Bábjátékos, párizsi polgár). A háromszereplős színészek közül azokat emelem ki, akiket a közelmúltból még ismerhettünk: *Maklár Zoltán* (első demagóg, Agg eretnek, Nyegle), *Pataky Jenő* (Katona Londonban, Catulus, Tiszt Párizsban), *Major Tamás* (Rudolf császár, Robespierre, első munkás Londonban). A kétszereplős máig ismert színészek: *Balázs Samu* (első udvaronc Prágában, első koldus Londonban), *Ujlaky László* (első mesterlegény [London], Luther). Voltak egyszeri, fontos szerepek, amelyek bármily picik is voltak, viselőjük nem kapott hozzá másikat. Ilyen volt Péter apostol, akit az akkor már idős *Gál Gyula* játszott, Cluviát *Olty*

Magda, a Virágáruslányt az akadémista *Bánky Zsuzsa*, a Tudóst a Phalanszterről *Várkonyi Zoltán*, az Aggastyánt *Pethes Sándor* alakította. A londoni színben az első tanuló *Szabó Sándornak*, a boszorkány a bizánci színben *Gobbi Hildának* jutott. További hat színésznő szerepelt egyetlen kis jelenetben (*Cserényi Adél*, *Vándory Margit*, *Eöry Kató*, *Nagy Teréz*, *M. Iványi Irén*, *Szathmáry Margit*). Néhány olyan színész volt, aki a korban jelentősnek számított, de mára elfelejtődött a neve, legfeljebb a színészlexikon őrzi (*Forgács Antal*, *Matány Antal*, *Lánczy Margit*, *Bartos Gyula*, *Baksa Soós László*, *Rubinyi Tibor*).

Tánc

Milloss Aurél (1906 Újozora–1988 Róma) koreográfus, táncos, Párizsban, Berlinben tanult, 1928-ban a berlini Lábán Intézetben szerezte meg táncdiplomáját. Az 1930-as években itthon az Operaház számára írt koreográfiát a *Petruska* zenéjére. Bartók *A csodálatos mandarin* c. zenéjére írt táncjátékát próbálta már az Operaházban, de ez akkor nem került bemutatásra. A hagyományos balett megújítójaként tartják számon. Németh Antal állandó koreográfusként alkalmazta 1935–38 között a Nemzeti Színházban, számos színdarabnak ő alkotta meg a színpadi mozgását. Köztük az 1936-ban színre hozott japán témájú *Roninok kincse*, valamint a *Tragédia* koreográfiája volt a legjelentősebb. Milloss 1938-ban emigrált Olaszországba, és az ottani nemzeti balett igazgatója lett, egyben az itáliai balett újjáteremtője. A háború után Bécsben volt balett-igazgató.

Táncosként minden érzelmet, hangulati elemet maximálisan tudott kifejezni testével, de *par excellence* specialistája volt a démoninak, a *dance macabre*-nak mint táncművész. Ezért kérte fel őt Németh, ne csak koreográfiát csináljon, de ő legyen a Halál megszemélyesítője a Temető jelenetben.

Kritikai visszhang

Németh Antal hatalmas ívű *Tragédia*-vízióját nem fogadta igazi lelkesedéssel a kritika. Elismerés helyett fanyalgás, elégedetlenség, olykor ledorongolás övezte. Kárpáti Aurél arra használta fel Pesti Naplóbeli bírálatát, hogy az igazgató-rendező iránti régi ellenszenvét érvényre juttathassa (Kárpáti kezdettől fogva rossz szemmel nézte Németh működését, ellenezte kinevezését, és minden lehetőséget megragadott elmarasztalására). A rendezést elavultnak, csak külsőségeiben korszerűnek látja, „filmmutatványokkal kevert látványos színpadi csoda”-ként aposztrofálja cikkében. A színpadi előfüggőnyt *felnagyított mikroszkopikus bakteriumtenyészet*hez hasonlítja, a forradalom képét konvencionálisnak, a falanszter díszletét gyerekesnek látja, az athéni tömeget csöcseléknek nevezi, és pozitív ellenpéldaként hozza fel Hevesi korábbi rendezésében a *félelmes, százkarú* Athént. A rendezés táncoreográfiáját *mutató balettbetét*nek látja. Még a tagolást, a szünetek helyét is kifogásolja, egyenesen *olcsó hatásadászat*nak tartja. Ezen kívül még számos kifogást sorol fel, végül kimondja a legsúlyosabb verdiktet a rendezőre: „hübb volt önmagához, mint a színre hozott költőhöz”.³

Kissé elnagyolt kritikát ír Schöpflin Aladár a Nyugatban. Megdicséri az előadást, kiválónak találja a párizsi, londoni és falanszter színeket, Farkas Ferenc zenéjét, emellett elmarasztalja a sivár második színt, a leszűkült bizáncit, az Úr éneklő hangját, és a Kepler-jelenetet amiatt, hogy a párbeszéddek fönt, az erkélyen zajlanak, és a szereplőket alig látni. Schöpflin ez utóbbit visszatérő hibának látja, mivel a Németh rendezte *Bánk bán* [1936] – szerinte – ugyanezt a hibát követi el. Meglepő kijelentést tesz az Úr-jelenettel kapcsolatban: kárba vész az egész jelenet, és érthetetlen lenne, ha nem ismernénk Madách szövegét. Javaslatára szerint – színpadi megoldhatatlansága miatt – jobb volna elhagyni az egészet⁴ (!)

Elmarasztaló Fodor Gyula bírálat a Új Időkben. Ő nem a részleteket támadja, hanem az egész elképzelést. Az egyébként zenekritikus Fodor nem értékeli Farkas Ferenc kísérőzenéjét, elsősorban Madáchot próbálja védeni, mint lángészt, akinek művéhez hozzáányulni már-már szentségtörés. Hivatkozik régebbi *Tragédia*-rendezésekre (nem konk-

rétan, csak általában), ahol nem avatkoztak be a szövegbe, és támadja az előadás létrehozóját [Némethet], akit nem nevez meg, hol *segédrendezővé*, hol *színházi ezermesterré* degradálja. Hitvallása a rendezéssel kapcsolatban kifejezetten retrográdnak tűnik: „... azt hisszük, kár kísérletezni új rendezésekkel. Mi lemondunk az új kísérőzenéről, pantomimekről, festett és vetített díszletekről, a fényszórókról és a hangszórókról. [...] Ha jó színészek világosan és értelmesen mondják el a költő verseit, ez nekünk égi zene [...] és minden egyebet elfelejtünk, ha a költő megszólal”.⁵

Keresztury Dezső is talál kifogásolnivalót a rendezésben, de felismeri értékeit, és ha jónak talál valamit, megdicséri. Kifogásolja a fátyolfüggöny felállítását, a mennyei karok hiányát, és az általa száraznak, unalmasnak látott színeket (Paradicsom, Paradicsomon kívül, Athén, Bizánc, Jégvidék). De már a rendező alkotó tehetségéért említi meg a római, párizsi és a Kepler-jeleneteket, és igazi remeklésnek látja a haláltáncal összekapcsolt londoni színt és a „*háborzongatóan puritán, rideg falanszter*”-t. Ő az egyetlen, aki egyáltalán észreveszi, hogy itt a londoni szín szétválasztásával, a Halál táncosként való megtestesítésével egy különleges színháztörténeti pillanat részese volt. Azt is kijelenti, hogy Németh egyik legfigyelemreméltóbb vállalkozásáról van szó.⁶

A színészek teljesítményéről is megosztottak a vélemények. Lehotayt szinte mindenki megfelelőnek, sőt kiemelkedőnek tartja, tiszta diktója, művészi értelmezése hibátlan. Tőkés Annát nőiesen gyöngédnek, kifejezőnek mondja Kárpáti Aurél, dekoratív voltát, szép beszédét dicséri Schöpflin Aladár, viszont játékát egyenetlennek látja Keresztury Dezső. Csontos *Lucifere* inkább elmarasztaló jelzőket kap, semmint dicséretet, Kárpáti néhol nagyvonalúnak minősíti játékát, ez már pozitív megjegyzésnek számít.

Összegzés

Az öt felvonásra osztott *Tragédiát* három részben játszották két rövidebb, és két hosszabb szünettel. Éjjel fél 12-ig tartott [Egyes beszámolók két részből írnak, nem háromról, amit kellően el is marasztalnak. El-

képzeltető, hogy a bemutató napján két részben – egy szünettel – játszották, a további előadások viszont háromban mentek. Plakátom a november 3-i *Tragédia* szereposztását és a három részben játszott változat adatait közli].

Az 1937-es Németh Antal rendezte *Tragédia* a rendező egyik fő művének tekinthető. Nyolcvankét év távlatából minden részletében kidolgozottnak, újszerűnek, a magyar színháztörténet különleges pillanatának látjuk a koncepciót. Bemutatása idején Németh megoldásait sokan vitatták, felemásnak, szemfényvesztően látványosságra törekvőnek látták, a szöveg, a tagolás átrendezéseit kifogásolták. Mai szemmel ezek a változtatások nem mennek túl a képzeletbeli határon, ami már szentségtörés lenne. Nemcsak újszerű volt mindaz, amit nyújtott, de monumentális, esztétikus, a nézőt lenyűgöző, székhez szegező előadás. Pozitív végkicsengése reményt, erőt, biztatást adott az akkori közönségnek, számuk sajnálatosan alacsonyra tehető. A hatás, amit Németh nyújt ezzel a rendezéssel, nem merül ki a vallásos világnézetben, a művel sugallt isteni gondviselésben, nem a keresztény alázatról, vagy a pokoltól való félelemtől volt itt szó, hanem valami másról, többről, amit ma jobban felfogunk, jobban értünk, és ezért magasabbra értékeljük, mint a kortársak. Madách üzenetét tolmácsolva a rendezői színház eszközeivel, de a szerzőhöz mégis hűségesen közvetített katartikus hatást, és sugallt magasztos eszményt.

Németh Antal rendezése nem került filmre, nem őrződött meg teljes egészében. Rendezőpéldány őrzi elgondolását, néhány visszaemlékezés, valamint a jubileumi album. Érdemes lenne a leírás alapján egy az egyben megrendezni koncepcióját.

Jegyzetek

1. NÉMETH Antal, *Egy emberöltő Az ember tragédiája szolgálatában*. In: Új színház! Tanulmányok, Bp., Múzsák, 1988. 458.
2. Ld. az (1) jegyzetet. 456. l.
3. Pesti Napló 1937. október 23.
4. Nyugat 1937. 461.
5. Új Idők 1937. 44.sz. október 31. 639–640.
6. Korunk Szava 1937. november 1.

Felhasznált irodalom

- Az ember tragédiája*, a Nemzeti Színház műsorkísérő füzetek, Bp. Pallas Ny. [1937]
- A százéves Nemzeti Színház*, Az 1937/38-as centenáris év emlékalbuma, Bp., Pallas Nyomda Rt. 1938.
- BALOGH Géza, *Németh Antal színháza, Életút és pályakép történelmi keretben*, Bp., Nemzeti Színház, 2015.
- ISTVÁN Mária, *Látványtervezés Németh Antal színpadán (1929–1944)*, Bp., Akad., 1996.
- KOLTAI Tamás, *Az ember tragédiája a színpadon*, Bp., Kelenföld K., 1990.
- LENGYEL György, *Színházi emberek*, Bp., Corvina, 2008.
- MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája, Rendezőpéldány*. 1938. [Kézirat]
- MAGYAR Bálint, *A Nemzeti Színház története a két világháború között*, Bp., Szépirodalmi, 1977.
- MÁTÉ Zsuzsanna, *Filozofikum és esztétikum kölcsönviszonyáról – kiemelten a madáchi életműben*. Szeged, Madách Irodalmi Társaság, 2018, 298-306.
- NÉMETH Antal, *Új színház! Tanulmányok*, vál. és szerk. Koltai Tamás, Bp., Múzsák, 1988.
- PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, *A Nemzeti Színház százéves története II. k.: Iratok a Nemzeti Színház történetéhez*, Bp., Kiad. a Magyar Történelmi Társulat, 1938.

Képiró Ágnes¹

Kass és Madách

„A Tragédia nyersanyag, amelyben minden
kor minden emberének tragédiája visszatük-
röződhet.”²

Tanulmányom a korábbi, részben a Madách Irodalmi Társaság szimpózium-köteteiben, részben más platformokon publikált kutatásaim szintetizálása és egyben újragondolása is.³ Az említett tanulmányok közlése óta Kass János Madách-illusztrációit – különös tekintettel *Az ember tragédiájára* – vizsgáltam a könyvkiadói gyakorlat szempontjából, valamint motívumelemzést végeztem, melyekre jelen írásomban is kitérek. A Madách Irodalmi Társaság XXVII. szimpóziuma tavaszi ülészakájának helyszíne „adta magát” a témaválasztásra, hiszen két hónappal később az Alföldi Galériában nagyszabású gyűjteményes kiállítás mutatta be Kass János életművének legjelentősebb sorozatait, egy külön termet szentelve *Az ember tragédiájához* készült illusztrációknak, valamint azok gondolati továbbélésének szemléltetésére.⁴ Írásom a kiállítás ún. Madách-termével összhangban, *Az ember tragédiájára* fókuszál, nem érinti a *Mózes* című drámához készült illusztrációkat és plasztikát.

Kass János első *Tragédia* illusztrációsorozatát az 1964-es, Művelődésügyi Minisztérium által kiírt pályázatra készítette, mely a Magyar Helikon gondozásában jelent meg 1966-ban.⁵ Kasst azonban a drámai költemény vizuális interpretációja már évekkel a pályázat kiírása előtt foglalkoztatta: a legkorábbi, ismert *Tragédia*-illusztrációját – az *Első vázlat az Űrhöz* című tollrajzát – 1960-ban készítette. Kass későbbi grafikai munkásságának számos pontján köszönt vissza *Az ember tragédiája* gondolatvilágával való mély találkozás, amely további illusztrációsorozatok, konceptuális művek alkotásában, valamint animációs és filatéliei munkásságában tetten érhető.

A képzőművészek számára a madáchi fő mű illusztrálása már a drámai költemény megjelenése utáni időszakról, de napjainkban is nagy kihívás, hiszen egyrészt kevesen tudják *Az ember tragédiája* bonyolult filozófiai mondanivalóját és saját képi-gondolati világukat tökéletesen egyeztetni, másrészt a *Tragédia* illusztrálása abban az esetben lehet sikeres vállalkozás, ha az illusztrátor mindenkori jelenével és szellemiségeivel mély szellemi interakcióba kerül, ugyanakkor szövegreferenciáját a lehető legkevesebb színvonalassággal képes közvetíteni az alkotó.

Az ember tragédiája első illusztrációsorozatát Zichy Mihály készítette el 1886-ban, mely minden későbbi illusztrátor számára mértékadó előképül szolgál. Zichy technikai tökélytel megalkotott ritka eleganciájú, virtuóz sorozata egyaránt hordozza magában a romantika és a klasszicizmus jegyeit. Illusztrációi Ádámra helyezik a hangsúlyt, akit daliás hősként jelenít meg. Mai ismereteink szerint a 20. század első felének legkvalitásosabb *Tragédia*-illusztrátorai két expresszív fametsző, Bartoniek Anna és Buday György, akiknek az 1930-as évek közepén készített illusztrációsorozatai távol állnak Zichy heroista szemléletétől. Míg Bartoniek metszetein a környezetet ritkán vagy jelzészerűen ábrázolva, az egyének lelkiállapotára helyezte a hangsúlyt, Buday a történelem sodrásában elveszett emberek sorsára fókuszált.

Az említett alkotók munkái közül Kass János bizonyára alaposan ismerte Zichy Mihály munkásságát, valamint Kass írásműveit és perszonális kapcsolatait tekintve, a Szegedhez szintén szoros szálakkal kötődő Buday György munkássága is ismert volt számára, bár a róla szóló írásaiban, emlékezéseiben nem hangsúlyozza Buday *Tragédia*-illusztrációit. Formailag-szemléletileg tehát hathatott rá mind Zichy, mind Buday. Illusztrációiban Kass János is Ádámra helyezte a hangsúlyt, csakúgy mint az 1880-as években Zichy, ám az ő Ádámja már nem daliás hős. Inkább része, mint ura annak a mindenségnek, amelybe ki lett vetve, hogy meghódítsa azt. Ez az embertípus – töprengve kutatva a lét törvényeit – tudja a helyét és viseli a sorsát a világban, ugyanakkor Kass illusztrációinak Ádámja csak néhány képen áll a kompozíció közepén, mindössze azokon, melyeken leginkább érezhető Zichy távoli visszhangja.⁶ Kass Ádámja a 20. század második felének modern embere, aki már megtudta a küzdelemre váró ítéletettségét, de

még mindig nem érti, miért kell így lennie.⁷ A sorozat 15 karcából nyolcon biztosan felismerhető Ádám, ezen kívül az egyiptomi és bizánci színnél is beazonosítható: előbbinél fáraófej, utóbbinál háttérfiguraként, a visszatekintő templomos alakjában. Az Űr színben viszont kétszer is szerepelteti: az egymásba burkolódzó univerzumok expresz-szív indulatokkal teli kavalkádjában a rakétahajtómű sugárkévéjéből két áramvonalas emberi test, Lucifer és Ádám feltartott karokkal száll az Űrbe, míg a kilövőállványon egy görbe hátú, ijedt tekintetű férfi látható, aki könyörgően tartja maga elé a kezeit – ő is Ádám.

Kass illusztrációin fellelhetőek korának attribútumai, ám nemcsak saját jelenét mutatta meg *Tragédia*-illusztrációiban, hanem képzőművészetünk történetében először kísérelte meg madáchi módon ábrázolni *Az ember tragédiáját*. A Kass-rézkarcok további novuma, hogy alkotójuk először tett a történelmi színekben művészettörténeti, míg a londoni és jövő színeinek illusztrációiban tudomány- és technikátörténeti utalásokat.⁸ A drámai költeménnyel való mély gondolati találkozást igazolva, a *Tragédia* absztrakcióját absztrakt módon fejezte ki. Mivel a Madách sorai által közölt látványelemek nem konkretizáltak, Kass János sem törekedett a természeti látvány teljes értékű közvetítésére, bár figurális kompozícióinak valamennyi látványeleme értelmezhető, megfigyelhető. Többértelműséget is fedezhetünk fel egy-egy illusztrációban. „A szereplők megjelenítései, a díszletek és jelmezek, távoli asszociációs kísérőrajzok sokasága, szövegtextusok, egymásra rímelő, szinte automatikus rajzolatok teljesítik ki a központi témát. A barlangrajzok, középkori ábrázolások éppúgy szerves részei ezeknek a műveknek, mint ahogy rovarok és gépszörnyek sajátos mutációi vagy Henry Moore szoborparafrázisai. Az európai kultúra értékei sorakoznak itt, s a könyvlapokon, mintegy demokratizálva, megsokszorozva az írói és rajzoló gondolatot.”⁹

Szigorú, pontos metszésű rézkarcaiban meglevenedő figurái Kass János alakjaira jellemzően nyújtottak, bár nem rendelkeznek azzal a kiforrott gótikussággal, amelyek a *Kékszakállú*hoz készített szitanyomataiban fellelhetőek. Több grafikai lapon alaktorítás és kép a képben komponálás figyelhető meg. Szögletes, éles vonalai drámai ellentétben fogják körül az emberi alakokat, melyeket a korszakot jellemző tárgyakkal veszi körül, de stílusához hűen ezeket egyszerűsíti, stilizálja.

Az 1966-ban publikált, első Kass által jegyzett *Tragédia*-illusztrációsorozat nem foglalja magába a „teljes” képeket, az eredeti rézlapok ugyanis sokkal nagyobbak voltak, melyeknek a kereteire is karcolt az alkotó.¹⁰ A keretek nem tudatos tervezés során, hanem egy grafikatörténeti szempontból is érdekes kísérlet folyamán keletkeztek, mivel pénzjegynyomdában nyomták őket, ám az ott használt henger – különbözve a hagyományos sokszorosító hengerektől – körforgással sokszorosít, s ehhez fel kell fogatni a nyomtatandó részlemez. Ezért szükségessé vált, hogy az eredeti karc mellett maradjon üres hely, amire a kapcsolókat rá lehet szerelni. Ezekre a keretekre Kass a munka elkészültekor karcoltatott, saját kedvtelésére, s nem reprodukálási szándékkal. Később ennek az eljárásnak követői is lettek, a művész saját bevallása szerint ezen keresztül vált ismertté Angliában is.¹¹

Kass János színenként egy illusztrációt alkotott, s a részlemezek peremére, a keretre kis vázlatokat karcolt, melyek azokra a gondolatokra utalnak, amelyek a *Tragédia* illusztrálásának idején foglalkoztathatták a művészt: az adott illusztráció egy részletének vázlatait, más színek figuráit ismételte vagy előlegezte meg, illetve más Kass művekből ismert szimbólumokat karcolt a peremekre. A keretekre készült spontán karcok bemutatják az alkotás folyamatát, az annak során keletkezett művészi gondolatokat, de arról is tanúskodnak, miként kereste Kass egy-egy alak legkifejezőbb mozdulatait, milyen asszociációkat ébresztett benne egy-egy madáchi sor, vagy újsághír, rádióban hallott mondat saját korából. Más Kass-művekből ismert szimbólumok is fellelhetőek bennük, például a X. színnél az „A”-betű, melyet a tipográfia területén is maradandót alkotó grafikusművész Dürer metszeteinek felhasználásával komponált meg. Ugyancsak Dürerre utal az I. színhez készült rézkarc alsó peremén a rinocérosz alakja. Többször felidézi Juhász Ferenc szarvasát,¹² az automatizált világ gépszörnyét, mely később a *Dilemma* című animációs film egyik hangsúlyos szereplőjévé vált, valamint számos természettudományos témájú illusztrációt alkotott a keretekre. Utóbbiak gyakorisága annak tudható be, hogy a *Tragédia*-illusztrációk készülésevel párhuzamosan az alkotó egy természettudományi lexikon számára készült elő illusztrációkkal.

A perem képtárgyai elvontak, szimbolikusak, de nem állnak egymással viszonyban, nem olvasható ki belőlük történet. Nincsenek vizuális összeköttetésben a grafikai főtémával, nem nyúlik át az ábrázolás a keretbe. A keret felruházható fiktív intermediális, de akár transzformációs szerepkörrel is:¹³ a kép fiktív világából a szöveg fiktív világába vezet át, vagy fordítva: Madách világából Kass világába, Kass korából Madách korába...

Kass *Tragédia*-illusztrációi tele vannak küzdelemmel, ezáltal is közelebb állnak korunk szemlélőihez, mint a Zichy-rajzok. Bár a rézkarok egyértelműen mutatják a mély gondolati találkozást a madáchi művel, s maguk a grafikák is befejezettek, dinamikus kész kompozíciók, Kass János nem tekintette befejezettnek a feladatot. Madáchi gondolatok munkálkodtak benne a *Fejek*-sorozat elkészítésénél az 1970-es évek elején, melyet először Budapesten nem engedélyeztek bemutatásra, így a sorozat Szombathelyen debütált. A plasztikai sorozat elkészülésének közvetlen előzményei azok a fehér lapokra rajzolt, pár vonal alkotta, sematikus fejrakozatok, melyek számos későbbi illusztrációjában is visszaköszöntek. A végsőként lecsupaszított, nemtelen polisztirol egyenfejei az elszemélytelenedés problematikájának kifejezői lettek, ugyanakkor szellemi környezetének médiumaként is értelmezhetőek, hiszen az arctalan tömegből kiemelkedő alkotók gondolatait közvetítették. A korabeli irodalmi-művészeti élet nagyjai, például Nagy László, Juhász Ferenc, Örkény István, Kurtág György írtak, rajzoltak rá, „üzentek” általa. A *Fejek*-sorozat irodalmi, filozófiai, történelmi és vizuális üzeneteivel az 1960–70-es évek Magyarországnak utólag is találó jelképei maradtak, melyek egyszerre utalnak a Kádár-korszak politikai nagygyűléseinek arctalan tömegére és a társadalmi-politikai események lélekölő élményeire.¹⁴

A *Fejek* és a *Tragédia*-illusztrációk inspirálták Kasst 1980–81-ben a *Dilemma* forgatókönyvének és rajzainak elkészítésére, melyet a magyar származású, akkor már Londonban élő John Halas-szal készített. A kísérleti alkotás egyben filmtörténeti szenzáció is volt, ugyanis a 11 perc hosszúságú animáció Európa első komputer-animációs filmje, és egyben a világ első teljesen digitalizált animációja lett. A film alap gondolata hasonló a *Tragédia* mondanivalójához: az emberiség történetét tö-

mören, de hatásosan, a lét–nem lét dilemmájának kérdésén keresztül mutatja be. „A mi törékeny XX. századi kultúránk már nem engedheti meg magának ezt a luxust! Mindazt az értéket, amit az emberiség létrehozott, beleértve a természetet is, bárha azt nem mi valósítottuk meg, mi csak rongáljuk-szétherdáljuk, mindazt az értéket óvni, védeni kell, mert minden olyan törékeny, mint az emberi élet!”¹⁵ – nyilatkozta Kass az egyik, 70. születésnapjára megjelent írásban a Tiszatájban.

Az animációs film – amelyben egy-egy korszakot egy-egy fej is jelképez – az ember önmaga ellen folytatott harcát mutatja be. A *Dilemma* egy evolúciós történet: az intellektus evolúciója és a pusztítás evolúciója is egyben. Megmutatja, hogyan embertelenedik el körülöttünk a világ, hogyan nyeli el az ember alkotta gép a szépet környezetünk-ből, ahelyett, hogy jobbá tenné. Az egymást követő kultúrák elsöprik az előzőt: az ötödik perctől a 20. század tudományos vívmányai, az alkotók korának jelenségei kapnak hangsúlyt: az atomfizika, a mechanika és az űrkutatás eredményeit mind-mind az ember teremtette gépek okozzák. Ahogy a mához közeledünk, úgy szűkül be a rajzolt világ, úgy hatolnak be a képek a stilizált fejek belsejébe, az atomokba, az atomok magjáig. A történet a végére megmutatja, hogyan válhat az ember az általa teremtett gép áldozatává. Az animáció üzenete is rokon Madách *Tragédiájának* látásmódjával, mivel arra a kérdésre, hogy a végső pusztulás elkerülhetetlen-e, sem Madách, sem Kass nem adott egyértelmű választ.¹⁶

Kass Jánost bélyegtervei által hazánk tíz legtermékenyebb és legkvalitásosabb bélyegtervezői között foglal helyet. Filatéliai munkássága több ponton érintkezett Madáchcsal. 1973-ban, Madách Imre születésének 150. évfordulója alkalmából kapta első megbízatását a Magyar Postától. Ekkor, 46 éves korában kétszeres Munkácsy-díjas művész volt. A Magyar Posta 1973. január 20-án kiadott Madách Imrét ábrázoló portrébélyegét és díjgyűjtemény levelezőlap-sorozatát Kass János Haiman György tipográfussal tervezte meg. Az 1 Ft névértékű portrébélyeg alapját az a fénykép szolgált, mely 1861-ben készült az országgyűlési képviselővé választott Madách Imréről. Ezt a fotográfiát Kasst megelőzően két bélyeggrafikus is felhasználta: 1932-ben Légrády Sándor a Magyar Posta *Arcképek* sorozatában monokróm bélyegéhez és

1964-ben – Madách halálának századik évfordulójára – Kékesi László. Színesebb a négy színnyomással és kvas technikával készült, 1973-ban megjelent portrébélyeg elődeihez képest, valamint formailag és kompozícióban is változások történtek. Míg Légrády és Kékesi bélyegein az 1861-ben készült kép Madách Imréje egyaránt balra tekint, Kass János megfordította a tekintetet és az alakot ovális keretbe foglalta.

Alig pár évvel az első magyarországi levelezőlapok kiadása után a Madách-émlékév jegyében alkalmi a portrébélyeg megjelenésével egy napon díjjegyes levelezőlap-sorozatot¹⁷ adott ki a Magyar Posta. A díjjegyként szolgáló, már ismert Madách-portré bélyegekhez a *Tragédia* egyszerűsített vonalas illusztrációi kerültek. Tizenöt levelezőlap jelent meg, és az egyes színekből vett jelenetek grafikáihoz rövid idézetek társulnak. Bár több motívum visszaköszön az eredetileg könyvillusztrációhoz készült grafikai sorozatból, a díjjegyes levelezőlapok képei újszerű tömör megfogalmazásuk miatt önálló grafikai sorozatként értelmezhetőek. A hordozó határt szabott a motívumok gazdagságának: ezek az – eredeti *Tragédia*-illusztrációkhoz képest – kevésbé vonalas rajzok tűntek a legalkalmasabbnak megjelenni azon a nem túl jó minőségű papíron, amelyből a levelezőlap készült. Ez volt az első eset, hogy a Magyar Posta díjjegyes levelezőlapot adott ki. 1973-ban megjelent még egy filatéliai termék, a Madách Imre életművéhez kötődő carte maximum.¹⁸ A képeslap alapját az 1861-ben készült fénykép képezte, Madách Imre aláírásával kiegészítve, s erre került rá a Kass-féle négy színnyomásos Madách-portrébélyeg, illetve az „Ember küzdj és bízva bízzál” *Tragédia*-idézzel ellátott alkalmi bélyegző.

2010. május 3-án, *Az ember tragédiája* születésének 150. évfordulójára emlékezve neves illusztrátorok munkáit ábrázoló kisívet¹⁹ bocsátott ki a Magyar Posta. A Nagy Péter által tervezett bélyegkompozícióban Kass János rézkarca sorrendben a negyedik bélyegkép, amely a XI. színhez készült, 1966-ban megjelent illusztrációsorozatból tartalmaz egy részletet. Az eredetileg fekete-fehér színvilágú kép itt több színt is kapott bélyegtervezője jóvoltából, aki színben és formában is összehangolta a kisív négy különböző stílusban és technikával készült grafikáit. A keret bal oldalán látható ábra szintén egy Kass-mű részlete: a XIV. színhez készült illusztráció kék, zöld és sárga átszínezésben.

A mintegy 400 könyvet illusztrált, illetve az alkalmazott grafika egyéb területein is maradandót teremtő Kass János tevékenysége révén számos hazai alkotóhoz és alkotáshoz kapcsolódott, mégis a madáchi életmű, *Az ember tragédiája* hívta elő nála azt az alkotói folyamatot, mely az 1970-es évek konceptuális művészetével is érintkezésbe hozta, valamint a társművészet, az animáció területén is maradandót alkotott. Madáchcsal való találkozására folyamán saját korát idézte meg, modern ábrázolásmóddal interpretálva a madáchi ontológiát, egyúttal disszeminálva is a drámaíró: bélyegein és illusztrációin keresztül emberek miliói érintkezhettek a drámai költeménnyel és alkotójával.

Jegyzetek

1. A szerző az Emberi Erőforrások Minisztériumának Kállai Ernő Művészettörténeti és Műkritikai Ösztöndíjasa.
2. *Triptichon. Illusztrációk Madách Imre Az ember tragédiája, Bartók Béla Kékszakállú herceg vára, Kodály Zoltán Psalmus Hungaricus című művéhez*, Szeged, Mozaik Kiadó, 2005. 6.
3. Kass és Madách relációjában korábban publikált írásaim: *Madách-filatéliák*, in: *XIX. Madách Szimpózium*, (Szerkesztette: BENE Kálmán és MÁTÉ Zsuzsanna), Madách Könyvtár – Új folyam 76. (2011) 124–130.; *A bélyegművész és Madách*, Artlimes 2012/3. 106–111.; *Madáchi gondolatok az animáció nyelvén*, in: *XX. Madách Szimpózium*, (Szerkesztette: BENE Kálmán és MÁTÉ Zsuzsanna), Madách-könyvtár – Új folyam 78. (2013) 97–100.; *Korlenyomatok Kass János Tragédia-illusztrációiban*, in: *XXI. Madách Szimpózium*, (Szerkesztette: BENE Kálmán és MÁTÉ Zsuzsanna), Madách Könyvtár – Új folyam 82. (2014) 176–185.; *Parallel folyamatok*, A Tornyai János Múzeum évkönyve, szerk. BERNÁTSKY Ferenc, CSÁNYI Viktor, NAGY Gyöngyi, TERENDI Viktória, Hódmezővásárhely, 2019. 133–138.
4. A Madách Irodalmi Társaság XXVII. szimpóziumának tavaszi ülészaka 2019. április 25-én a hódmezővásárhelyi Alföldi Galériában került megrendezésre, ahol 2019. június 12. és július 21. között került megrendezésre *Parallel folyamatok* címmel Kass János (1927–2010) grafikusművész munkássága előtt tisztelgő gyűjteményes kiállítás.
5. 1966-ban a Magyar Helikon gondozásában jelentek meg Kass János illusztrációi, majd 1971-ben a Szépirodalmi Kiadó, 1975-ben a Képzőművészeti Alap, 1980-ban a Magyar Helikon, 1977-ben a Corvina Kiadó németül, 1978-ban ugyanő spanyolul és franciául adta ki, 1993-ban pedig az angol kiadás látott napvilágot.
6. KERESZTURY Dezső, *Új látomás a tragédiáról*, Premier 2002/3. 24.
7. MÁTÉ Zsuzsanna, *Dialógus a művésről és művészetéről – Kass János születésének 90. évfordulóján*, in: uő: Máté Zsuzsanna, *Az*

8. Vö.: MÁTÉ Zsuzsanna, *Filozofikum és esztétikum kölcsönviszonyáról – kiemelten a madáchi életműben*, Szeged, Madách Irodalmi Társaság, Madách-könyvtár – Új folyam 101., 2018, 296.
9. TANDI Lajos, *Kass János grafikái*, Szeged, 1988. – a grafikai mappa belső borítósövege.
10. A bevezető sorokban említett Kass által illusztrált *Tragédia*-kiadások csak a szűken vett illusztrációkat közölték. Az eredetiek és a Triptichon-kötetben megtalálhatóak azonban tartalmazzák ezek keretrajzait is. *Triptichon. Illusztrációk Madách Imre Az ember tragédiája, Bartók Béla Kékszakállú herceg vára, Kodály Zoltán Psalmus Hungaricus című művéhez*, Szeged, Mozaik Kiadó, 2005.
11. VARGA Emőke, *Kalitka és korona. Kass János illusztrációi*, L'Harmattan Kiadó, 2007. 44.
12. A Szépirodalmi Kiadó gondozásában 1971-ben megjelent, Juhász Ferenc *Szarvassá változott fiú* című verseskötetéhez készített illusztráció központi alakja.
13. MÁTÉ Zsuzsanna, *Transformations of Literary Texts: Comparative and Hermeneutic Studies on the Intertextual and Intermedial Relations in Some Major Works of Dante, Imre Madách and Béla Balázs*. Szeged, Madách Irodalmi Társaság, Madách-könyvtár – Új folyam 95., 2016, 13–47.
14. TANDI Lajos, *Tizenkét tétel Kass János művészetéről*, Szeged, Bába Kiadó, 2007. 85.
15. VÉRTESSY Sándor, *Csevegés Kass János „ceruzáiról”*, Tiszatáj 1997. december. LI. évf. 12. 42–46. 45.
16. A *Dilemma* c. animáció részletekbe menő elemzését lásd: MÁTÉ Zsuzsanna, *Dialógus a művésről és művészetéről – Kass János születésének 90. évfordulóján*, in: uő: MÁTÉ Zsuzsanna, *Az aestheticum vizsgálatának célja tehát az értékadó jelentés felkutatása. – Magyar esztétikatörténeti és esztétikai tanulmányok*, Kolozsvár–Szeged, 2019. Pro Philosophia Kiadó és a Pro Philosophia Szegedi Alapítvány, 162.

17. A díjegyves levelezőlapot megkülönbözteti a hagyományos levelezőlaptól, hogy nem szükséges rá bélyeget ragasztani, mivel azt helyettesíti a levelezőlapra nyomtatott bélyegkép, filatéliai szak kifejezéssel élve a díjegy.
18. Carte maximum a postai értékcsikkek azon fajtája, amelynek fő eleme a képeslap és a képes oldalára ragasztott, motívumában hasonló, sokszor megegyező bélyeg, illetve az erre ütött, témájában és vizuális kialakításában szintén harmonizáló alkalmi bélyegző. A képeslap másik oldalán a bélyeg szokásos helyére TVC betűket ütnek, amely a „*bélyeg a képpoldalon*” szöveg francia jelentésének rövidítése. Fontos kritérium, hogy csak olyan bélyeg használható fel hozzá, amely eredeti rendeltetésénél fogva levelezőlap bérmentetésére szolgál, és a Carte maximum kiadását megelőzően legfeljebb öt évvel jelent meg.
19. A kisív legfeljebb 10 bélyeget tartalmazhat, s a bélyegek perforációja legalább egy oldalon kifut a keretre. Alapvetően gyűjtők számára készül, így ívszéle is díszített, gyakran tartalmaz feliratot, motívumot. A 2010-ben megjelent *Tragédia*-kisíven Kass János illusztrációi mellett Zichy Mihály, Farkas András és Réti Zoltán grafikái szerepeltek.

Irodalom

- Bélyeglexikon*, szerk. SURÁNYI László Gondolat Kiadó, Budapest, 1988.
- Csak az alkotás igazolja a létet. Beszélgetés Kass Jánossal bélyeggrafikai kiállításáról*, szerk. KISS Ildikó–SOLYMOSI Jánosné. Budapest, é. n.
- JUHÁSZ Ferenc, „*Itt-ott finoman áthúzott szavak...*” Premier, 2003/3. 25.
- KÁNTOR Lajos, *Kasstól – Kassról*, Korunk 2007/7. 71–75.
- KERESZTURY Dezső, *Új látomás a Tragédiáról*, Premier, 2002/3. 24–25.
- MÁTÉ Zsuzsanna, *Transformations of Literary Texts: Comparative and Hermeneutic Studies on the Intertextual and Intermedial Relations in Some Major Works of Dante, Imre Madách and Béla Balázs*. Szeged, Madách Irodalmi Társaság, 2016.
- MÁTÉ Zsuzsanna, *Filozofikum és esztétikum kölcsönviszonyáról – kiemelten a madáchi életműben*, Szeged, Madách Irodalmi Társaság, 2018.
- MÁTÉ Zsuzsanna, *Dialogus a művészeről és művészetéről – Kass János születésének 90. évfordulóján*, in: uő: Máté Zsuzsanna, *Az aestheticum vizsgálatának célja tehát az értékadó jelentés felkutatása. – Magyar esztétikatörténeti és esztétikai tanulmányok*, Kolozsvár–Szeged, 2019. Pro Philosophia Kiadó és a Pro Philosophia Szegedi Alapítvány 155–173.
- NIKODÉM Gabriella–SZABÓ Jenő, *A magyar bélyeg története*, Kossuth Kiadó, Budapest, 2010.
- OPRÉ Kálmán, *Az ember tragédiája Kass János grafikusművész megalkotásában*, Tárogató 2003/11. 21–23.
- Ötven év képen és írásban*, szerk. BÁNKI Veronika, LENGYEL János, TANDI Lajos, Szeged, Szeged Megyei Jogú Város Közgyűlése, 1997.
- Találkozások Madáchcsal*, Sediánszky János interjúja a balassagyarmati Madách-kiállításról a vasárnap délelőtti kulturális műsorban, Kossuth Rádió 1998. január 15.

- TANDI Lajos, *Kass János grafikái*, Szeged, 1988.
- TANDI Lajos, *Tizenkét tétel Kass János művészetéről*, Szeged, Bába Kiadó, 2007.
- Triptichon. Illusztrációk Madách Imre Az ember tragédiája, Bartók Béla Kékszakállú herceg vára, Kodály Zoltán Psalmus Hungaricus című művéhez*, Szeged, Mozaik Kiadó, 2005.
- VARGA Emőke, *A képi referencia kérdése a Tragédiában*, in: IX. Madách Szimpózium, Madách Irodalmi Társaság, Budapest-Balassagyarmat, 2002. 93–100.
- VARGA Emőke, *A kerete és a közepe: a megjelenítés megmaradása. Kass János illusztrációi a Tragédiához*, in: XII. Madách Szimpózium, Madách Irodalmi Társaság, Budapest–Balassagyarmat, 2005. 97–105.
- VARGA Emőke, *Illusztráció a teóriában, a kritikában, az oktatásban*, L'Harmattan Kiadó, 2012.
- VARGA Emőke, *Kalitka és korona. Kass János illusztrációi*, L'Harmattan Kiadó, 2007.
- VARGA Emőke, *Látható-e, ami tudható?* in: XIV. Madách Szimpózium (Szerkesztette: Bene Kálmán és Máté Zsuzsanna), Madách Irodalmi Társaság, Szeged–Budapest, 2007. 13–32.
- VARGA Emőke, *Tragédia – képek nyelvén. Bálint Endre és Kass János illusztrációi*, Szeged, 1997. december. 19–25.
- VÉRTESSY Sándor, *Csevegés Kass János „ceruzáiról”*, Tiszatáj, 1997. december. LI. évf. 12. 42–46.

III. Madách-monográfiákról és szerzőikről

Székely László

Palágyi Menyhért *Az ember tragédiája* tudományképeről és filozófiai jelentőségéről

Bevezetés: Palágyi Menyhért „Az ember tragédiája” filozófiai jelentőségéről

Palágyi Menyhért elemzése *Az ember tragédiájáról* nem csupán azért érdemel figyelmet, mert az első Madáchról készült monográfia¹ részét képezi, s ilyenként nyújtja átfogó értelmezését a műnek, hanem azért is, mert a szerző azt irodalmi értékei mellett bölcséleti szempontból is méltatja; sőt az előbbieket egyenesen bölcséleti dimenziójából származtatja. A XIX–XX. század fordulóján ugyanis még erősen élt – mint él még ma is – a filozófia és a magyar „lélek” egymástól való kölcsönös idegenségének mítosza. Palágyi mint irodalmár-filozófus nem csupán filozófiai írásaiban fordul szembe e mítosszal (pl. amikor arról ír, hogy a magyar nyelv különösen alkalmas elvont gondolatok árnyalt kifejezésére,²), hanem a *Tragédia* elemzése során is, amikor azt olyan filozófiai-lag is egyetemesen jelentős irodalmi műként tárja elénk, mely kifejezetten magyar, és csak a magyar kultúra közegében, a magyar történelem kontextusában, magyar szerző – Madách Imre – élettapasztalata alapján jöhetett létre:

„Azt az embert kell látni, ki úgyszólván egész lelkét hagyta ránk Az ember tragédiájában, az ő tragikumát kell megérteni, hogy művének tragikai eszméjét fölfogjuk.”³ „Még a testvérek is, kik oly közel álltak szívéhez: kedvencz nővére Mária, merész lelkű öccse Pál, elpusztultak a magyar forradalom zivatarában. És elveszett maga a magyar szabadság, melynek eszméje ezer esztendő folyamán kevés magyar ember szívében és elméjében élt oly tisztán, oly mocsoktalanul, oly hatalmasan, mint Madách Imre lelkében”.⁴ (Az eredeti írásmód szerint idézünk.)

Palágyi értelmezésében *Az ember tragédiája* éppen azért válhatott egyetemes jelentőségű művé, mert benne szerzője:

„Mérhetlen magasságokból tekintett alá önmagára, saját életére: úgy, miként Ádám, mikor Luciferrel szelvén a világűrt, a földet már csak egy csillagpontnak látja. És mert ily magasból szemléli önnönéletét, azért látja magában az egész emberiséget.”⁵ „Az erkölcsi kosmost ilyen szellős, tágas, világos, a tér és az idő minden méretét felölelő világgöltményben soha azelőtt ihletett elme még nem szemléltette”⁶ „Madách műve beiktatta nemzeti művelődésünk sajátlagos törekvéseit az emberiség legfelső törekvéseinek rendszerébe”⁷

Ebben a megközelítésben a filozófus azon meggyőződése jut kifejezésre, hogy a nemzeti és az egyetemes emberi nem ellentétek: az emberiség egésze szempontjából egyetemes értékek nem hozhatóak létre az általános emberi elvont eszmeiségében „lebegve”, hanem csupán valamely nemzet kultúrájának, történelmi sorsának és az egyén életterének közegében, azt tudatosan vállalva. E komplexitás – melyet Máté Zsuzsanna mint Palágyi „univerzális egységelvű”-ségét értelmezi⁸ – már a Madách-monográfia előtt megjelent Palágyi irodalomesztétikai és irodalomkritikai írásaiban, mint az alkotásban követendő cél, és műkritikájának egyik szempontját már korábban is az képezte, hogy mennyiben tesz eleget ennek a bírált alkotás illetve életmű.⁹ De Palágyi nemzet- és emberiségképe és a *Tragédia* fordított módon is kapcsolódik egymáshoz: ha egyik oldalról a *Tragédia* általa nyújtott elemzését áthatja a nemzet és az egyetemes emberi viszonyát érintő álláspontja, akkor másik oldalról az konkrét példával is szolgál számára ennek igazolására, hiszen Madáchról írt monográfiájában sikeresen mutatja meg, hogy a *Tragédiát* szerzője élete ihlette, és a „reformkor, forradalom, bukás” hármasságával jellemzett korbéli magyar történelem aktív részvevőként történő megélése tette őt alkalmassá e filozófiai tartalmában is egyetemes jelentőségűnek tartott mű létrehozására.

Tudjuk, hogy a XIX. század jelentős magyar költő-filozófusa, Erdélyi János éppen bölcséleti szempontból ítélte problémásnak Madách művét,¹⁰ mint amiképpen azt is, hogy később Lukács György – Erdélyi kritikáját pozitív hangsúllyal fölemlítve, Palágyi ezzel ellentétes ál-

laspontját viszont figyelmen kívül hagyva – még radikálisabb kritikát gyakorolt fölötté.¹¹ Erdélyiben és Lukácsban közös – s ez tulajdonképpen az ellenkező oldalról Palágyit igazolja – hogy a mű drámai értékét is kétségbe vonják, s ezt éppen az általuk neki tulajdonított gondolati lapossággal hozzák összefüggésbe. (Szemben Palágyival, aki annak drámai erejét méltatva azt részben éppen filozófiai tartalmából származtatja.) Bár Erdélyi kritikájával már akkor sem értett mindenki egyet, Palágyi elemzése volt az, amely elsőként adott valóban adekvát, filozófiai választ rá. Erdélyi kritikája ma már történelem. Lukács György elutasító attitűdje viszont sokáig erősen hatott, s némileg talán még ma is hat. Ezért Palágyi elemzése mint a Lukács-féle megközelítés ellenpólusa, saját értékein túl e vonatkozásban is aktuális.

Ha Palágyi Menyhért máig ható meghatározó lépést tett a *Tragédia* bölcséleti értékének elismertetésében, akkor e tekintetben ma különösen a már említett Máté Zsuzsanna munkásságát emelném ki, aki a Palágyi-féle hagyományt folytatva írásaiban nagy hangsúlyt fektet a *Tragédia* – és általában a madáchi életmű – filozófiai dimenzióinak elemzésére, illetve a most jelzett Erdélyi–Lukács-féle *Tragédia*-képet megkérdőjelező szerzők nézeteinek föllevenítésére.¹² Mások mellett az ő munkásságának is köszönhető, hogy az elmúlt évtizedekben már nem szokás a *Tragédia* filozófiai jelentőségét vitatni. Ezzel együtt a mű bölcséleti szempontból (is) igen sokrétű – „kimeríthetetlen” – alkotás, amely még további izgalmas gondolkodástörténeti és filozófiai vizsgálódásokra adhat alkalmat. Előadásommal, mely egyszerre érinti magát a művet és annak hatástörténetét, ezekhez próbálok hozzájárulni Palágyi Menyhértnak a *Tragédia* tudományképével foglalkozó elemzését tárgyalva. Az az elképzelés, melyet Palágyi e tárgykörnek a mű fölépítésében játszott szerepéről nyújt, némileg egyoldalú ugyan, ám olyan valós gondolati szálra hívja föl figyelmünket, mely a szokásos olvasatban elhalványul: ez az „ideális”, *kopernikuszi-kepleri tudomány materiális, haszonelvű tudománnyá történő eltorzulásának megjelenítése Madách művében*. Mert bár vitatható, hogy e folyamat bemutatása a *Tragédia* gondolati középpontját és egyben szervező alapelvét képezné, a filozófus amellet meggyőzően érvel, hogy a Kepler-, a falanszter- és az eszkimószín erről is szól.

Azon túl, hogy Palágyi egy olyan gondolati szálát fejt föl Madách művében, mely mindeddig nem került kellőképpen a figyelem középpontjába, a *Tragédia* tudományképével kapcsolatos elemzésének van még egy izgalmas vonatkozása. Mint ismeretes, a magyar filozófus a Madách-monográfia megjelenését követő években Németországban – elismerést, sikert, de elutasító kritikát is magában foglaló – ismertségre tett szert. Mármost ha filozófiai munkásságának ismeretében olvassuk előbbi elemzését, azonnal szembetűnik a párhuzam itt kifejtett gondolatai és későbbi német nyelvű filozófiai írásai között: szinte az a benyomás támad az olvasóban, hogy a Madách-könyv vonatkozó része egyúttal Palágyi későbbi, német nyelvű filozófiai működésének „ars poétikája” is. Természetesen az túl erős állítás volna, hogy maga Madách formálta volna Palágyi filozófiai törekvéseit, s a most jelzett párhuzamból sem következik ez. Meglehet, hogy az a koncepció, amely alapján e vonatkozásban Palágyi Madáchot értelmezi, már korábban kialakult benne, s az ifjúkorától ismert madáchi művet a Madách-monográfia megalkotásakor már ezen előzetesen adott filozófiai perspektíva jegyében olvasta újra. Az azonban kétségtelen, hogy a tudománynak és a filozófiának az az antipozitivist, antimaterialista fölfogása, mely német nyelvű írásait jellemezi, már a Madách-monográfiában – tehát még német nyelvű munkásságának kezdete előtt – megfogalmazódott. Továbbá ha tekintetbe vesszük, hogy a *Tragédiát* olvasva hasonló tudománykép rajzolódott ki előtte, mint amivel német értekezéseiben találkozhatunk, föltételezhetjük azt is, hogy kora tudományával szembeni kritikus álláspontja Madách részéről megerősítést kapott. Mindez pedig azt jelenti, hogy Palágyi német nyelvű, a német kulturális és filozófiai közegben megszületett filozófiai írásainak alapvető törekvése, beállítódása a magyar kultúrában gyökerezik, s párhuzamos azzal a madáchi tudományfölfogással, amelyet a magyar filozófus Madách-monográfiájában tár elénk.

Palágyi Menyhért a *Tragédia* tudományképéről

Palágyi Madách főművét az író életével és költészetével foglalkozó monográfiájának „Összefoglalás” című részében, ezen belül a „III”-

ként megjelölt „Az emberiségi eszme” című fejezetben elemzi. Maga a rész címe megtévesztő, hiszen az a monográfiában terjedelmes helyet foglal el. A szerző azt minden bizonnyal nem is könyvének összefoglalásaként érti, hanem inkább arra utalhat vele, hogy elemzésében Madách itt tárgyalt három drámája, a *Férfi és nő*, a *Mózes* és *Az ember tragédiája* az író életének és költészetének összegzése. Persze az „összefoglalás” jelző ezen elsődleges értelmén keresztül közvetve vonatkozik a monográfiára is: mindaz, amit abból eddig Madách életéről megtudtunk, Palágyi koncepciójának megfelelően itt, ebben a részben – különösen *Az ember tragédiájának* elemzésében – nyeri el tulajdonképpeni értelmét. Minket ebből most a III. fejezetnek a falanszter- és az eszkimószínnel foglalkozó 8–10. pontja érdekel, melyek ugyanakkor kulcsfontosságú visszautalást tartalmaznak az első Kepler-színre is, amennyiben Palágyi az előbbi kettőt az utóbbi tudományképével szembeállítja.

A történelmen *Odüsszeusz*ként végigbolyongó Madách-Ádám a Fáraó-jelenetet követően – miután hatalommal bíró és személyes dicsőséget hajszoló egyénként szembeáll törekvése kilátástalanságával és az elnyomottak kiszolgáltatottságával, megalázottságával, szenvedésével – az egyén és a közösség között harmóniát teremtő ideális emberi életfeltételeket, az erkölcsileg és szellemileg is méltó emberi élet lehetőségét keresi. Igaz, ez a törekvés megbicsaklik az athéni jelenet nyomán, miután Ádám-Miltiádész találkozik népe hálátlanságával, ám a konstantinápolyi színben visszatér. S ha Ádám útkeresése korábban bizonytalan vagy homályos volt, akkor az a második Kepler-jelenetet követően – tehát a londoni és a falanszterszínben – határozottan az ideális társadalom iránti vágyként jelenik meg. Ádám – igaz, már csak külső szemlélőként – úgy lép be e színekbe, mint aki végre megglelte ezt az eszményét.

A *Tragédia* ezen szálát követve a falanszter mint az utolsó lehetséges megoldás jelenik meg számunkra: olyan lehetőségként és reményként, amely a londoni kiábrándulás után még logikailag elképzelhető. Ádám ennek megfelelő optimizmussal és lelkesedéssel tekint körül Lucifer társaságában a falanszter udvarán:

„Beteljesült hát lelkem ideálja,
Ez mind derék, ezt így kívántam én is.”¹³

[...] vezess, hogy lelkem kéjelegjen
A boldogságban, melyet annyi harcra
Jól érdemelt díjul kapott az ember.”¹⁴

Láttuk, hogy Palágyi módszere szerint a *Tragédiát* Madách személyes élet-, és történelemélménye felől kell értelmezni, mint olyan művet, amelyben az alkotó – saját sorsát egyúttal „egynek érezve” az egész emberiség sorsával, és e sorsot a minden emberben ott lakozó egyetemes emberi dimenziójában is átélve – a költészet eszközeivel egyetemes emberi értelmet ad élettapasztalatának. E módszert alkalmazva a falanszter-eszmény nemcsak a drámai Ádám perspektívájában, illetve a *Tragédia* szövegösszefüggésében, hanem a piacgazdaság negatív momentumaival szembeállító Madách számára is a még egyedül lehetséges pozitív jövőképet jelenthette a *Tragédia* megalkotásakor, melyhez azonban ő maga már eleve szkeptikusan viszonyult. A falanszterszín ismeretében valószínűsíthető, hogy a falanszter-eszme mint megoldás inkább csak logikai lehetőségként adódhatott számára, mely ugyan orvosolhatja a szabad versenyű kapitalizmus embertelen mozzanatait (azaz mindazt, amit a londoni szín tár elénk), de ugyanakkor súlyos kétségeket is ébreszt valóban humánus kivitelezhetősége tekintetében. Bár Palágyi konkrétan *nem megy el idáig*, de az előbbieket nyomán *az ő módszerével* a falanszterszín értelmezhető úgy is, mint ami Madách ezen ambivalens beállítódását jeleníti meg a *Tragédia* szövegösszefüggésében. Így tekintve e színre, az a közösség egyetemes jóléte szempontjából központi szabályozott, s ennek során az anyagi források észszerű és minden ember számára igazságos elosztására törekvő társadalom eszményének irodalmi-művészi eszközökkel megvalósított gondolkodói elemzése és kritikája. S a *Tragédia* befogadói azt többnyire így olvassák és értelmezik.

Palágyi elemzése viszont fölhívja a figyelmet arra, hogy itt ennél többről is szó van. S ez a több akkor válik láthatóvá, ha fölismerjük, hogy a *falanszterszínben kétirányú viszony rajzolódik ki a tudomány és a társadalom között*.

Konkrétan: a modern korban természetesnek tűnik, hogy az ideális társadalmi rend az ész, az észet reprezentáló tudomány, valamint az azt individuumokként hordozó tudósok útmutatásai alapján hozandó létre, s irányításában célszerű a tudósoknak szerepet osztani. Ezért ebben az értelemben a tudomány és a tudós helye a falanszterben egyáltalában nem esetleges. Másik oldalról viszont annyiban mégiscsak ilyen (s ez Palágyi elemzése nyomán válik láthatóvá), hogy a falanszter közép-pontjában nem a tudomány, hanem az ideális társadalom képzete áll. Számára a tudomány az ideális társadalom eszményét szolgáló eszköz és módszer csupán, s ennyiben a viszony a tudomány és a társadalom között egyoldalú: az utóbbi csupán céljai elérése érdekében használja az előbbit. Így fölfogva a dolgot, e szín mondanivalóját abban foglalhatjuk össze, hogy még az ész és az annak érvényesülését biztosító tudomány sem képes az ideális társadalmi viszonyok létrehozására; még az ideális társadalom eszményének megvalósítására irányuló, és ennek során az észet és a tudományt mint eszközt használó kísérlet is visszajára fordul, s már önmagában is – tehát még a bekövetkező eszkimóállapot ismerete nélkül – újabb történelmi-metafizikai csalódásra ad okot.

Az előbbi értelmezés föltehetőleg helyesen adja vissza a szín tulajdonképpeni mondanivalóját, és egyúttal jelzi annak a *Tragédián* belüli funkcióját is. Palágyi szerint viszont itt a Madách-korabeli tudomány kritikájáról is szó van:

„A mű kellő közepén ott áll Kepler, a tudomány hőse, kivel a világtörténelem új korszaka kezdődik. Pháraó, Miltiades, Sergiölus és Tankréd, kik Keplert megelőzték, akárminek mondhatók, csak tudósoknak nem. Madách egészen világosan és félreérthetetlenül a tudományt állítja oda mint a világhatalmat, mely új korszakot idéz föl az emberiség történetében. Költő ezt előtte soha ily határozottan és közérthetően meg nem cselekedte. Az ember tragédiája igazán a művelt emberiség lelkének közepéből van kiírva.”¹⁵

„Nagyszerű harc az, melyet az emberi elme folytat, mióta Kopernikus megtörte az érzéki látszatot, mely a földet nyugvónak mutatja. Azóta a tudomány voltaképpen egy nagy feladatot tart szem előtt: meg kell törni minden érzéki látszatot. De ez csak úgy lehetséges, ha nem for-

dulunk el az érzéki látszattól, hanem épen e látszatot méltatjuk a legbehatóbb, legszigorúbb figyelemre. Aki az érzéki látszat fölél akar emelkedni, annak az érzéki látszatba kell elmélyednie.”¹⁶

„Ámde a természettudomány, mely folyton az érzéki tapasztalattal van elfoglalva, gyöngébb képviselőiben könnyen megfedezkedik volta-képeni föladatairól: az emberi elme fölszabadításáról a szemfényvesztő érzéki látszatok rabszolgasága alól. Azt képzelik a hivatlan és kontár természetvizsgálók, hogy föladatauk minél súlyosabb érzéki bilincsek-be verni az emberi elmét. Mit ér, hogy Kopernikus és Galilei örökön ragyogó példát adtak az elme fölszabadító munkájára: a vakondok nép nem érti meg mestereit és romlásba, a *materialismus* posványába süllyeszti a fölséges természettudományt, mint a hogy azt épen napjainkban látunk, átélünk kellett. Madách szembe állítja az igazi tudóst Keplert, a romlott materialista tudomány képviselőjével, a phalanster-beli tudóssal. Századunk nagy betegségét szemlélteti e képbe”¹⁷ „a tudomány is megromlik az emberek között, és zsarnoki egyedurmat szervez a phalanster-rendszerben. A tudomány látszólag mindenhatóvá lett az emberi társadalomban, de ez tulajdonképpen már a *bukott tudomány* kora. Mert a zsarnok tudomány – bukott tudomány.”¹⁸

Madách nagy dramaturgiai lehetőséget szalasztott el – fejtegeti –, amikor a falanszter tudósaként Keplerhez hasonlóan nem magát Ádámot jelenítette meg. Mert hiszen az első Kepler-jelenet Keplere – mint ahogyan a *Tragédia* egyetlen konkrét személye sem – nem történelmi személy, hanem az *ideális tudománynak* a történelmi, valóságos Kepler tudománytörténeti szerepén nyugvó, de magával a történeti Keplerrel ennek ellenére sem azonos *történelmi-emberi megtestesítője*. Ezért – állítja –, a *Tragédia* logikája és módszere alapján kifejezetten indokolt volna, hogy a korábban Keplerben megjelenő Ádám a falanszteri vegyészként lépjen újra színre, hiszen bár tudománya már messze nem azonos az eredeti kepleri tudománnyal, folytonos azzal, annak történelmi degradálódása:

(Ádám) „a phalanster-jelenetben egyenesen szembe kerül ama szín hősével a zsarnoktudóssal, holott a *tragédia szerkezetéből és szelleméből az következne, hogy Ádám vagy még inkább Kepler maga lépjen*

elénk mint a phalanster uralkodó tudósa. Mily megragadó elváltozás! A renaissance főnséges szellemű csillagászából egy korlátozott és anyag-elvűségben megfeneklett vakbuzgó vegyész lett. Madách maga is így gondolja ezt, de annyira irtózik a phalanster-beli tudóstól, hogy a világért sem azonosítaná magát vele. Szembe áll vele vitatkozni és hatá-
sosan ki is csúfolja.”¹⁹

Azzal, hogy a falanszterszínben két tudós – a látogatóként érkező Ádám és a falanszter vegyésze – szerepel, Palágyi szerint Madách dramaturgiaiilag mindkét oldalt meggyengíti, míg ha ezzel szemben maga Kepler-Ádám ölténé magára a vegyész szerepét,

„hatalmas drámaiság költőznék akkor egyszeribe a phalanster-jelenetbe! Kepler, aki előbb csak az egész emberért lelkesedett, most már csak a szakemberért rajong. Ő, ki csak a sphaerák harmoniáját hallgatta, most már irtó háborút űzen minden szépnek és nagyszerűnek és már csak az anyagi hasznot bálványozza.”²⁰

„Szólana ellenállhatlan erővel minden művelt nép tudósaihoz, és kegyetlen leccze volna korunknak, de a késő századoknak is. Leleplezné az érzékiességet bálványozó tudományt, melynek istene a polgári haszon. Azt a tudományt, mely nem tör az elme föltszabadítására és vívmányaival csak a kényvadászatot és katonai uralomvágyat szolgálja. Azt a tudományt, mely korlátozott szakszerűség békójába veri az elmét és bürokratává aljasítja a tudóst. Azt a tudományt, mely legveszedelmesebb czinkosává szegődik az önző, buja és haszonleső emberi szenvedélyeknek, sőt megfélelkezve tudomány voltáról, rangra, hatalomra tör, anyagi hatalomra, anyagi uralomra az emberek fölött.”²¹

Ez a visszautalás Keplerre nyilvánvalóvá teszi, hogy a falanszterszínben nem csupán az ész és a tudomány segítségével kivitelezni kívánt társadalmi kísérlet kudarcáról van szó, hanem arról is, hogy a falanszter tudománya már nem a kopernikuszi-kepleri, hanem a tisztán materiális értelemben vett haszonra irányuló, bürokratikus, a szellemi szabadságot korlátozó, s ennek megfelelően Palágyi megítélése szerint elkorcsosult tudomány. Ezen értelmezésben pedig a falanszterbeli tudós és a falanszter viszonya nem esetleges: a falanszter jellege az alap-

jául szolgáló tudományból fakad. Nem önmagában az ész és a tudomány felé fordulás, valamint a tudomány képviselőinek juttatott szerep az, ami eredeti céljával szemben embertelenbe fordítja a falanszter valóságát, hanem ez a háttérben fölsejlő, romlott – „bukott” – tudomány. A falanszter tudósa és aggastyánja ennek a romlott tudománynak képviselője, s innen adódik zsarnoki természetük.

Persze ezen a ponton föltehetjük a kérdést, hogy vajon maga Madách is így értette-e e jelenetet? Valószínűleg nem. Mint már utaltunk erre, úgy tűnik, hogy az ő számára – s első olvasatban ez így jelenik meg a befogadónak is – a falanszter az eddig ismert történelem jegyében immár az utolsó még lehetséges kísérlet arra, hogy az irracionális hatalmi vágyakkal, törekvésekkel, szenvedélyekkel szemben az ész jegyében megvalósuljon egy minden eddiginél emberibb társadalom, mely az igazságosan elosztott anyagi források ésszerű fölhasználásával, és e javaknak a tudomány segítségével történő gyarapításával minden ember számára jólétet teremtet. S a falanszterszín e kísérlet visszajára fordulását nem a tudományra, hanem a szűkös anyagi lehetőségekre, és a természet ellenségessé válására való fölkészülés kényszerére vezet vissza:

„Négy ezredév után a nap kihűl,
Növényeket nem szül többé a föld,
Ez a négy ezredév hát a mienk,
Hogy a napot pótolni megtanuljuk.”²²

Mind a tudós egyoldalú szűklátókörűsége, mind a falanszterbeli rendszer jellege, mind a hatalmi funkciót hordozó aggastyán zsarnoki viselkedése alapvetően ebből a szűkösségből és kényszerből ered. Persze az is nyilvánvaló, hogy Madách e színben szintén bírálja kora szocialista eszméinek egyoldalúan anyagias szemléletét, mint amiképpen e szín az eszkimószínnel együtt egyben az anyagi tudományt mindenhatóknak – azt a természet legyőzésére és Istennek kiiktatására képesnek – tekintő tudományos optimizmus kritikája is. Az azonban erősen kérdéses, hogy a Palágyi által sugalmazott képnek megfelelően Madách itt tudatos tudománykritikát gyakorolt volna, hiszen a tudomány mindenhatóságába vetett hit és az ezen alapuló világnézet kritikája nem azonos magával a tudomány kritikájával.

Mindebből azonban nem következik, hogy a *Tragédia* most tárgyalt színeiben ne volna ott a Palágyi által föltárt tudománykritikai tartalom: a nagy művek sajátossága, hogy számtalan olyan rejtett szálát, összefüggést tartalmazhatnak, amelyek a fő gondolati vonulat és a szándékosan megfogalmazott mondanivaló mellett rejtett szálként húzódnak meg bennük, s Palágyi a *Tragédia* egy ilyen rejtett szálát fejtí föl számunkra. Bármennyire valószínűtlen is az, hogy Madách a falanszterszín megírásakor kifejezetten kora pozitivistá-empirikus, materialista orientációjú tudományosságát tartotta volna szem előtt, kétségtelen, hogy a falanszterbeli tudós – úgy, ahogyan ezt Palágyi állítja – a kepleri tudomány ellentétének, Madách (és Palágyi!) kora „bukott” tudományának képviselője, s a *Tragédia* falansztere e „bukott” tudomány jegyében működik. S nehezen vitatható, hogy igaza van Palágyinak akkor is, amikor az eszkimószínrre utalva még ennél is tovább megy, és az eszkimó és a falanszterbeli tudós között nemcsak párhuzamot von, hanem mentalitásukban, világképükben is azonosítja őket:

„Valóban a phalanster-béli tudós és a főkavadász eszkimó lelki rokonok, majdnem azt mondanám, hogy testvérek. Csakhogy a tudós elméletet is csinál materialista érzületéhez, míg a szegény főkavadász nem ér rá az elmélkedés fényezésére. Ő már csak teng-életet élhet, amíg párját kileheli. A két rokon-jelenet tehát szorosan összetartozik és egymást gyönyörűen kiegészíti. A mit a phalanster-beli tudós előre lát, ime bekövetkezik: a föld kihűl, a táplálék elfogy, az emberből sem marad meg egyéb mint az eszkimó. Maga a phalanster-beli tudós léphetne elénk az eszkimó alakjában.”²³

A *Tragédia* tudományképe és Palágyi Menyhért német nyelvű filozófiai írásai

Azzal, hogy Palágyi a falanszterben megjelenő tudományt párhuzamba állítja a korát uraló empirista-pozitivistá és haszonelvű tudománnyal, egyben saját világképe és értékrendszere szerinti láttelepet ad. A „kopernikuszi-kepleri tudomány” mint eszményi ellenpólus méltatásával pedig az általa kívánatosnak tartott „igazi” tudomány ideáját is posztulálja. S ha 1901-től kezdődő német nyelvű filozófiai munkásságára te-

kintünk, láthatjuk, hogy abban éppen e kívánatosnak tartott tudomány térnyerését szeretné elősegíteni.

A filozófus német nyelvű alkotói periódusa három korszakra osztható: (i) az 1901–1906 közötti ismeretelméleti-tudományfilozófiai korszakra, (ii) az ezt követő pár évre, melyet vitalista filozófiai ontológiája, és az ennek keretébe illeszkedő, elsősorban fantáziaelméletében kifejtett filozófiai antropológiája jellemez,²⁴ (iii) valamint késői filozófiai tanulmányainak éveire. Bár 1911–1921 között is dolgozott, ez az időszak annyiban rejtély munkásságában, hogy korábbi termékeny éveire képest kevés alkotás született ekkor, s bár ezek között is találhatunk figyelmet érdemlőket, nagyobb részük színvonalában is elmarad a korábbi évek termésétől.²⁵ Mi a következőkben német alkotóperiódusának első két korszakát érintjük röviden.

1901-től kezdődően Palágyi egyik középponti – már a térrel és az idővel foglalkozó, 1901-ben megjelent monográfiájában is megfogalmazódó – gondolata, hogy az újkori filozófiában hamis kettőségek alakultak ki, melyek nyomán e filozófia egymással szembenálló, de egyaránt téves irányzatok (empirizmus-racionalizmus, materializmus-idealizmus stb.) harcterévé vált. Mivel a filozófus már az irányzatok alapjául szolgáló kettőségeket is hamisaknak tekinti, úgy véli, vitájuk sem vezethet sehová. Ismeretelméleti írásaiban ennek megfelelően az empirizmus-racionalizmus ellentétpárra koncentrált, s ennek saját korabeli változataként értelmezi a *pszichologizmus* és a *logicizmus*, a *pszichologizmus* és *formalizmus* ellentétpárját. Fölfogása szerint nem az a kérdés, hogy melyik oldalra álljunk ezek vitájában, hanem annak a kettősségnek, annak a hasadásnak filozófiai-fogalmi meghaladása, mely a tapasztalat, (az empiria) és az ész (a ráció) között keletkezett.

Ez a megközelítés első tekintetre ellentétben van a *Tragédia* elemzésekor kifejtett tudományképpel, hiszen ott a filozófus az egyik pólus, az érzékiséget és az érzéki tapasztalatot túlhangsúlyozó empirizmus miatt bírálja kora tudományát. Csakhogy emlékezzünk arra, hogy a falanszterszín elemzésében nem csupán Madách Keplerjáról van szó, hanem Kopernikuszról is, akit Palágyi úgy méltat, mint aki az emberi elmét oly módon szabadította meg a „szemfényvesztő érzéki látszatok rabszolgasága alól”, hogy a spekulatív módszertannal szakítva éppen e

látszatot méltatta „a legbehatóbb, legszigorúbb figyelemre”. Azaz a Madáchról írt monográfia Kopernikusza olyan tudományt képvisel (pontosabban: ő maga olyan tudományosságot teremt meg), melyet – legalábbis Palágyi szerint – még nem jellemez az empirizmus és a racionalizmus későbbi, a Kopernikust, Galileit és Keplert követő korszakot jellemző dilemmája.

Ám az olvasó itt még mindig ellenvetést fogalmazhat meg: arra hivatkozhat, hogy a monográfia vonatkozó része a Kopernikusról rajzolt kép ellenére mégsem a racionalista, hanem az empirista tudományt minősíti bukott tudománynak, azaz nem az egyoldalú észorientációt, hanem az érzékiségben való megragadást veti kora tudományának szemére. Csakhogy ez a megítélés jelen van Palágyi ismeretelméleti műveiben is. A filozófus szerint ugyanis éppen a materialista világszemlélet és haszonelvűség, és az ebből következő egyoldalú érzéki beállítódás váltotta ki a tapasztalat és az ész, a materiális és az eszményi (=ideális) közötti hasadást, s vezetett ennek nyomán az egymással szemben álló empirizmus és a racionalizmus filozófiai kettőségéhez. Értelmezésében a racionalizmus csupán az érzéki orientációra és az ebből fakadó egyoldalúan empirista ismeretelméletre adott, azokkal ugyan szembenálló, de szintén egyoldalú válasz, amely mint ilyen, az empirizmushoz képest csupán másodlagos: mintegy annak „negatív”-ja vagy „tükrkép”-e, és így szükségképpen alkalmatlan ellenpárjának meghaladására. Ezért Palágyi számára az érzéki-empirista ismeretelmélet és tudományos szemlélet kritikájának mint elsődleges célnak és főadatnak szervesen magában kell foglalnia az ismeretelméleti racionalizmus bírálatát is. A racionalizmusra irányuló határozott kritika ellenére és a Madách-monográfiában megfogalmazott tudománykritikával összhangban tehát ismeretelméleti értekezéseinek elsődleges célja továbbra is az érzéki megismerést és az ezen alapuló tapasztalatot túlhangsúlyozó empirista ismeretelmélet, s ezzel szoros összefüggésben az anyagi-technikai haszonra irányuló és az emberi uralomvágyat kiszolgáló, érzéki-materialista – „bukott” – tudomány bírálata. Kifejezően jelenik meg az egyoldalú érzéki orientáció uralomra jutásának, mint „eredendő bűn”-nek általa tulajdonított e negatív prioritás egy keletkezése időpontjában pontosan beazonosíthatatlan (talán 1905-ben

írt), s csak halála után megjelent tanulmányában, amelynek alábbi részlete ismeretelméleti korszaka alapgondolatának talán legjellegzetesebb megfogalmazása:

„A modern olvasó gondolkodását [...] oly mértékben átítatja az impresszióknak, a szenzuálisnak, illetve az érzeteknek az elmélete, hogy csaknem lehetetlen másképpen szót érteni vele, mint hogy érzékelővékenységünk vizsgálatát tesszük meg minden ismeretelméleti vizsgálódás kiindulópontjává.”²⁶

„Honnan ez a forró vágy az érzetek elmélete iránt? E vágy bensőségesen összefügg újkori kultúránk alapvető jellegével. Az újkori kultúra főképpen abban különbözik minden elődjétől, hogy korlátlan vágy tölti el a természeti erők fölötti uralom iránt. Arra vágyik, hogy az egész Földet lehetőség szerint oly módon gyúrja át, hogy az az emberi nem egyetlen, jól fölszerelt, a legújabb divatnak megfelelő uradalmává váljék, és hogy valamennyi természeti erőt ugyanezen emberi nem jól képzett testőrségeként és háziszolgásként működtethesse. [...] még egyetlen kultúra sem törekedett olyan mértékben arra, hogy a természet fölül kerekedjék, mint a mienk, és egyetlen sem merészelt még a legmagasabb rendű természeti erőket, így az elektromosság, a hő és a fény mindenén átható erejét is mintegy a háziállatokhoz hasonlatosan céljainak szolgálgójává tenni. Az ókor nagy mechanikusáról, *Archimédész*ről fennmaradt, hogy szégyellte azokat a nagyszabású gépezeteit, amelyekkel Szirakuzát védelmezte, mivel a tudomány minden gyakorlati alkalmazását a tudomány leértékelésének tartotta. Mennyire más-ként gondolkozott erről a dologról a modern tapasztalati filozófia apostola, Francis *Bacon*! [...] A klasszikus görög szellem számára a tudás tisztán öncél volt, a legfőbb szellemi jó, a boldogság boldogsága. A modern kor gyermeke, Bacon számára ezzel szemben „a tudás hatalom”. Azaz eszköz a természet fölötti uralomhoz.”²⁷

„Bacon vérünkben rejtekezik, és ezért hajlunk minden porcikánkkal arra, hogy a tudást a tapasztalattal (a megfigyeléssel és a kísérlettel) tegyük egyenlővé. Mivel azonban tapasztalatot csak az *érzetek* segítségével szerezhetünk, semmit sem találunk természetesebbnek annál, mint hogy az emberi megismerés (vagy tapasztalat) tudományát az ér-

zetek elméletével kezdjük. A baconi gondolkodásmód elkerülhetetlenül impresszionista ismeretelmélethez vezet, és a történelem ténylegesen is azt mutatja, hogy az angol filozófia Bacon hatására elsősorban egy impresszionista ismeretelmélet kidolgozására törekedett.”²⁸

Azt hiszem, nem kell különösebben fölhívunk a figyelmet arra, hogy e filozófiai fejtegetés mennyire összhangban van a Madách-monográfia korábban idézett részleteivel, minthogy azt sem kell különösebben hangsúlyoznunk, hogy Palágyi e mondatai mennyire találók ma is, a XXI. században, jelen világállapotunk tekintetében.

Ami Palágyi német filozófiai munkásságának második korszakát illeti, ebben továbblépett a korábbi évek problémafölvetéseinek és megoldási kísérleteinek, s módosultak törekvéseinek hangsúlyai. Filozófiai világképében bizonyos mértékű – ám korábbi gondolkodói pályafutásától nem idegen – fordulat állt be: érdeklődésének előterébe az ontológiai kérdésföltevés, és ennek részeként az élet vitalista, azaz se nem materialista, se nem idealista vagy dualista értelmezése került. Így korábbi munkásságának a későbbi fejlemények ismeretében történő megérőszakolása volna, ha olyan közvetlen kapcsolatot keresnénk e korszak és a Madách-monográfia között, mint amilyenre az ismeretelméleti korszak esetében az előbb rámutattunk. Mert hiszen, ha e második korszak alapbeállítódása jelen lett volna már a Madách-monográfia megírásakor, akkor óhatatlanul fölvetődne a kérdés, hogy miért kellett több mint fél évtizedre, és több filozófiai mű megalkotására várni a jelzett fordulatig.

Ezzel együtt közvetve mégiscsak folytonosság rajzolódik ki korábbi munkássága és e korszak között. Így ez utóbbi célja, hogy az életet méltó, és egyúttal egyediségének, a létezők rendszerében ténylegesen elfoglalt helyének és szerepének megfelelő pozícióba helyezze mind a filozófiában, mind ennek nyomán a tudományban. Arra törekszik, hogy megalapozzon egy önálló, vitalista életfölfogást, és ezen alapulva egy olyan vitalista élettudományt, mely az életet nem redukálja a pusztán mechanikai-fizikai-kémiai valóságra, de a tudati-szellemi szférával szemben sem jelentékteleníti el azt, s módszertanában alapvetően különbözik mind a materialista-empirista, mind a kultúr- és szel-

lemtudományi módszertantól. Programja így – megváltozott hangsúlyokkal – továbbra is a tudomány megújulásának, a helyes tudományos út és szemléletmód megjelölésének elősegítésére irányul.

De párhuzam van e korszak és a korábbi korszak között abban is, hogy a kritika tárgya itt is egy ellentétpár: a materialista és az idealista életfölfogás kettőssége, s bár a kritika most is elsődlegesen az egyik pólusra – jelen esetben az élet materialista redukcionista fölfogására – irányul, ezzel együtt hasonló jelentőséget kap ellentétpárjának bírálata is. Úgy véli ugyanis, hogy az anyagelvű gondolkodással szemben nem elégséges hangsúlyoznunk az anyagra vissza nem vezethető tudati és a szellemi mozzanatokot akkor, ha nem ismerjük föl az életnek a tudati és szellemi mozzanatokkal szemben szintén fönnálló szuverenitását. Igaz, e koncepciót követve Palágyi elsődlegesen nem az élettelen és az élő egymástól való elhatárolására koncentrál, hanem arra, hogy az alapvető életmozzanatok (így különösen az általa szintén az élet szférájához tartozónak tekintett képzelőerőt) megvédje az azokat elsősorban mentálisnak illetve tudatinak-szelleminek tekintő irányzatoktól. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az élet materialista fölfogásának elutasítását kevésbé fontosnak tartotta volna. Egyszerűen arról van szó, hogy az akkor fölerősödő, s alapvetően az életnek a mechanikai-fizikai-kémiai folyamatokra való visszavezethetetlenségét hangsúlyozó vitalista törekvéseket nem tartotta elégségesnek anélkül, hogy az élet önállósága megvédelmezésre ne kerülne az életfunkciókat tudatív-szellemivé szublimáló, az élet mibenlétét szerinte ugyancsak félreértő fölfogásokkal szemben. Ebből adódik azután, hogy Palágyi – szakítva az európai filozófiatörténet két és félezer éves intellektualista hagyományával – az emberi alkotótevékenység alapját képező képzelőerőt kiemeli a tudat és a szellem szférájából, és az élethez sorolja.

A fentiekben hangsúlyozott párhuzam ellenére, de az előbbieken írottakkal összhangban, a filozófus életfilozófiai alkotókorszakában az ismeretelméleti orientáció lételméletibe fordulása mellett tudományfölfogásában is határozott hangsúlyeltolódás történt a Madách-monográfia kifejtettségéhez képest: figyelmének középpontjában ekkor már nem a kopernikuszi-kepleri ideális, metaforikusan a „szférák harmóniájá”-val jellemzett „égi” tudomány áll, hanem az élettelen természet-

re ugyan ráépülő, de arra visszavezethetetlen, és egyúttal a tudat és a szellem fogalma felől sem értelmezhető élet és annak filozófiája. Egy olyan filozófiai ontológia, természetfilozófia és antropológia, melyeknek keretében az élet tudománya megváltozott alapokon épülhet újra, s – az ő fordulatával – nem kerül a „mechanisztikus és a pszichologista gondolkodás örökösei közé”, hogy azután e kövek azt olykor tisztán fizikai-kémiai folyamatokká morzsolják szét, máskor „ügynevezett tudati jelenségekké” párologtassák el.²⁹

Összegzés

Bár Palágyi azon nézetével szemben, hogy a tudománykritika a *Tragédia* fő gondolati szálát alkotná, erős kétely fogalmazható meg, a filozófus-esztéta meggyőzően mutat rá arra, hogy az első Kepler-színtől kezdődően egy ilyen tartalom és gondolati vonulat is végigfut Madách művén, s ezáltal hozzájárul ahhoz, hogy teljesebben és mélyebben megértsük azt. Elemzése a mű filozófiai értékelése szempontjából is jelentős, hiszen a *Tragédia* tudománykritikai szála a mű sokrétű filozófiai vonatkozásainak egyike, s azon túl, hogy ennek Palágyi általi bemutatása gazdagítja a madáchi mű filozófiai jelentőségével kapcsolatos élményünket, egyúttal vitathatatlan adalékkal szolgál annak bölcséleti szempontból is értékes volta mellett. De az sem mellékes, hogy az a tudományfölfogás és kritika, amelyet Palágyi a *Tragédiában* föltár előttünk, a német filozófiába befogadott későbbi filozófiai munkásságának inspirációjául és egyúttal egyik alapelvül szolgált. Nem bizonyítható, hogy Palágyi tudományfölfogását a *Tragédia* formálta: lehetséges, hogy az már korábban megfogalmazódott benne, és e már korábban meglévő tudománykép tette lehetővé, hogy figyelme a madáchi mű tudománykritikai tartalmára irányuljon. Ám ez sem változtat azon, hogy Madách művének e tudománykritikai szála Palágyi művein keresztül megjelent és hatott a német filozófiában, és napjainkban legalább annyira aktuális, mint Madách és Palágyi korában volt.

Jegyzetek

1. PALÁGYI Menyhért, *Madách élete és költészete*, Budapest, Athenaeum, 1900.
2. Pl.: „a magyar nyelv mily gazdag olynemű elvont állapotok megjelölésében, minők pl. az ábrándozás, mélázás, merengés, andalgás, tünődés, évődés, töprengés stb.” PALÁGYI Menyhért, Az ébrenlétről, in: *Észlelés és fantázia. Válogatás Palágyi Menyhért írásaiból*, szerk. BOGDANOV Edit és SZÉKELY László, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet, Gondolat Kiadó, 2017. 79–87., idézet helye: 79.
3. PALÁGYI id. mű. Összefoglalás III/10., 366.
4. Uo.: 367.
5. Uo.
6. Id. mű Összefoglalás III/11., 369.
7. Uo. 373.
8. V. ö.: MÁTÉ Zsuzsanna, *Palágyi Menyhért esztétikafelfogásának heurisztikus erejéről*, in: uő: Máté Zsuzsanna, *Az aestheticum vizsgálatának célja tehát az értékadó jelentés felkutatása. – Magyar esztétikatörténeti és esztétikai tanulmányok*, Kolozsvár–Szeged, 2019. Pro Philosophia Kiadó és a Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány 21–22.
9. V. ö.: MÁTÉ Zsuzsanna, *Palágyi Menyhért irodalomesztétikai felfogásáról* in: uő: Máté Zsuzsanna, *Az aestheticum vizsgálatának célja tehát az értékadó jelentés felkutatása. – Magyar esztétikatörténeti és esztétikai tanulmányok*, Kolozsvár–Szeged, 2019. Pro Philosophia Kiadó és a Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány 27–34.
10. ERDÉLYI János, *Madách Imre: Az ember tragédiája*, Magyarország 1862. aug. 28.–szept. 3.; illetve in: *Erdélyi János Válogatott Művei*, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: LUKÁCSY Sándor, Magyar Klasszikusok, Budapest, 1961. 528–555.
11. Ugyan más és más okok miatt, Lukács György a minimális megértés képességének még csak a jelét sem adva mind pályájának

- kezdetén, mind az 1950-es években határozottan negatív véleményt formált Madách művéről. V. ö.: LUKÁCS György, *A modern dráma fejlődésének története*, in LUKÁCS György, *A modern dráma fejlődésének története*, szerk. KÖSZEG Ferenc, Magvető Kiadó, Bp., é. n. [1978] 584–586 (Eredeti megjelenés: Franklin Társulat, Bp. 1911.) Uő: *Kiknek nem kell és miért Balázs Béla költészete*, in *Ifjúkori művek* (1902–1918), szerk. és a jegyzeteket készítette Tímár Árpád. Magvető Kiadó, Bp. 1977. 702–703. (Eredetileg: LUKÁCS György, *Balázs Béla és akiknek nem kell*. Előszó, Kner Izidor kiadása, Gyoma, 1918.) Uő.: *Madách tragédiája*, Szabad Nép 1955. március 27. és április 2.
12. MÁTÉ Zsuzsanna, *Filozofikum és esztétikum kölcsönviszonyáról – kiemelten a madáchi életműben*, Szeged, Madách Irodalmi Társaság, 2018.
 13. MADÁCH Imre, *Az ember tragédiája*, második, tetemesen javított kiadás, Pest, Emich Gusztáv sajátja, 1863. 170.
 14. Uo. 171.
 15. PALÁGYI: id. mű, Összegzés III/8. 345., illetve *Észlelés és fantázia* 380.
 16. uo. 346., illetve *Észlelés és fantázia* 381.
 17. uo. 349., illetve *Észlelés és fantázia* 382.
 18. uo. Összegzés III/9. 350., illetve *Észlelés és fantázia* 383.
 19. uo. 351., illetve *Észlelés és fantázia* 383.
 20. uo. 353., illetve *Észlelés és fantázia* 384.
 21. uo. 355., illetve *Észlelés és fantázia* 385.
 22. MADÁCH Imre, *Az ember tragédiája*, 161.
 23. PALÁGYI: id. mű, Összegzés III/10. 365., illetve *Észlelés és fantázia* 385.
 24. PALÁGYI Menyhért, *A fantázia elmélete*, in: *Észlelés és fantázia* 141–170.; Palágyi fantáziaelméletéről, illetve annak szerepéről a művészi alkotás természetére vonatkozó fölfogásában (mely megjelenik a Székely Bertalanról magyar nyelven írt monográfiájában is) lásd: BOGDANOV Edit, *Fantázia és vitalitás*, in: *Észlelés és fantázia* 47–70.; illetve uő.: *Művészetelméleti gondolatok befogadása és kreatív átalakítása Palágyi Menyhért filozófiájában*, in: BÉKÉS

Vera (szerk.), *A kreativitás mintázatai*, Budapest, Áron Kiadó, 2004. 94–130.

25. Palágyi alkotói pályájának rövid áttekintését lásd: BOGDANOV Edit, *Palágyi Menyhért pályafutása*, in: *Észlelés és fantázia*, 397–401.
26. PALÁGYI Menyhért, *Érzet és valóság*, in: *Észlelés és fantázia*, 99–112., 102.
27. Uo.
28. PALÁGYI: id. mű: 103.
29. V. ö. PALÁGYI Menyhért, *Bevezetés A természetfilozófiai előadások a tudat és az élet alapproblémáiról* című műhöz, in: *Észlelés és fantázia*, 113–130. Palágyi filozófiájáról lásd még: SZÉKELY László, *Palágyi Menyhért a filozófia történetében és jelenében*, in: *Észlelés és fantázia* 15–45.; illetve uő.: *Palágyi Menyhért mint a magyar filozófiai gondolkodás materialista-forradalmi meghatározottságú tradíciójának alternatívája*, Magyar Filozófiai Szemle 63 (2019/1.). 79–103.

Máté Zsuzsanna

Palágyi Menyhért művészetelméleti problematikája

Palágyi művészetelméleti problematikájának jellegét felfedve elsődleges szövegkorpuszom – Madáchról írt monográfiájának és az 1884 és 1900 közötti kortárs költőkről szóló tanulmányainak esztétikai felfogásából kiindulva¹ – egyrészt a Székely Bertalanról írt csaknem 170 oldalas monográfiája,² mely 1910-ben, a mester halálának évében látott napvilágot. Valamint jelentősen támaszkodom életműve összegzésére, az 1924-ben, halálának évében megjelent könyvének előszavára.³

Palágyi Menyhért sem önálló esztétikát, sem önálló művészetelméletet nem alkotott, polihisztor gondolkodó volt, irodalomtudományi, esztétikai, művészetelméleti, természet- és társadalomtudományi kérdésekkel is foglalkozó filozófus. Első, 1884 és 1900 közötti igen termékeny alkotói korszakában nemcsak esztétikatörténeti és esztétikai minőségeket, stílusokat, műfajokat tárgyaló átfogó írásokat, valamint a kortárs esztétikai tanulmányokra nyújtott recenziók sokaságát találjuk, hanem szisztematikus jellegű műelemzéseket és életmű-elemzéseket, melyekből kiemelkednek a kortárs költőkről – Tolnai Lajosról, Reviczky Gyuláról, Komjáthy Jenőről és Vajda Jánosról – írt tanulmányai, valamint az 1900-ban megjelent Madách-monográfiája.⁴ Valamennyi kortárs költővel személyes, Tolnaival, Komjáthyval szinte baráti kapcsolatban állt, írásaiban többször is utalva értékes beszélgetéseikre az irodalomról, az alkotási folyamatokról. Madách-monográfiája bevezetőjében pedig hosszasan részletezi egy közvetett személyesség meglétét, miszerint régi barátja, Madách Aladár nemcsak motiválta e csaknem 400 oldalas könyv megírására, hanem lehetővé is tette, hogy hosszabb időt tölthessen az alsósztrégovai kastélyban, a még szinte érintetlenül hagyott, Aladár által egybegyűjtött és hozzáférhetővé tett teljes madáchi életművet tanulmányozva. Sőt, az Oroszlánbarlangban, Madách íróasztalánál írhatta kéziratát, miközben hosszú beszélgetéseket folytatott Madách fiával.⁵ Székely Bertalan monográfiáját szintén több, mint egy évtizedes, személyes kapcsolaton alapuló „anyaggyűjtése” előzte meg,

miként arra maga Palágyi többször is utal könyvében, így a mesterrel való számtalan eszmecsere a művekről és művészetelméleti alapelveikről.

Palágyi maga sommázta életművének korszakait a halála évében, 1924-ben írt, németül megjelenő, a *Természetfilozófiai előadások a tudat és az élet alapproblémáiról* c. művének előszavában. Önreflexív módon adott számot belső motivációjáról, mely mindvégig „az emberi leleményesség és alkotóerő” feltárására irányult, akár az irodalom, a művészet, a tudomány vagy a társadalmi szerveződés és a gyakorlati élet területén. Egyetemi tanulmányait befejezve matematikusnak készült, „elragadtatva a matematikában és a természettudományban rejlő leleményességtől”, majd 1884-től 1900-ig tartó első alkotói korszakát egy másfajta irányultság, a művészet és a szépirodalom felé fordulás jellemezte. A műalkotás eredetiségének forrását és mindazon tényezőket kutatta, „ami a művészt művésszé avatja.” Ezt az irányváltást életútjában – önreflexív módon – az emberi tudat polarításával magyarázta, másrésztől egyfajta anyaggyűjtésnek látta e termékeny időszakot a tágabbban értelmezett alkotóerő tanulmányozásához.⁶ Az 1901-től 1914-ig tartó második korszakában a kortárs filozófiával foglalkozott elmélyülten, ekkor születtek jelentős filozófiai írásai, könyvei, ismeretana, téridő elmélete, fantáziaelmélete és ez utóbbi teóriát is integráló Székely Bertalan monográfiája. Palágyi gondolkodói habitusában a polarítások megmaradtak és polihisztor alkatának egységében állandósultak. Így például a tudomány történetében Palágyi javasolta elsőként egy kidolgozott természetfilozófiai elméletben, hogy a teret és az időt a fizika a négydimenziós matematikai téridővel reprezentálja, mely teória perspektivikusságát többek között Nagy Edit is bemutatta könyvében,⁷ Székely László tanulmányát követően.⁸ A másik oldalon pedig, a társadalomfilozófián belül szintén ma már előremutatónak tekinthető Palágyi Marx-kritikája, melynek következményeként nem tartozott a 2. világháború után a hazánkban újrafeldezett filozófusaink körébe, e folyamat majd csak a rendszerváltás után kezdődött el, Székely Lászlót idézve.⁹ Ennek a poláris együttlevőségnek és egyben polihisztorságnak másik beszédes példája, hogy Palágyi a kolozsvári egyetemen a természettudományok bölcsészeti ismerettanának magántanára volt 1905-

től csaknem egy évtizedig, ahol természetfilozófiai előadásai mellett irodalmi, sőt szociológiai előadásokat is tartott, és mindemellett reakció-idő kísérleteket folytatott az egyetem pszichofiziológiai laboratóriumában, itt Békés Vera kutatásaira utalok.¹⁰ Palágyi számos alkalommal volt előadó német konferenciákon, hosszabb, rövidebb tanulmányutak kíséretében, míg 1920-ban először Frankfurtban, végül Darmstadtban telepedett le. Egyik utolsó, 1924-ben megjelent politikai írásában, Bogdanov Editet idézve: „Magyarország első világháború utáni helyzetét elemezve az európai természetes egyensúly megteremtésének szükségességét hangoztatta”.¹¹ A 20. század első két évtizedében német nyelvű tanulmányaival és előadásaival jelentős hatással bírt a német filozófiai antropológia megteremtőire, Max Schelerre, Arnold Gehlenre és Helmuth Plessnerre, sőt, „megelőlegezi a modern lélektant és a kognitív tudományt” és még hosszasan sorolhatnánk azokat a gondolatait, Székely László meggyőző párhuzamai alapján, melyek nyomán Palágyi életművét jelentős hatással bírónak, alapvetően heurisztikus jellegűnek vélhetjük.¹²

Palágyi Menyhért Madách-monográfiájában a megélt életnek a szellemmel egyenrangú szerepet juttatott, perspektivikusan egy életfilozófiai szemlélet és a szellemtörténet felé irányulva. *Az ember tragédiáját*: a madáchi életélményt a művészi és szellemi reflexió által történelemfilozófiai síkra emelő műalkotásként interpretálta. A műalkotást és az alkotót egységes egészként értelmezte, ily módon a megélt életet, az alkotói szándékot, az alkotás átfogó rendezőelvét és egyben értelem-egészét egy olyan személyességben és a személyességből fakadó erkölcsiesség eszméjében véli fellelni, mely ugyanakkor egyetemessé, univerzális érvényűvé formálódik a *Tragédiában*.¹³ Értelmezésében a „saját lényét a világtörténelemben” kivetítő, az egyénit és az univerzális emberit összekapcsoló madáchi törekvés eredménye, hogy a *Tragédia* az emberi nem egységének eszméjét hirdeti „minden tereken és időkön keresztül, vagyis magát az erkölcsi eszmét.”¹⁴ Palágyi esztétikai szemléletének mindkét alapelve érvényesül Vajda-, Komjáthy- és Reviczky-tanulmányaiban is: az egész-re irányuló és az élettényeknek, az élményvalóságnak, a szellemmel egyenrangú szerepet juttató értelmezési kereke valamint esztétikai érték kategóriája, mely nem más, mint az egyéni-

ség és az „örök emberi” egységből fakadó, valamely magasabb eszmeiség felé történő irányultság.¹⁵

Palágyi Székely Bertalan művészetét szintén a magasabb eszmeiség miatt látja kiemelkedőnek kortársai közül, mivel szerinte egy egész világfelfogást igyekszik kifejezésre juttatni, mely elsősorban az erkölcsi tartamban jelenik meg történeti témájú festményeiben: „Nem is jelentkezett még az újabb festészet történetében művész, ki a nemzeti élet erkölcsi alapjait az ecset erejével úgy tárta volna föl, mint Székely Bertalan. Határozottan merem mondani, hogy ebben a tekintetben páratlanul áll a festészet és különösen a XIX. század festészetének történetében. [...] Az Egri nőkben, a Dobozyban ugyan történeti jeleneteket állít elénk, de ha e festmények mélyére tekintünk, voltaképpen a hitves társak egymáshoz való viszonyának nagyszerű megdicsőítését találjuk bennök. [...] Így pl. Mohácsában, Cilleyjében vagy Thökölyjében. Szóval mindenütt a legmelegebb családi érzelmek és erkölcsi vonatkozások tisztaságával vagy elfajulásával érezteti meg a nemzeti jövőbe vetett hitet illetve a nemzeti élet romlását és bűnhődését. [...] Székely minden történeti festményének tulajdonképpen hőse maga a magyar nemzet, mert bármely jelenetet is ragadjon ki történetéből, mindig az egész nemzet erkölcsi lelkiületét állítja elénk.”¹⁶ Székely Bertalan életművének alapvető jellegzetességét pedig abban látja Palágyi – melyet olvasatomban és terminológiáját használva, a tudat egyik fajta „polaritás-princípiumának” nevezhetünk, az 1924-ben, halálának évében megjelent könyvének előszava alapján –, miszerint a festőművész „nem elégszik meg magának az alkotásnak a gyönyörével és fáradsalmával, hanem a művészet fölött való elmélkedés és gondolkodás neki ép oly gyönyör és életszükséglet [...] Ő, hogy úgy mondjam, bölcsész-festő vagy festő-bölcsész, aki mihelyt innen vagy túl van az ihlet állapotán, mindjárt saját művészetének tudósává, philosophusává leszen.”¹⁷

Visszatérve Madáchhoz: szellem és elevenség, az egyéniség és az „örök emberi” korrelációban álló polarítások mellett, azok rendkívüli bőségét Madách fő műve és költészete nyújtja a magyar irodalomban: a metafizika és antimetafizika átfogó polarításában a ciklikus körfogás és fejlődés; a létezés értelmessége és értelemhiánya; a szabadság és szükségyszerűség; a bizonyosság és a bizonytalanság; az anyag és a szellem, a

test és a szellem (stb.) ellentétpárjait. 2018-ban megjelent Madách-monográfiámban nyolc filozofikus problémakört különíték el a *Tragédia* filozófiai értelmezése során, bemutatva szabályozott nyitottságukat. E problémakörök a három tágabb gondolkodási horizont, így a [metafizikus ↔ antimetafizikus] ↔ „életgyakorlati” bölcsélet hatványozott ellentételezettsége alá rendelhetőek elemzésem alapján, ezáltal legkevesebb háromfajta válaszlehetőségről beszélhetünk mind a nyolc filozofikus problémakör esetében, melyek válaszlehetőségeikben, megoldási módozataikban, ahogy ezt bemutatom, a filozófiatörténeti hagyományban gyökereznek. Valamennyi filozofikus problémakört olyan ellentétpárként értelmeztem, melyekben az utolsó szín második felére a vagy-vagy kizárólagossága helyett egy újrendezettség jön létre. A polarítások pólusai közötti gondolati szembenállás ugyan megmarad, azonban az ellentétes pólusok közötti feszültség csökken, ily módon a ’vagy-vagy’ dilemmája átalakul egy ’és, de’ rendezettségé, az egyik, a szellem számára elsődleges pólus értékhierarchikusságával. Ezáltal egy harmadik fajta filozófiai válaszvariáció-sorozat, egy „életgyakorlati” bölcsélet gondolati horizontja konstruálódik, mely a kortárs „egyezményes” filozófiával mutat néhány vonatkozásban párhuzamot.¹⁸ Másrészről az univerzális egység-elvvel állítható párhuzamba a madáchi konstruálás, mely egységelv a jénai (kora-)romantikus művészetbölcsélok narratívájának alapeleme és egyben poétikai elve is: az ellentéteségek univerzális egységesülése az egészben, a műalkotásban. August Wilhelm Schlegel szerint a romantikus költészet lényege: „az egymástól legtávolibb” lévő dolgok összekapcsolása és összeolvasztása révén a „nagy igazság”-nak a megsejtése és igénye. Úgy vélem, e madáchi filozofikus gondolati modell és egyben formaelv, mely ahogy a *Tragédiában*, úgy néhány költeményében is érvényesül, teljes mértékben párhuzamba állítható Palágyi felfogásával az emberi tudat polaritását illetően, mivel így definiálja azt: „A polarítás nekem nemcsak azt jelenti, amit az ember „ellentét”-ként határoz meg, hanem az ellenpólusok kölcsönös korlátozottságát és korrelációját, és ami a legfőbb: ellentétes kiegészítésüket vagy egységüket. Lényünk polarítása természetesen mindig hiányos, vagyis elevenség és szellemiség énkben csak elégtelen módon egészül ki, és ebből szenvedés, tévedés és szükségszerű halál

fakad. Minél jelentősebb egy ember, annál mélyebben lesz tudatában az ellentétek hiányos egységének, ami lényét alkotja, annál hatalmasabban ébred „metafizikai késztetése” is a lélek és a szellem tökéletes egysége [...] után.”¹⁹ Hogy e fél évszázad különbséggel létrejött gondolati hasonlóság véletlen-e, vagy a madáchi drámai költemény és költészet inspirációján alapul vagy éppen a közös szellemi élményekből fakad, például az „egyezményes” filozófia vagy a német kora-romantikus művészetfilozófusok, így például Schlegel hatásából: nem tudhatjuk, de a párhuzam látható.

Palágyi 1924-ben összegzi az emberi tudat polaritásának felfogását, úgy, mint egész élete munkájának „vezérmotívumát”, és aminek további, szándéka szerinti kimunkálásában – az ebben az évben szívroham következtében történő – halála akadályozta meg. Azonban, mintegy visszafelé tekintve életművében, a *Székel Bertalan és a festészet esztetikája* c. 1910-es könyvének művészetelméleti problematikáját, annak filozófiai alapját éppen a csaknem másfél évtizeddel későbbi polarítás-felfogása nyomán érthetjük meg. Palágyi 1924-es összefoglalásából hosszabban idézve: „minden emberi adottság (képesség, tehetség) gyökere egy olyan ellentéteségben, polarításban található meg, amit mindnyájan igen jól ismerünk és amit minden költő is megénekel, minden lélekismerő és filozófus valahogy figyelembe vett, és mégsem tette soha senki rendszeres kutatás tárgyává: a nagyon is ismert tárgy- és öntudat ellentéteségében vagy polarításában. [...] Valójában minden filozófiai rendszer kitér ez elől az ellentét elől, és hol az egyik, hol a másik tudati beállítódásnak a pártjára áll [...] amiből aztán a különböző objektivista, szubjektivista, szenzualista, racionalista, realista, materialista, idealista stb. gondolkodási módok erednek. [...] Elsőként akkor vetül fény tudatunk kettősségének alapvető jelentőségére, amikor saját emberi természetünket a pusztán állattal hasonlítjuk össze. Csodálkozva és belsőleg megrendülve figyeli az ember az állati lelket, amely számára gyakran a belső elevenség (vitalitás) roppant gazdagságát tárja fel, és mégis annyiban szörnyen szegényesnek kell minősíteni, amennyiben nem válik szét benne a tárgy- és öntudat, úgyhogy teljességgel nélkülözi az irányultságban azt a mélységes mély ellentéteséget vagy polaritást, mely minden emberi magasabbrendűség megkülönböztető

jele, egyetlen kincse, de egyetlen nagy átka is. [...] Feltolul bennünk a belátás, hogy lényünkben két poláris erő egyesül, amelyek a kölcsönös feltételezettség vagy korreláció viszonyában állnak egymással, és amelyek alátámasztják vagy támogatják, de éppannyira korlátozzhatják és veszélyeztethetik is. Ezek az egységhez kötött poláris erők azok, amelyek mint tárgy- és öntudat, vagy szintén mint lényeg- és jelenségtudat tudomásunkra jutott, és legcélszerűbben úgy nevezhetjük, mint az ént kitevő *szellemiség és elevenesség* [...]. Elevenességünknek és vitalitásunknak köszönhetjük elsősorban, szellemünknek azonban csak másodsorban, hogy élményeket és észleléseket nyerünk a kül- és jelenségvilágból, azaz tárgytudatunkat működtetjük. A főszerepet ellenben minden gondolkodásnál, értékelésnél és akarásnál a szellem játssza, habár – e tevékenységekben játszott minden vezető szerep ellenére – másodsorban belső elevenességünkre utalt marad.” Majd egy fejlődéslélektani kitérő után a polaritás mindennapi példáján keresztül így összegezi: „Annak a gondolatnak a felismeréséhez jutunk, hogy a felnőttnak a hétköznapi ébrenlét során szintén pillanatról pillanatra, sőt a másodperc tört része alatt, végre kell hajtania az átmenetet a tárgytudattól az öntudathoz és vissza. Röviden, felfedeztük tudatunk pulzusát – a metafizikai pulzust –, ami az embernek a tisztán emberi jelleget kölcsönzi, és azt az alapvető tényt jelenti, amire az emberi kultúra épül. Az ember egész személyes fejlődése, adottságai, egységének kibontakoztatása ellentétes tudatimpulzusokban zajlik le, úgymond tudatunk polaritásprincipiuma egyúttal az evolúciós princípiumot is magában foglalja.”²⁰

Palágyi az emberi tudat azon alapvető sajátosságát sejtette itt meg, heurisztikusnak tekinthető megállapításokat téve, amely a 20. század első felének kultúrfilozófiai, antropológiai, irodalomtudományi, pszichológiai felfedezése lesz, miszerint valamely korrelációban, vagy egységben felfogott polaritás-forma, illetve polaritáspárok sokasága egyaránt megnyilvánul a mitológiák, a mesék, a primitív népek és a különböző vallások, a hit gondolatvilágában, a filozófiai gondolkodásban, magáról az emberi tudatról való és az emberiség történelméről való gondolkodásban is. Az embereknek pedig azért fontos a művészet, mivel saját emberi alaptermészetünk lényegére ismerünkbenne, az emberi tudat azon alapsajátosságára, hogy a polarításokon keresztül, az ellentétes pó-

lusok közötti vibrálás segítségével próbáljuk megragadni, értelmezni vagy alakítani a valóságot, hiszen tudat- és érzésvilágunk alapvető kategóriái is vibrálnak. Itt már Hankiss Elemér átfogó koncepciójára utalok, aki szerint a műalkotás hatásának titka abban rejlik, hogy „a Léten belüli erők kezdenek el villódzni” általa, így például az „elvont fogalmiság és a konkrét tárgyiság” „az Idő és Időtlenesség”, „a Külső és Belső világ”, „az Érték és Értékhiány”, „a Látszat és Valóság”, „a Lét és Nemlét” ellentétpárjai, így a jó–rossz, lét–semmi, élet–halál, van–nincs, állítás–tagadás, abszolút–relatív, szabadság–szükségyszerűség, szeretet–gyűlölet (stb.).²¹ Nem csak a műalkotás hatásának a titka, hanem megalakításának rejtélye is a polarításokban és azok egységében rejlik.

Palágyi Menyhért, *Székely Bertalan és a festészet esztetikája* c. 1910-es könyvének néhány esztétikai problémakörét ilyen, korrelációban felfogott polaritásformákban ragadja meg és annak igazolásaképpen a művészettörténeti kitekintések mellett azt Székely Bertalan művészi praxisával és a művészetről való, teoretikus gondolkodásának együttlevőségén alapuló polaritásával támasztja alá. Azonban itt még nem fejt ki általános polaritásfelfogását, hanem olyan kisebb polaritásokat, pólusokat állít fel Palágyi, mégpedig a művészeti ágak összehasonlítása révén, így többek között a festészet és a plasztika, a festészet és az irodalom összevetésével, melyekben az ellentétek kifejtése mellett azok korrelációjára és együttlevőségére helyezi a hangsúlyt. E monográfiában esztétikai tézise, hogy az egyes művészet legmélyére hatolni csakis más művészetekhez való viszonyának vizsgálatával lehetséges. Ebből következik, hogy „egy komoly tudományos esztetikának minde- nek fölött a különböző művészetek kapcsolatára, egységére kell a fő- súlyt helyeznie”. Ha pedig meg akarjuk érteni, hogy a művészetek mi- ben különböznek, illetve miben hasonlóságot, akkor szerinte a költő, festő, a szobrász (stb.) alkotófantáziájába kell mélyebben beletekint- nünk.²²

Összegezve: Palágyi művészetelméleti problematikája jellegét tekintve a halála évében megfogalmazott polaritás-elvűsége alapján, más- részről interdiszciplináris jellegű, napjainkban az összehasonlító művé- szettudomány, a művészetpszichológia és az esztétika keresztmetsze- tében elhelyezkedő. Palágyi művészetelméleti problematikájának, így

az egyes területek részletezése, az összehasonlítások teoretikus eredményei, az alkotófolyamat taglalása, a művész szimbolikus fantáziájának elmélete valamint perspektivikusságuk bizonyítása azonban már egy következő tanulmányom tárgya.

Jegyzetek

1. MÁTÉ Zsuzsanna, *Palágyi Menyhért esztétika-felfogásának heurisztikus erejéről* = XXVI. Madách Szimpózium, Szerk. Máté, Zsuzsanna; Varga, Emőke, Szeged–Balassagyarmat, Madách Irodalmi Társaság, 2019, 121–133.
MÁTÉ Zsuzsanna, *Palágyi Menyhért irodalomesztétikai elveiről* = XXVI. Madách Szimpózium, Szerk. Máté, Zsuzsanna; Varga, Emőke, Szeged–Balassagyarmat, Madách Irodalmi Társaság, 2019, 134–141.
2. PALÁGYI Menyhért, *Székel Bertalan és a festészet esztétikája*, Bp., Hoffmann és Vastagh Kiadása, 1910.
3. PALÁGYI Menyhért, *Előszó a Természetfilozófiai előadások a tudat és az élet alapproblémáiról című műhöz* = *Észlelés és fantázia. Válogatás Palágyi Menyhért írásaiból*. Szerk.: BOGDANOV Edit és SZÉKELY László, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet–Gondolat Kiadó, 2018, 73–78.
4. *Palágyi Menyhért írásainak áttekintő bibliográfiája*. Összeállította BOGDANOV Edit és SZÉKELY László. In: *Észlelés és fantázia. Válogatás Palágyi Menyhért írásaiból*. 2018, 403–411.
5. Palágyi így ír erről a Madách-monográfiá Bevezetőjében. „Nem vállalkozhattam volna e feladatnak csak némileg megközelítő megoldására sem a költő egyetlen fiának: Madách Aladárnak, hatásos támogatása nélkül. Ő hozzá engem immár sok évi szoros szívbeli és szellemi barátság köteléke fűz, [...] mindig biztatott is, hogy atyja részletes életrajzát készítsem el. Itt irom e sorokat Alsó-Sztrégován, a Madách-kastélynak ama boltozatos nagy szobájában, melyben Madách Imre lakott, s melyet oroszán barlangjának nevezett és ugyanazt a sokfiókos íróasztalt használok, melyen Az ember tragédiája íródott, még pedig aránylag igen rövid idő alatt. [...] Madách idejében ép ez az »oroszánbarlang« volt a kastély legélénkebb része. Ide gyűjtötte vidám társaságát, innen osztotta parancsait a gazdaságban alkalmazottaknak. Itt áll a nagy karszék, melyet az üvegajtóhoz közel tolt, hogy az átjáróban jelentkező személyzettel gazdasági ügyekben beszélgessen vagy rendel-

kezzék. Arrább a nehézkes vasszerkezetű nagy hintaszék, melyben a költő elábrándozgatott. Mindjárt kéznél a falba épített könyveszekrény, mely most is a költő egész kézikönyvtárát tartalmazza, többek között Róma hanyatlásának történetét Gibbontól, melyet oly szívesen forgatott. Madách Aladár egy régi »írószekrény«-be összegyűjtötte a költő minden meglévő kéziratait, irományait, a családi levelezgetést s egy egész sereg érdekes emléktárgyat úgy, hogy a legszebb rendben van itt minden együtt, a mit az életiró tanulmányozni, olvasni, vagy látni kíván, és a mi legélénkebben szemlélteti a költő életmódját.” PALÁGYI Menyhért, *Madách Imre élete és költészete*, Bp., Athenaeum, 1900, 6–10.

6. PALÁGYI Menyhért, *Előszó a Természetfilozófiai előadások a tudat és az élet alapproblémáiról című műhöz = Észlelés és fantázia. Válogatás Palágyi Menyhért írásaiból*. Szerk.: BOGDANOV Edit és SZÉKELY László, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet–Gondolat Kiadó, 2018, 74.
7. NAGY Edit, *Áramló tér és álló idő. Palágyi Menyhért tér- és időelmélete tükröként és/vagy tükröződésenként: Szent Ágostontól Hegelen, Bergsonon és Posch Jenőn át Ottlik Gézáig*, Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2002.
8. SZÉKELY László, *Fizikai és filozófiai tér-idő. Palágyi Menyhért tér-idő elmélete és a relativitáselmélet tér-idő felfogása*. Magyar Filozófiai Szemle, 1994. 3–4. szám. 323–342.
9. SZÉKELY László, *Palágyi Menyhért a gondolkodás történetében és jelenében*. In: *Észlelés és fantázia. Válogatás Palágyi Menyhért írásaiból*. Szerk.: BOGDANOV Edit és SZÉKELY László, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet–Gondolat Kiadó, 2018. 15–18.
10. BÉKÉS Vera, *Palágyi Menyhért reakció-idő kísérletei a Kolozsvári Egyetem Pszichofiziológiai Laboratóriumában*, Magyar Filozófiai Szemle 2005. 3. 351–380.
11. BOGDANOV Edit: *Palágyi Menyhért pályafutása*. In: *Észlelés és fantázia. Válogatás Palágyi Menyhért írásaiból*. Szerk.: BOGDANOV Edit és SZÉKELY László, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet–Gondolat Kiadó, 2018. 400–401.
12. SZÉKELY László, *Palágyi Menyhért a gondolkodás történetében és jelenében*. In: *Észlelés és fantázia. Válogatás Palágyi Menyhért írásaiból*. Szerk.: BOGDANOV Edit és SZÉKELY László, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet–Gondolat Kiadó, 2018. 15–46.
13. MÁTÉ Zsuzsanna, *Palágyi Menyhért esztétika-felfogásának heurisztikus erejéről = XXVI. Madách Szimpózium*, Szerk. Máté, Zsuzsanna; Varga, Emőke, Szeged–Balassagyarmat, Madách Irodalmi Társaság, 2019, 121–133.
14. PALÁGYI Menyhért, *Madách Imre élete és költészete*, Bp., Athenaeum, 1900, 331–369.
15. MÁTÉ Zsuzsanna, *Palágyi Menyhért irodalomesztétikai elveiről = XXVI. Madách Szimpózium*, Szerk. Máté, Zsuzsanna; Varga, Emőke, Szeged–Balassagyarmat, Madách Irodalmi Társaság, 2019, 134–141.
16. PALÁGYI Menyhért, *Székely Bertalan és a festészet aestheticája*, Bp., Hoffmann és Vastagh Kiadása, 1910, 11., 88–89.
17. PALÁGYI Menyhért, *Székely Bertalan és a festészet aestheticája*, Bp., Hoffmann és Vastagh Kiadása, 1910, 4.
18. MÁTÉ Zsuzsanna: *Filozofikum és esztétikum kölcsönviszonyáról a madáchi életműben*, Szeged, Madách Irodalmi Társaság, 2018.
19. PALÁGYI Menyhért: *Előszó a Természetfilozófiai előadások a tudat és az élet alapproblémáiról című műhöz = Észlelés és fantázia. Válogatás Palágyi Menyhért írásaiból*. Szerk.: BOGDANOV Edit és SZÉKELY László, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet–Gondolat Kiadó, 2018, 77.
20. PALÁGYI Menyhért, *Előszó a Természetfilozófiai előadások a tudat és az élet alapproblémáiról című műhöz = Észlelés és fantázia. Válogatás Palágyi Menyhért írásaiból*. Szerk.: BOGDANOV Edit és SZÉKELY László, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet–Gondolat Kiadó, 2018, 75–77.
21. HANKISS Elemér, *Ikarosz bukása*, Budapest, Osiris, 2008.
22. PALÁGYI Menyhért, *Székely Bertalan és a festészet aestheticája*, Bp., Hoffmann és Vastagh Kiadása, 1910, 15., 19–21.

Bogoly József Ágoston

Adalékok Madách Imre *Az ember tragédiája* című művének kutatástörténetéhez – Tolnai Vilmos és Barta János

Két jelentős Madách-kutató: Tolnai Vilmos és Barta János

A 20. század irodalomtörténeti teljesítményei a magyar irodalomtörténet-írás története számára sok méltánylást érdemlő, kutatásra, értelmezésre, értékelésre váró mozzanatot tartogatnak még. Az időszakból, idetartozik Tolnai Vilmos és Barta János irodalomtörténeti munkássága is.

Tolnai Vilmos (1870–1937) a történeti-filológiai módszerű kutatás értékörző kánonja szerint végezte kutatásait és publikálta eredményeit.

Barta János (1901–1988) a szellemtörténeti irodalomtörténet-írás módszerei szerint és a szellemtörténeti irány elméleti beállítottságával kutatott és foglalta tanulmányokba, könyvekbe eredményeit. Barta János Madách-kutatásainak utólagos összefoglalását nyújtja a Barta János: *Magánélet és remekmű. Madách-tanulmányok* című, 2003-ban Becke Albert elemző utószavával kiadott kötet.¹ Tolnai Vilmos 1931-ben kritikát írt Barta János: *Az ismeretlen Madách* című könyvéről. Madách Imre: *Az ember tragédiája* című művének értelmezése során, az Éva-problematika mentén, a két irodalomtörténész szemléletének összehasonlítása például tanulságos lehet. Barta János *Az ember tragédiája* című művet metafizikai és életfilozófiai síkon is elemzi.

Madách-kutatás. Tudománytörténeti kitekintés

Tolnai Vilmos messzemenően figyelembe vette a Madách-kutatás tudománytörténeti előzményeit. Ez irányú törekvését érzékeltetjük.

A 19. század második felében keletkezett művek közül *Az ember tragédiája* az, amelyet a legtöbbször és legkülönbözőbb megközelítések-

kel vizsgált irodalomtörténet-írásunk és irodalmi kritikánk a 19. század végén és a 20. század első harmadában.²

Az első jelentős mozzanat összetevőit Arany János méltányoló fölismerése, megjelentetést javasoló szavai, a szöveggondozásban is odaadó segítőkészsége és a *Kisfaludy Társaság*-beli bemutató beszéde adta.³ Greguss Ágost titkári jelentése is elismerően szólt a *Tragédiáról* a *Kisfaludy-Társaság* 1862. évi közgyűlésén.⁴ Ez évben még Szász Károly méltatta Madách drámai költeményének bölcséleti értékeit Arany folyóiratában, a *Szépirodalmi Figyelő*-ben. Igaz, Szász Károly értékelése nemcsak pozitív elemekből állt, a mű költői kidolgozottságában általa észlelt hiányosságra is rámutatott.⁵ Eredetileg Salamon Ferenc akart írni a drámai költeményről, de a műben talált Faust-reminiszenciák miatt tervéről lemondott. Arany János is, Gyulai Pál is a *Tragédia* eredetisége mellett foglalt állást. Arany egyik Szász Károlyhoz írt – Tolnai Vilmos által egyik cikkében idézett – levelében olvashatjuk: „[...] Salomonnak a Faust-reminiscentiák okoztak scrupulust. Én úgy látom, hogy itt a felfogás egészen eredeti – s Gyulai azon csodálkozik, hogy ennyire tudta kerülni a Faust-reminiscentiákat, holott az impulsust onnan vette Madách.”⁶ A *Tragédia* értelmezői közül figyelemre méltó a filozófus Erdélyi János véleménye. Ő Lucifer alakjában látta azt a dinamizáló erőt, amely megszerkeszti Ádám bölcséleti értelemben vett evilági küzdelmeit és tragédiáját.⁷

A magyar irodalom kistükrében Beöthy Zsolt a művészi értékeket hangsúlyozta a műben, a költőt és a gondolkodót állította párhuzamba egymással – addigi irodalmunk fejlődéstörténetében Madáchot tartotta legnagyobb bölcséleti költőnknek.⁸ A *Tragédiát* magyarázó, módszeresen elkészített, a keletkezési sorrend szerint első összefoglaló munkát a századvégen Morvay Győző írta.⁹ Bayer József a századutón megjelent, a magyar dráma történetét két kötetben egybefoglaló monográfiája már irodalomtörténeti értékének megfelelő kitüntetett figyelemmel és jelentőségadással tárgyalja *Az ember tragédiáját*.¹⁰ A 19. század végén és a 20. század első negyedének időszakában a Madách-kérdés körüli eszmélettörténeti és bölcséleti szempontú irodalomtörténeti vizsgálatok kezdeményezői és megalapozói közé tartoznak a már említett Erdélyi János mellett Palágyi Menyhért, Alexander Bernát, Pauler Ákos,

valamint teológiai oldalról Ravasz László és Prohászka Ottokár. A pedagógiai gondolkodástörténeti aspektust alkalmazók közül pedig Kármán Mór.

A Madách-kérdéskör tudománytörténeti előzményeinek tárgyas föltárása, megismerése és földolgozása Tolnai Vilmos számára elsődűen fontos feladatnak számított. A már említett szerzőkön kívül a *Tragédiát* és Madách személyiségét elemzés tárgyául választó irodalomtörténészek közül Riedl Frigyes, Voinovich Géza, Kardeván Károly, Kristóf György, Várdai Béla, Császár Elemér, Négyesy László, Mitrovics Gyula és a szellemtörténeti és karakterológiai szempontot alkalmazó fiatal Barta János álláspontjával szembesítette saját felfogását.

A korszak irodalomtörténésze számára a Madách-probléma különösen sok érdekesítő kutatási lehetőséget rejtett. Egy filológusi beállítottságú kutatóra pedig e területen a szövegkritikai kiadás előfeltételeinek megteremtése és a kritikai igényű szövegkiadás létrehozásának nem kis feladata várt.

Tolnai Vilmos kutatási szempontjai: a Tragédia viszonya a Faust-hoz; az eredetiség kérdése; a pesszimizmus-problémája; a Tragédia szerkezete; a férfi és a nő viszonya, Éva-problematika, az anyaság szerepe; szövegkritika és kiadástörténet

A Madách-probléma alapos, tárgyas föltárása közben elgondolásaival Tolnai Vilmos a következő kérdéskörök feldolgozásához kapcsolódott: a *Tragédia* viszonya a *Faust*hoz, az eredetiség kérdése; Madách pesszimizmusa; a *Tragédia* szerkezete; a *Faust* és *Az ember tragédiája* közötti különbség a férfi és a nő viszonyának szempontjából; az anyaság szerepe a műben; a kritikai szövegkiadás kérdése. A felsorolt kérdéskörök mindegyikét külön dolgozatban tárgyalta, vagy egyik munkáján belül a megjelölt témát kiemelten vizsgálta.

Forráskutatói módszerével a londoni színt és a falanszter jelenetet külön elemezte, s ugyanígy felderítette a római színi forrásait is. Weber *Demokritos*ának Madáchcsal kapcsolatos hatástörténetéről készített filológiai dolgozatot. Kritikákat írt a Madáchcsal foglalkozó könyvek-

ről. Kapcsolattörténetet, hatástörténetet kutatott.¹¹ Részletkutatói ambíciójának érzékeltetésére példaként említjük, hogy kronológiai és keletkezéstörténeti vizsgálatot végezve korrigált egy előző fölfogást, és filológiai módszerével kimutatta: még ha van is gondolati rokonság a két mű között, Madách *Civilizátor* című arisztophaneszi komédiája nem Széchenyi *Blickjének* közvetlen hatására keletkezett.¹²

Adalék Az ember tragédiája és Faust viszonyához című, a *Heinrich Emlékkönyvben* közölt tanulmányában Madách művének önállósága mellett érvel. Itt említi Tolnai, hogy az eredetiség vonatkozásában a korábbi magyar és külföldi értékelések a Faust-reminiscenciák jelenlétének okán nem egyszer kétkedőek voltak, Faust-utánzatnak tartották a *Tragédiát*. Főleg a művet német fordításban megismerő irodalmi értelmiségi olvasó véleménye lehetett, s volt ez utóbbi. Könnyen belátható, a helyzet nem volt kedvező. A leginkább elterjedt német nyelvű fordítást készítő Dóczy Lajos ugyanis nem tudott igazán elszakadni Goethe *Faustjának* nyelvezetétől, s ezzel a fordító a német olvasó előtt a *Tragédiát* így még inkább a *Faust* árnyékában láttatta.¹³

Az eredetiség kérdését illetően Tolnai újra a 19. századi mesterek, Arany és Gyulai álláspontjára visszatérő irodalomtudományi vélekedésének adott hangot: „[...] Madách műve sem másolata, sem gyenge utánzata Faustnak; mások belső és külső forrásai, mások indítékai, más a célja is, amit Madách Faust-ból vett, azt tudatosan vette s a maga művének céljához képest más értelemmel, mint bármely más nagy művész a múlt alkotásaival, vette belőle azt, amire szüksége volt: Rien n'est usé pour le génie.”¹⁴ Faust küzdelmét Tolnai egy kiváló egyén törekvéseként értékeli, Ádám folytonos harcát pedig így jellemzi: „az emberi fajnak örök vívódása az egyénnek és köznek összeütközéseiben.”¹⁵

Számos értelmezésbeli konvenció és egykori beidegződés tartja magát a Madách-szakirodalomban. Ezek közül az egyik: a költő és a gondolkodó kettéválasztásának szokása az irodalomtörténeti köztudatban. Tolnai számára a költő többet jelentett a gondolkodónál. A Madách-kérdéskörben megszerzett jártasság, a tudománytörténeti előzményként megismert szakirodalmi vélekedések mérlegelése csak jobban megerősítette abban, amit már a *Tragédiával* kapcsolatban gyermekkor óta érzett: „[...] nem fojthatom el gondolatomat, mely a gyermekkor homá-

lyos érzése óta bennem benső meggyőződéssé vált, hogy Madáchot, legnagyobb tekintélyeinkkel szemben is, nagyobb költőnek tartom, mint gondolkodónak”.¹⁶

A gondolkodót és a költőt Tolnai is kettéválasztotta, viszont jól ismerte e kettéválasztás hátrányait is. Helytelenítette, hogy az elemzők a *Tragédiát* sokszor nem költészet-esztétikai, poétikai önelvűsége szerint szemlélték, továbbá, hogy megközelítéseiket külsődleges gondolkodástörténeti és nem pedig irodalomesztétikai szempontok vezették. Tolnai többször megemlítette: „[...] hibának vélem, hogy igen sokak szemében a gondolati tartalom elhomályosítja költői jelességeit, melyeket, a maguk nemében nemcsak a magyar, hanem a világirodalom szempontjából is páratlanoknak tartok.”¹⁷

Ha alkalmazkodik is az értelmezésbeli konvencióhoz, ha a Madách-kép két fő alkotóelemének látta is a gondolkodó és a költő világát, akkor sem törekszik kizárólagosan csak költőként értékelni Madáchot. Csak éppen nem a *Tragédiában* rejlő eszmei tartalmak elemzését tartotta a Madách-kutatás elsődrendű feladatának.

Azt a növekvő elismerést, melyet Madách fő műve a harmincas évekre a világirodalomban, fokról-fokra, lassan kivívott magának, Tolnai elsősorban nem a *Faust*tal való rokonsággal magyarázta; remélte: *Az ember tragédiáját* nemcsak a *Faust* szempontjából ítélik meg. Hitte: „[...] a közeli jövőendő Madách helyét Goethe és Byron mellett fogja kijelölni, minek eddigi akadálya talán némi féltékenységgel volt. Pedig a fiatalabb lángelme nem ronthatja le az idősebbnek nagyságát.”¹⁸

A *Madách-„kérdés” körül* címmel Tolnai saját fölfogását összegző dolgozatot közölt az 1934-ben megjelent *Berzeviczy Emlékkönyv*ben. A széles körben elterjedt, a pesszimizmus problémájával foglalkozó irodalomtörténeti és esztétikaitörténeti megközelítéseknél Tolnai Vilmos fontosabbnak tartotta a *Tragédia* költészeti értékeinek föltárását és elemzését. E tekintetben Madách költői, művészi értékeinek hangsúlyozásával fölfogása az Arany János és Beöthy Zsolt által már korábban megjelölt irányban mélyült el.¹⁹

A pesszimizmus kérdésköre folytonosan jelen van a Madáchról szóló értékelésekben. Madách pesszimizmusának életbölcseleti elemeit és egyéniségének jellegét Tolnai is vizsgálta, mert úgy vélte, itt korrigálni,

kiegészíteni is tudná a korábbi eredményeket. A költő életéből és a *Tragédiából* származtatott érveit a *Berzeviczy Emlékkönyv*ben megjelent dolgozatában fejtette ki.

A *Tragédia* szerkezetében mindvégig megnyilvánuló poétikai tudatosságra ugyancsak ebben a dolgozatában hívja föl a figyelmet. Tolnai színekre bontva feltárta a műben rejlő struktúrát, külön táblázatba foglalva rekonstruálta a *Tragédia* tervrajzát, amely az ő szavait idézve: „egy mély ihlettel készült építészeti remek benyomását kelti.” A szerkezetet Tolnai a mű esztétikai értéktényeként kezelte, s az elemzésben a szerkezet figyelembevételével járt el. Ellentétben Voinovich Géza véleményével, Tolnai külön szükségesnek tartotta a „keret” megnevezést, hiszen a *Tragédia* elején és végén egyazon forrásból, a Bibliából származó gondolkodástörténeti eszme- és érzéskincs érvényesül, keretezve a kompozíciót. A szerkezet belső arányai szerint vizsgálja, hogy miként jeleníti meg a színekben Madách a gondolatok, eszmék és érzelmek ellentétét, harcát és történelmi áramlását.²⁰

A férfi és a nő viszonyának szempontjából Tolnai a *Faust*ot is összehasonlította Madách művével. *Faust* magatartásában a küzdés folyamatát a kiváló egyed, az egyén harcaként értelmezi, s megkülönbözteti Ádám alakjától. Mert Tolnai szerint Ádám nemcsak az értékcélokért küzdő egyedi ember, hanem az emberi faj örök küzdelmét hordozó egyéniség is egyúttal, s személyében Madách az egyén és a köz ismétlődő összeütközéseit is megjeleníti. Amíg Ádám életében Évának középponti kulcsszerepe van, addig *Faust* célkitűzéseiben a nőnek, Gretchennek is csak alárendelt epizódszerep jut.²¹

Az ember tragédiája elemzése során a férfi és a nő kölcsönviszonyát illetően Tolnai Vilmos az egymásra utaltságban látja azt, ami lényegileg összekapcsolja a két nemet. Értelmezése szerint a két nem egymás mellé rendeltségének érzékeltetésével Madách az ember valószínű fogalmának egyetemleges érvényű természetrajzát nyújtja. „Éva anyasága megdicsőülés, Ádámnak s az egész emberi fajnak megváltása; az Úr fegyvere, mellyel az ellene támadt Lucifert porba sújtja. [...] Íme *Az ember tragédiájának* a nő nem epizódja – mint *Faustnak* – hanem egyik alkotó tényezője; mint szerelmes, hitves és anya részese Ádám küzdelmeinek. Ő az, aki Ádámon a legmélyebb sebeket ejti, de

egszersmind az is, aki meggyógyítja nemcsak ezeket a sebeket, hanem azokat is, melyeket Ádám az élet harcaiban kap.”²²

Ádám magatartásában a választott célérték jegyében való szenvedésekkel teli küzdelem szituációkon átmutató jelentségét emeli ki Tolnai. Arra is külön figyelmeztet, hogy a személyiségjegyek bemutatása terén Éva magatartásának ábrázolásában Madách az egyéni karaktervonások egyes szituációktól függő kibontakozását következetesen végigviszi.

Tolnai Vilmos kritikája Barta János: *Az ismeretlen Madách* című könyvről (1931)

A Madách-kérdéssel foglalkozó könyvkritikák közül Barta János *Az ismeretlen Madách* című 1931-ben megjelent művét bíráló Tolnai írást említjük. A konzervatív szemlélethez hű Tolnai Vilmos a szellemtörténeti módszerre fogékony és az egzisztencializmus lélektanából merítő fiatal Barta János eljárását az Irodalomtörténeti Közlemények lapjain bírálta. A gondolkodásbeli és irodalomtudományi paradigmaváltás időszakának egymástól eltérő, egymással szembesülő értéktényei nyilvánulnak meg ebben a kritikában.

A szellemtörténeti módszert alkalmazó Barta János karakterológiai megközelítésének tudománytörténeti előzményei természetesen Tolnai számára ismertek voltak. Josef Utitz: *Charakterologie* (1925) című tanulmánya alapján már jól meg tudta ítélni e módszer hatékonyságát és irodalomtudományi alkalmazhatóságáról is kialakult a véleménye. „Nem az irodalmi alkotás magyarázata tehát a cél, hanem belőle és általa az alkotó »személyisége«.” – írta a Barta célkitűzését megérteni óhajtó Tolnai.²³ Barta művéből Tolnai azokat a megállapításokat gyűjtötte össze, idézte és kifogásolta, ahol a szerző állítólagosan a tagadás szellemében járt el, ahol tudatos életterv nélküli, felületes személyiségnek, csonka egyéniségnek mutatja be Madáchot. Elfogadhatatlannak tartotta Barta azon beállítását, miszerint Madáchot nem a műösztön, hanem az életösztön sarkallta alkotásra. A Barta által megalkotott személyiségképben Madách nem született költő, s nem is gondolkodó.

Tolnai ezt a fölfogást elveti. A német romantikán, valamint Wilhelm Dilthey, Eduard Spranger és Martin Heidegger gondolatvilágán iskolázott Barta János értékelési kritériumai Tolnai Vilmos számára túlságosan elméletieknek tunktek. Barta kategóriákban gondolkodását, módszerét, elméleti alapú individuál-pszichológiai következtetéseit ironiával szemléli.

Katona Lajos egyik mesterének, a grazi Schuchardtnak idézi kedvenc mondatát: „Was nicht in die Theorie passt, wird einfach unterdrückt.” Teoretikus hajlamú fiatal pályatársa módszerére vonatkoztatja Schuchardt kijelentését, s úgy véli, hogy a Barta-féle megoldás sem mentes ettől a hibától. Madách problematikus személyiségének éles megvilágítását, esetlegességének bemutatását Tolnai nem szívesen veszi. Hisz ő úgy tudja és érzi, hogy „ily módon emberileg tökéletes személyiség még nem élt a föld göröngyén, s nem is fog élni soha.” Lát-hatjuk, Tolnai is elfogult volt. Ellenvéleményének hangoztatása mellett azonban méltányolta és gondolatébresztőnek tartotta Barta János Madáchról szóló könyvét.²⁴

Két egymástól eltérő esztétikai értékvilág és gondolkodásmód, a szellemtörténeti irány és a kései magyar pozitívizmus szembesült itt. Amikor Barta módszeresen fölbont és analizál, ismeretkritikát alkalmaz, akkor Tolnai ezt sokszor a pozitívum kerülésének és a tagadás szelleméből fakadó magatartásnak tartja.

Barta János Madách Imrére vonatkozó karakterelemzése és a romantikus szemlélet érzékeltetése. Két kiemelés

Barta János Madách karakterét bemutató irodalomtörténeti képességét emeli ki Beke Albert, amikor Barta Jánost idézi: „A maga értékének és hivatásának ez a dacos felduzzasztása növeli Madách arisztokratizmusát titanizmussá, az erő és nagyság pózolásává... A meg nem értett nagyember, aki szüknek érzi a földet önnön értéke megvalósítására, s megvetése és gyűlölete szárnyán akar belőle ég felé emelkedni vagy legalább eget építeni önmagának – ez Madách önbecsülésének reakciója közszereplésének sikertelenségére.

A megyei harcok és liberális tervek mögött húzódik meg Madách igazabb célja, önkifejezésének másik, mélyebb kísérlete: a romantikus élménynek, a maga gyönyörködő életvágyának realizálása.”

Madách Imre nőkultuszát, romantikus szemléletmódját Barta János így mutatja be: „Madách nőkultusza valóban egyénisége legmélyebb rétegéből fakad s belesűrődik egyénisége legszellemibb rétegeibe; ez az az élmény, amelyet minden ízében átélt, a legnyersebbtől a legéte-ribb megnyilvánulásáig. Rendíthetetlenül, tapasztalatokkal nem törőd-ve hitt a nő metafizikai rangjában, hitte, hogy a nő közelebb van Isten-hez, mint a férfi.”

Barta János: *Magánélet és remekmű. Madách-tanulmányok* című könyvéhez Beke Albert részletekre kitekintő elemző utószót írt. Beke Albert utószava Barta János Madách-szemléletének fő vonásait emeli ki.²⁵

Tolnai Vilmos irodalomtörténeti munkássága, a textológián innen és túl

Még az 1920-as években is, bizonyos irodalomtörténeti, filológiai alapfeladatok megoldását csak a pozitívizmuson iskolázott nemzedék tagja-ától lehetett várni. A magyar irodalmi szövegfilológia területén különö- sen sok volt még a munka, a tornyosuló probléma és a beváratlan ígéret.

Klasszikusaink alkotásai közül Madách Imre *Az ember tragédiája* című műve egyike volt a leginkább szöveggondozásra és kritikai ki-adásra szorulóknak. Tolnai Vilmos ezen a területen is az alapprobléma megoldására irányította a figyelmét. Vállalása és célkitűzése nem keve- sebb, mint a *Tragédia* szövegromlási folyamatának megállítása, a hite- les szöveg megállapítása és kritikai igényű kiadása volt.

Textológiai eljárásai során mi volt Tolnai Vilmos számára a kiin- dulást biztosító alap? Az „ultima manus” klasszikus szempontja sze- rint járt el, s a még Madách életében megjelent és még a szerző által javíthatónak tekintett 1863-as kiadású szöveget vette alapul, egyrészt. Másrészt viszont, s elsődleges fontosságúként kezelve, az eredeti, au- tográf-kéziratot vizsgálta meg. A szöveggondozás munkáját végző Tol-

nainak ez esetben nem kellett óriási akadályokat leküzdenie, mert a *Tragédia* szövege egyetlen, sajátkezű írással készült kéziratban maradt fenn. A mű előzetes tervvázlatát közbeszúrt javításai által sűrűn tarkí- tott apró papírszeletekre írta Madách. Fő művének tényleges fogal- mazását 1859. február 17. és 1860. március 26. között folyamatosan ké- szítette el. Mikrofilológiai kutatással a fogalmazvány betűinek vonal- kiterjedését is vizsgálta Tolnai. Megállapítása szerint írás közben Ma- dách kilenc lúdtollat használt föl. Az autográf kéziratot Tolnai körülte- kintően szembesítette az előző kiadások szövegeivel.²⁶

Figyeljünk még *Az ember tragédiája* kéziratának sorsára, a szöveg- romlási folyamat szempontjából nem elhanyagolható kiadástörténeti körülményekre! A kéziratot a munka befejeztével maga Madách már nem tisztázta le. Ezt a le nem tisztázott, autográf betoldásokat és javítá- sokat is tartalmazó, de 1860. március 26-án befejezett formájában már teljesen kész művet Madách Arany Jánoshoz juttatta el. Arany a kézi- ratlapokon körültekintő gondossággal és kellő megkülönböztető jelzé- seket alkalmazva tüntette föl saját javításait, módosító javaslatait. Ezen megjegyzéseit és módosításait a szerző méltányolta és köszönettel vet- te. Ezek a javítások Madách főművének első kiadásában már helyet kap- tak. Az első kiadás számára a *Tragédia* szövegét Arany János készítette elő, a sajtó alá rendezés munkálatait is ő végezte el. A nyomda részére is ő látta el utasításokkal a kéziratot 1861 őszén, s a levonatot is Arany ja- vította. Ahol szükségesnek mutatkozott, ott Arany egységesítette Ma- dách helyenként archaikus helyesírását is. Arany mellett Madách még barátja, Szontagh Pál javaslatai alapján is végzett apróbb javításokat a kéziratban. Az Arany János által sajtó alá rendezett első kiadás 1862 ja- nuárjában jelent meg, a címlapra viszont még az 1861-es évszám ke- rült.²⁷

A Szász Károly által javasolt javításokat is elvégezve, Madách az első kiadás szövegét figyelembe véve készítette elő a *Tragédia* szöve- gét a második kiadás számára. Tolnai Vilmosnak a szöveggondozó munkálatok során mindezeket mérlegelnie kellett, s különösen a szö- vegromlást előidéző körülményeket kellett pontosan föltárnia. Fény de- rült arra is, hogy a szövegromlási folyamat már a szerző életében meg- kezdődött, s erre maga Madách is okot adott. Ugyanis a második kia-

dást előkészítő munkálatai során az első kiadásban megjelent szöveget nem vetette egybe az egyetlen, saját kezűleg írt példányával. A második kiadásra szánt szöveget csak az első kiadás textusával szembesítette. Mindenesetre még így is, ez az 1863-ban megjelent második kiadás adta Tolnai Vilmos vizsgálata szerint a leghitelesebb szöveget. A Tolnai Vilmos által megállapított hiteles szövegben a Madách szerzőségét mutató sorok száma: 4117. E tekintetben több, egymástól eltérő vélemény fogalmazódott meg a szakirodalomban, de a legújabb, megalapozott textológiai kutatások is Tolnai egykori megállapítását igazolják.²⁸

A *Magyar Irodalmi Társaság* kiadványsorozatát indított, *Napkelet-Könyvtára* címmel. Madách *Tragédiájának* Tolnai Vilmos által sajtó alá rendezett kritikai igényű kiadása itt jelent meg 1923 karácsonyára. A Madách főműve iránti kivételes közönség-érdeklődést mutatja az a tény, hogy a példányok négy hét leforgása alatt fogytak el. A második kiadás is hamarosan, már a következő hónap végén napvilágot látott. Ebben a második kiadásban Tolnai az előzőhöz képest bővített jegyzeteket adott, másodszori kiadáskor, a kézirat szövegét is tüzetesebben megvizsgálva, tökéletesítette az első kritikai edíciót.

A kézirat szövegének alakulási folyamatát pontosan jelöli, a változatok eltéréseire, az övét megelőző kiadások szövegei közötti különbségekre fölhevítve az olvasó figyelmét. Tolnai szöveggondozó munkája során nem hagyta figyelmen kívül azokat a megjegyzéseket sem, melyeket Arany János és Szász Károly fűzött a kéziratához. A kiadvány szerkesztését úgy építette fel, hogy ebben függelékként még a kiadástörténetre vonatkozó adatok, a szövegre vonatkozó irodalom, valamint Madáchnak Arany észrevételeire adott megjegyzései is helyet kaptak. Egy jól áttekinthető táblázatban pedig a Madách életét jellemző fontosabb adatokat foglalta össze. A *Tragédia* szövegének sorait ötösével megszámozták. Tolnai *Az ember tragédiájának szövegéről* címmel összegezte a kézirat sorsáról tudni érdemes tényeket, s a *Tragédia* kiadásakor alkalmazott saját szövegkritikai módszeréhez is fűzött megjegyzéseket. Tudománytörténeti szempontból *Az ember tragédiájának* Tolnai-féle kiadása a szövegromlás folyamatának megállapítására tett jelentős kísérletként értékelhető. Tolnai edíciója egy közbülső állomást jelent a teljesebb, sajtóhibáktól mentes szövegkritikai kiadás felé veze-

tő úton. Tolnai Vilmos szövegkiadásának esetlegességeire Horváth Károly mutatott rá egy szakcikkben. Ezen tanulságok alapján a *Magyar Tudományos Akadémia Textológiai Bizottságának* felkérésére el is készült a *Tragédia* újabb, nagy szövegkritikai gondossággal összeállított kiadása.²⁹

Bölcséletellenességgel is szokták Tolnait jellemezni. Az irodalomtörténeti munkában nem szerette az absztrakciós megoldások túlhajszolását, s való igaz, nem szívlelte a kevés konkrétumra építő elméletieskedést sem, s ezzel a kései pozitivisták között nem volt egyedül. Tudta jól, hogy az induktív és deduktív módszerek kölcsönösen feltételezik egymást, de ő – filológus hajlamú lévén – az egyetemes törvényszerűségek megállapítása helyett az indukciós eljárásokban bővelkedő filológiai vizsgálatnál maradt. Az irodalomtörténeti módszerbe bölcséleti előfeltevéseket vegyítő konstrukciókat kerülte, de az esztétikát és a filológiát, mint önálló tudományszakokat, igen nagyra becsülte.³⁰

Az ember tragédiáját elemző spekulatív esztétika törekvéseit örömmel üdvözölte. Egy *Tragédiát* esztétikai szempontból elemző szaktudós művéből két számára fontos gondolatot ki is emelt: „[...] emberi értelmünk az élet problémáját meg nem fejtheti, azért elsősorban az érzelmi élet értékeiben találhatjuk meg az élet fenntartó erőit.” – így szól az egyik gondolat. A másik pedig ezt veti fel: „[...] emberi értelmünk, végességében, nem képes az élet végtelenségére érvényes élet-eszményeket teremteni.” Mitrovics Gyula e két kijelentésének személyes hitelt adva, ezeket idézve, e két mondat jelentésének keresztútján találja meg Tolnai is azt a pontot, ahonnan *Az ember tragédiájának*, belső gondolati egysége szemlélhetővé válhat.³¹

Még ha Tolnai mentalitása, módszere nem is, vagy csak alig tartalmazott elvont bölcséleti vonatkozásokat, vagy ezekre utaló mozzanatok, közvetett módon az élet fenntartó erői utáni kutatási vágy, az emberi lehetőség és értékkeresés irodalmi példáinak föltárására, elemzésére mozgósított, az emberi létfeladat megértéséért latba vetett szellemi energiái nem lankadtak el sohasem.

Tolnai Vilmos és Barta János szemléletmódjáról

Tolnai Vilmos filológus módjára kutatta és értelmezte az irodalomtörténetet, így Madách Imre életművét is. Tolnai Vilmos alkatahoz a bölcsesletinél jobban illett az esztétikai megismerési mód. Alkatából következően szinte csak a költészet útján tudott a bölcsesleti tartalmakba behatolni. A költészen keresztül a szív és az ész szavainak kényes egyensúlyát magában foglaló szöveg bölcsesleti jelentését be tudta fogadni. Ezeket figyelembe véve könnyebben megérthetjük Tolnainak *Az ember tragédiájához* fűződő alapvető kutatói, szövegkiadói és értelmezői vonzalmát is.

Barta János a szellemtörténeti metodológiát megőrző módon fejlesztette tovább. Barta János bölcsesleti érzékenységgel és bölcsesleti elemzőképességgel rendelkezett. Barta János mélyreható karakterológiai és individuál-pszichológiai kutatásainak és értékelméleti megközelítéseinek sorozatát a Madách-kutatás fejlesztésébe építette be és ezeket az eredményeket Madách Imre: *Az ember tragédiája* című művéről szóló tanulmányaiban és könyveiben elemző intenzitással bontakoztatta ki.³²

Jegyzetek

1. BARTA János, *Magánélet és remekmű. Madách-tanulmányok*, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2003.
2. Madách fő művének fogadtatástörténetére vonatkozóan vö. HORVÁTH Károly. *Az ember tragédiája és a korabeli kritika*, Irodalomtörténeti Közlemények 1989. 5–6. 530–557. Vö.: KÁNTOR Lajos, *Százéves harc „Az ember tragédiájá”-ért*, Budapest, 1966.; A 20. század első negyedéig terjedően áttekinti a szakirodalmat: VOINOVICH Géza, *Madách Imre és Az ember tragédiája*. Budapest, 1922. [Második kiadás] 569–591. Madách életművének kutatásáról, az esztétikáról, poétikáról, mentalitástörténeti, érték-szerkezeti és bölcsesleti kérdésfeltevések szükségességéről: NÉMETH G. Béla, *Az életmű kutatás új korszaka előtt*, Magyar Hírlap 1973. 18. (jan. 19.) 6.; Uő, *Két korszak határán. Madách évfordulójára*, Irodalomtörténet 1973. 4. 851–882.; HORVÁTH Károly–KERÉNYI Ferenc, *Bevezetés*, in: *Madách Imre válogatott művei*, Budapest, 1989. 7–10.; Uők, *Jegyzetek. Az ember tragédiája*, Uo. 410–412.
Barta János Madách-kutatásait Imre László és Máté Zsuzsanna részletekre rávilágító módon áttekintette és elemezte: IMRE László, Barta János. Debrecen, Alföld Alapítvány, 2015., MÁTÉ Zsuzsanna, *Filozofikum és esztétikum kölcsönviszonyáról – kiemelten a madáchi életműben*, Szeged, Madách Irodalmi Társaság, 2018.
3. Vö. ARANY János, *Madách bevezetése a Kisfaludy-Társaságban*, in: *Arany János válogatott művei IV. Tanulmányok – Cikkek – Levelek*, sajtó alá rendezte BARTA János, Budapest, 1953. 324–326.; HORVÁTH Károly, *Az ember tragédiájának keletkezése. Fogadtatása. Arany János szerepe*, in: HORVÁTH Károly, *Madách Imre*, Budapest, 1984. 157–163.; KÁNTOR Lajos, *i. m.* 12–14.
4. Vö. GREGUSS Ágost, *Titoknoki jelentés a Kisfaludy-Társaság XII-dik közülésében 1862. február 6-dikán*, Kisfaludy-Társaság Évlapjai, Új folyam, I. köt. 1860/62–1862/63. 13–31.; KÁNTOR Lajos, *i. m.* 15–18.

5. Vö. SZÁSZ Károly, *Az ember tragédiájáról*. Szépirodalmi Figyelő 1862. 2. évf. 228–231., 244–246., 260–262., 275–277., 293–295., 308–310., 324–326., 339–342.
6. TOLNAI Vilmos, *Adalék az Ember Tragédiája és Faust viszonyához*, in: *Philologiai dolgozatok a magyar-német érintkezésekről* (Heinrich. Emlékkönyv), szerk. GRAGGER Róbert, Budapest, 1912. 287.
7. Vö. ERDÉLYI János, *Madách Imre: Az ember tragédiája*, in: *Erdélyi János válogatott művei*, vál., szöv. gond. és a jegyz. összeáll. T. ERDÉLYI Ilona, Budapest, 1986. 580–612.
8. Vö. BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom kistükre*, Budapest, 1896. 165–166.
9. Vö. MORVAY Győző, *Magyarázó tanulmány Az ember tragédiájához*, Nagybánya, 1897.
10. Vö. BAYER József, *A magyar drámai irodalom története. A legrégibb nyomokon 1867-ig*. 2. köt., Budapest, 1897. 315–371.
11. Vö. KOZOCSA Sándor, *Tolnai Vilmos irodalmi munkássága*, Bibliográfiai Füzetek 1. Budapest, 1940.
12. Vö. TOLNAI Vilmos, *Madách és Széchenyi*, Irodalomtörténeti Közlemények 1931. 41. évf., 53–54.
13. Vö. TOLNAI Vilmos, *i. m.* 1912. (1. az 5. sz. jegyzetet) 287–292.
14. TOLNAI Vilmos, *i. m.* 1912. (1. az 5. sz. jegyzetet) 288.
15. TOLNAI Vilmos, *i. m.* 1912. (1. az 5. sz. jegyzetet) 290.
16. TOLNAI Vilmos, *Barta János: Az ismeretlen Madách*, Irodalomtörténeti Közlemények 1931. 41. évf. 240.; Vö. még: KÖHALMI Béla, *Tolnai Vilmos [olvasmányairól]*, in: *Új könyvek könyve. 173 író, művész, tudós vallomása olvasmányairól*, Összegyűjt., és bev. ell. KÖHALMI Béla, Budapest, 1937. 347.
17. TOLNAI Vilmos, *A Madách-„kérdés” körül*, in: *Emlékkönyv Berzeviczy Albert úrnak*, Budapest, 1934.
18. Uő. uo.
19. A Madách-kutatás szempontjából aktuális a filozófiai és esztétikai vizsgálódások további elmélyítése.
20. TOLNAI Vilmos, *i. m.* 1934. (1. a 16. sz. jegyzetet) 231.
21. Vö. TOLNAI Vilmos, *i. m.* 1912. (1. az 5. sz. jegyzetet) 287–292.
22. TOLNAI Vilmos, *i. m.* 1912. (1. az 5. sz. jegyzetet) 292.
23. TOLNAI Vilmos, *i. m.* 1931. Barta könyvéről (1. a 15. sz. jegyzetet) 237.; Barta János Madáchról szóló művének egykorú értékelése: SCHÖPFLIN Aladár, *Az ismeretlen Madách. Barta János tanulmánya*, Nyugat 1931. II. 48–49.
24. A két közbeékelt rövid idézet helye: TOLNAI Vilmos, *i. m.* 1931. Barta könyvéről (1. a 15. sz. jegyzetet) 240., 238.
25. BARTA János, *i. m.* 2003. 248–283., a két idézet helye: 264–265.
26. Vö. TOLNAI Vilmos, *Az ember tragédiájának szövegéről. A sajtó alá rendező előszava*, in: MADÁCH Imre, *Az ember tragédiája*, sajtó alá rendezte és kiadta TOLNAI Vilmos, Budapest, 1923. V–IX., 7.
27. Vö. HORVÁTH Károly–KERÉNYI Ferenc, *i. m.* (1. az 1. sz. jegyzetet) 410–412.; TOLNAI Vilmos, *i. m.* 1923. (1. a 24. sz. jegyzetet) V–IX.
28. Tolnai eredményét Kerényi Ferenc textológiai vizsgálatai is igazolták és megerősítették. A szövegkiadás szövegkritikai előkészítő műveleinél a Tolnai Vilmos által megalapozott Madách-filológiára építhetett a kutató. Vö: KERÉNYI Ferenc, *Szemközt Madách Imre szövegével. Egy sajtó alá rendezés műhelynaplójából*, Palócföld 1989. 2. 76–84.; HORVÁTH Károly–KERÉNYI Ferenc, *i. m.* (1. az 1. sz. jegyzetet) 410–412. Horváth Károly pontosan kimutatja azokat a sajtóhibákat, amelyek még a Tolnai-féle szövegkritikai kiadást is terhelik. Vö. HORVÁTH Károly, *Az ember tragédiája újabb kiadásairól*, Irodalomtörténeti Közlemények 1987–1988. 5–6. 635–641.
29. Vö. TOLNAI Vilmos, *i. m.* 1923. (1. a 24. sz. jegyzetet) V–IX. K. K. J. [KOLTAY-KASTNER Jenő] K. K. J., *Madách: Az ember tragédiája. Első szövegkritikai kiadás, sajtó alá rendezte Tolnai Vilmos, Napkelet könyvtára 1., Budapest, 1923. 8-rét, 256 l. – Második jav. és bőv. kiad. 1924.* Irodalomtörténeti Közlemények 1924. 34. évf. 70–71.; Vö. HORVÁTH Károly, *i. m.* 1987–1988. (1. a 26. sz. jegyzetet); *Madách Imre válogatott művei*, Összeáll. a bev. tan. és a jegyz. írta: HORVÁTH Károly és KERÉNYI Ferenc, Budapest, 1989.
30. Vö. DÉNES Tibor, *Tolnai Vilmos esztétikája*, Irodalomtörténet 1940. 3. 97–107.; KÁLLAY Miklós, *Irodalmunk metafizikálansága*. Vigília 1935. I. köt. 30.

31. TOLNAI Vilmos, *Mitrovics Gyula: Az egység és sokféleség esztétikai elve „Az Ember Tragédiája”-ban* (a Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. oszt. kiadv. I. köt. 6. sz. Debrecen, 1924). Irodalomtörténeti Közlemények 1924. 34. évf. 138.
32. Vö. BARTA János: *i. m.* 2003.

A MADÁCH KÖNYVTÁR – ÚJ FOLYAM EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

1. I. Madách Szimpózium	1995	39. Kálnay Nándor: Csesztve község...	
2. II. Madách Szimpózium	1996	40. Madách Aladár művei. II. Próza	2005
3. Fráter Erzsébet emlékezete I.		41. Horánszky Nándor: Az alsósztrégovai Madách-síremlék	
4. Imre Madách: Le manusheski tragedija		42. XII. Madách Szimpózium	
5. III. Madách Szimpózium		43. Enyedi Sándor: Az ember tragédiája	
6. Balogh Károly: Gyermekkorom emlékei		bemutatói. Az első hatvan év	
7. Nagyné Nemes Györgyi–Andor Csaba:	1997	44. Imre Madách: Die Tragödie des Menschen (H. Thum)	
Madách Imre rajzai és festményei		45. Radó György–Andor Csaba: Madách Imre életrajzi krónika	2006
8. IV. Madách Szimpózium		46. Madách Imre: Reformkori drámák. (M. I. művei II.)	
9. Andor Csaba: Ismeretlen epizódok	1998	47. Bárdos Dávid: Madách Imre beszéde	
Madách életéből		48. XIII. Madách Szimpózium	
10. Andor Csaba: M. I. és Veres Pálné		49. T. Pataki László: Kit szeretnél, Ádám?	
11. V. Madách Szimpózium		50. Imre Madách: Die Tragödie des Menschen. Textbuch von Kriszti(na) Horváth	
12. Fejér László: Az e. t. bemutatói	1999	51. Emerici Madách: Tragoedia Hominis	
13. Madách Imre: Az ember tragédiája. I. Főszöveg		52. Imre Madách: La tragedia del hombre	
14. Madách Imre: Az ember tragédiája. II. Szövegváltozatok, kommentárok		53. XIV. Madách Szimpózium	2007
15. I. Fráter Erzsébet Szimpózium		54. Andor Csaba: A siker éve: 1861	
16. VI. Madách Szimpózium		55. Madách Imre: Átdolgozott drámák. (M. I. művei III.)	
17. Imre Madách: Di tragedye funem	2000	56. Varga Magdolna: Körök és koszorúk	2008
mentshn		57. Máté Zsuzsanna–Bene Kálmán: Madách Imre lírája...	
18. Majthényi Anna levelezése		58. XV. Madách Szimpózium	
19. Komjáthy Anzelm: Önéletírás		59. Andor Csaba: Madách-tanulmányok	
20. VII. Madách Szimpózium		60. Enyedi Sándor: A Tragédia a színpadon	
21. Imre Madách: Tragedy of the Man			
22. Fráter Erzsébet emlékezete II.	2001		
23. II. Fráter Erzsébet Szimpózium			
24. Bárdos József: Szabadon bűn és erény közt			

Irodalmi Társaság további működését, és kiadványainak megjelentetését.

Adószámunk: 18066452-1-06

Címünk: 6720 Szeged, Dóm tér 1–4.

Számlánk: Madách Irodalmi Társaság, 16200106-00118853

www.madach.hu

Szerzőink figyelmébe!

Kérjük, hogy a bibliográfiai leírásnál mindenki igyekezzék az ItK-ban elfogadott MTA-szabványt használni:

<http://itk.iti.mta.hu/szabvany.htm>

Különösen fontos, hogy ne maradjanak ki információk a leírásból; a szerkesztők nem tudják kitalálni a hiányzó évszámot, a kiadó nevét stb.

Az idézeteket hagyományos álló betűkkel (verzális) kell írni; a kurzív csak az idézetten belül, egy-egy részletnél megengedett, ott azonban világossá kell tenni, hogy a forrásmű kiemeléséről van-e szó [kiemelés az eredetiben], vagy az idéző kívánja egy részletre külön felhívni a figyelmet [kiemelés – Kiss Péter].

A kihagyásokat [...] -tal kell jelezni. A ... vagy a (...) az eredeti műben is előfordulhat, és egyébként sem teszi világossá, hogy a tanulmány írójának megjegyzéséről van szó (miként egyébként minden más megjegyzést is célszerű szögletes zárójelek közé tenni).